

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İlköğretim Anabilim Dalı
Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

BÜYÜK SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ İLMÎ FAALİYETLERİ (1067-1258)

Murat AKBAŞ
ORCID: 0000-0002-9033-6469

Danışman
Prof. Dr. Ahmet GÜZEL
ORCID: 0000-0003-4569-0386

Konya – 2021

ÖN SÖZ

Büyük Selçuklular 1040 yılında müstakıl bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra hızlı bir şekilde hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Buna paralel olarak 1056 yılından itibaren Bağdat'ın da siyâsi hâkimi olmuşlardır. Selçuklular, Bağdat'ta imar faaliyetleri yapmış, yönetim merkezi (Dârü's-Saltana) de oluşturarak Selçuklu mahallesini (Medine Tuğrul Bey) merkezleri haline getirmişlerdir. Onların şehirdeki siyâsî hâkimiyetlerine paralel olarak ele aldıkları bir husus da ilmî faaliyetler olmuştur. Bu amaçla onlar, camiler, medreseler ve tekkeler açmış, Horasan ve diğer merkezlerden şehre önemli âlim ve müderrislerin taşınmasına vesile olmuşlardır. Kurdukları vakıf ve mâli desteklerle son zamanlarına kadar ilmin ve paydaşlarının yanında yer almışlardır.

Selçuklu tarihinin Bağdat ekseninde özellikle ilmî bakımdan önemli bir devresini oluşturan Nizâmiye Medresesinin açılış tarihi (1067) ile Moğol istilâsı (1258) arasında yaşanan gelişmeler çalışmamızın temel amacını oluşturmuştur. Bu aralıkta yer alan ilmî kurumlarla ilmî şahsiyetlerin ve bunların tesirlerinin ele alındığı çalışmamız, ülkemizde parça parça araştırılan bu alanı bir bütün halinde ortaya koymak gayesi gütmüştür. Selçukluların bu aralıkta Bağdat'taki ilmî hayata çok fazla tesirlerinin olduğunu düşünerek başlanılan araştırma sonucunda beklenildiği kadar tesirlerinin olmadığı, ya da kaynakların onların ilmî yönlerine fazla yer vermedikleri şeklinde değerlendirilmiştir.

Yurt içi ve yurt dışında bu alanda yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında, bunların belli bir dönemdeki tek bir medrese, medreseler ya da bir kurumu ele aldığı görülmektedir. Çalışmamız Bağdat'ın kuruluşundan Moğol İstilâsına kadar Selçuklu dönemi öncesi muhtasar olmak suretiyle bir bütün halinde ele alması bakımından araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda ilk başlıkta Selçukluların siyâsi ve sosyal hayatına kısaca değinilmiş, ikinci başlıkta Selçuklu öncesi kurumlar ve faaliyetler ele alınmış, asıl çalışma alanı olarak Selçuklulardan itibaren Bağdat'taki her türlü ilmî kurumlar ile paydaşları verilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki başlıklarda sırasıyla bu kurumların ilmî, siyasi, tasavvufî ve mezhebi tesirleri verilmiştir. Son olarak kurumlar ve müderrislerinin özellikleri başlıklar halinde belirtilmiştir.

Çalışmamızın araştırma safhasında başta Türkiye’deki çalışmalar olmak üzere özellikle Arap dünyasındakiler elde edilerek ne yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra nitel araştırma tekniklerinden durum çalışması yapılarak dönemin birincil kaynaklarına ağırlık verilmiştir. Çalışma sürecinde araştırmaya yönelik Bağdat’a yapılacak seyahat planı, hem oradaki siyâsî gelişmeler hem de covid salgını gibi sebeplerlerden gerçekleştirilememiştir.

Çalışmamızın ilk başından son evresine kadar her türlü desteği esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR, Prof. Dr. Ahmet GÜZEL, Dr. Öğrt. Üyesi Ali ÜREMİŞ ve Dr. Öğrt. Üyesi Yahya ÇIKILI’ya, Yüksek lisanstan doktora kadar her daim desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN’e, savunmama katılıp verdikleri değerli önerileriyle çalışmama katkı sağlayan Prof Dr. Güngör KARAUĞUZ ve Doç Dr. Mehmet Ali KAPAR’a minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışma sürecinde her türlü destek ve sabırlarını gösteren kıymetli aileme ve değerli arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Murat AKBAŞ

KONYA- 2021

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU.....	xi
BİLİMSEL ETİK BEYANNAMESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
ÖZET	xv
ABSTRACT	xvi
1. GİRİŞ	1
1.1. PROBLEM DURUMU.....	1
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	4
1.4. SAYILTLAR (VARSAYIMLAR).....	5
1.5. SINIRLILIKLAR.....	6
1.6. TANIMLAR	6
1.6.1. <i>Medrese</i>	6
1.6.2. <i>Müderris</i>	7
1.6.3. <i>Muîd</i>	8
1.6.4. <i>Mürettip</i>	9
1.6.5. <i>Mütevelli</i>	9
1.6.6. <i>İmlâ</i>	9
1.6.7. <i>Münazara</i>	10
1.6.8. <i>Müzakere</i>	10
1.6.9. <i>Mütalaa</i>	11
1.6.10. <i>İcâzet</i>	11
1.6.11. <i>Halka/Meclis</i>	11
1.6.12. <i>Hâzin</i>	12
1.6.13. <i>Verrâk/Müstensih</i>	12
1.6.14. <i>Müşrif</i>	13
1.6.15. <i>Münâvil</i>	13
2. ALANYAZIN	15
3. YÖNTEM.....	24
3.1. ARAŞTIRMA MODELİ.....	24
3.2. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI-TOPLANMASI VE ÇÖZÜMLENMESİ.....	25

4. BULGULAR.....	27
4.1. BAĞDAT'IN COĞRAFÎ VE SOSYAL DURUMU	27
4.1.1.BAĞDAT'IN COĞRAFÎ KONUMU VE FİZİKİ DURUMU	27
4.1.2.YERLEŞİM BİRİMLERİ.....	30
4.1.2.1. Bâbü'l-Ezec.....	30
4.1.2.2. Ma'rûf Türbesi.....	30
4.1.2.3. Ubeydullah Şehitliği	30
4.1.2.4. Bâbü Ebrez Mezarlığı	30
4.1.2.5. Selasâ Çarşısı (Sûku's-Selasâ).....	30
4.1.2.6. Attâbiyye Mahallesi	31
4.1.2.7. Bâbü'l-Basra Mahallesi	31
4.1.2.8. Bâbü'z-Zehab.....	31
4.1.2.9. Bâbü't-Tâk.....	31
4.1.2.10. Harbiyye Mahallesi.....	31
4.1.2.11. Rusâfe.....	32
4.1.2.12. Kerh	32
4.1.2.13. Bâbü'l-Merâtib	33
4.1.2.14. Bâbü't-Tibn Mahallesi	33
4.1.2.15. Bâbü's-Şam.....	33
4.1.2.16. Bâbü's-Şaîr	33
4.1.2.17. Muharrimiyye Mahallesi	33
4.1.2.18. Diğer Yerleşim Yerleri	34
4.1.3.BAĞDAT'IN BEŞERÎ DURUMU	34
4.2. SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ SİYASÎ-SOSYAL VE DİNÎ HAYATI	35
4.2.1.SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ SİYASÎ HAYATI.....	36
4.2.2.SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ SOSYAL HAYATI VE HALİFELİKLE AKRABALIKLARI.....	40
4.2.3.SELÇUKLULARIN İSLÂM DİNİNE BAKIŞ AÇILARI VE BAĞDAT'TAKİ İLMÎ HAYATA TESİRLERİ	42
4.3. SELÇUKLULARDAN ÖNCE BAĞDAT'TA EĞİTİM ÖĞRETİM VE İLMÎ MÜESSESELER	43
4.3.1.CAMİLER.....	44
4.3.2.BEYTÜ'L-HİKME	44
4.3.3.DÜKKÂNLAR-ÇARŞILAR VE HANLAR	45
4.3.4.MEKTEPLER (KÜTTÂB/KETÂTİB)	47
4.3.5.KÜTÜPHANELER	48
4.3.5.1. Devlet Adamları ve Şahısların Kütüphaneleri	49
4.3.5.2. Medrese Kütüphaneleri.....	49
4.3.6.DİĞER İLMÎ MEKÂNLAR	49

4.4. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA EĞİTİM ÖĞRETİM VE İLMÎ MÜESSESELER	51
4.4.1.CAMİLER.....	51
4.4.1.1. <i>Mansûr Camii</i>	51
4.4.1.1.1. Mansûr Camii İlim Halkaları ve Müderrisleri.....	52
4.4.1.2. <i>Rusâfe (Mehdî) Camii</i>	54
4.4.1.3. <i>Medine Camii</i>	54
4.4.1.4. <i>Meşhed-i İmâm-ı Ebû Hanîfe (İmâm-ı Âzam) Camii</i>	55
4.4.1.5. <i>Berâsa Camii</i>	55
4.4.1.6. <i>Kasr Camii</i>	56
4.4.1.7. <i>Sultan Melikşah Camii (Câmiu's-Sultân)</i>	57
4.4.1.8. <i>Müsteced (Kameriyye) Mescidi</i>	58
4.4.1.9. <i>Ma'rûf / Ma'rûf-u Kerhî (Deyr, Cenâiz) Camii</i>	58
4.4.1.10. <i>Diğer Camiler</i>	58
4.4.2.TEKKELER/RİBATLAR	59
4.4.2.1. <i>Zûzenî Tekkesi</i>	60
4.4.2.2. <i>Şeyhü's-Şüyûh (Ebû Sa'd Dâdâ)Tekkesi</i>	61
4.4.2.3. <i>Mücâhidüddîn (Bihrûz el-Hâdim, Derece) Tekkesi</i>	62
4.4.2.4. <i>Ercüvâniyye Tekkesi</i>	62
4.4.2.5. <i>Selçûkiyye Tekkesi</i>	63
4.4.2.6. <i>Selçûkî Hatun (Hilâtiyye/Ahlâtiyye) Tekkesi</i>	63
4.4.2.7. <i>Gaznevî Tekkesi</i>	65
4.4.2.8. <i>Harîm Tekkesi</i>	65
4.4.2.9. <i>Nâsiriyye Tekkesi</i>	66
4.4.2.10. <i>Ümmü Nâsır (Zümrüt Hatun) Tekkesi</i>	66
4.4.2.11. <i>Amîd Tekkesi</i>	66
4.4.2.12. <i>Bistâmî (Feyrûz) Tekkesi</i>	66
4.4.2.13. <i>Kâdirî Tekkesi</i>	67
4.4.2.14. <i>Dûrî (İbnü'l-Bell) Tekkesi</i>	67
4.4.2.15. <i>Sühreverdî Tekkesi</i>	67
4.4.2.16. <i>Fâtıma binti'l- Hüseyin (Bintü Hamza) Tekkesi</i>	68
4.4.2.17. <i>Me'mûniyye Tekkesi</i>	68
4.4.2.18. <i>Şart Tekkesi</i>	68
4.4.2.19. <i>Es-Seâde (Seâde el-Hâdim) Tekkesi</i>	69
4.4.2.20. <i>Müsteced Tekkesi</i>	69
4.4.2.21. <i>Merzübâniyye Tekkesi</i>	70
4.4.2.22. <i>Benefşe Tekkesi</i>	70
4.4.2.23. <i>Bedî Tekkesi</i>	70
4.4.2.24. <i>Şunîziyye Tekkesi</i>	71

4.4.3.ÇARŞILAR	71
4.4.4.EVLER	72
4.4.5.DÂRÜLİMLER	72
4.4.5.1. <i>Dârü'l-Müsennat</i>	73
4.4.5.2. <i>Sâbûr Dârüilmi ve Kütüphanesi</i>	73
4.4.6 DÂRÜLKÜTÜBLER	74
4.4.6.1. <i>Garsu'n-Ni'me es-Sâbî Dârülkütübü</i>	74
4.4.6.2. <i>Me'mûniyye Tekkesi Dârülkütübü</i>	75
4.4.6.3. <i>İbnü'l-Alkamî Dârülkütübü</i>	75
4.4.7.BİMÂRİSTANLAR (HASTANELER)	75
4.4.7.1. <i>Bîmâristan el-Adudî</i>	77
4.4.7.2. <i>Bîmâristan el-Atîk</i>	77
4.4.7.3. <i>Ali b. İsa Bîmâristanı</i>	78
4.4.7.4. <i>Hasan b. Furât Bîmâristanı</i>	78
4.4.7.5. <i>Fahriyye Bîmâristanı</i>	78
4.4.7.6 <i>Tutuşîyye Bîmâristanı</i>	78
4.4.8.DÂRÜLHADİSLER	78
4.4.8.1. <i>Eşrefiyye Dârülhadisi</i>	79
4.4.8.2. <i>Müstansiriyye Dârülhadisi</i>	79
4.4.9.MEDRESELER	79
4.4.9.1. <i>Bağdat Nizâmiye Medresesi</i>	81
4.4.9.1.1. Bağdat Nizâmiye Medresesi Müderrisleri	85
4.4.9.1.2. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Vekil Müderrisleri	105
4.4.9.1.3. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Muîdleri	107
4.4.9.1.4. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Öğrencileri	111
4.4.9.1.5. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Kütüphanesi ve Kütüphane Görevlileri	114
4.4.9.1.6. Bağdat Nizâmiye Medresesindeki Diğer Görevliler	116
4.4.9.1.7. Nizâmiye Medresesinde Bulunan Farklı Şahsiyetler	117
4.4.9.1.8. Nizâmiye Medresesinde Okutulan Dersler ve Eğitim Metodu	117
4.4.9.2. <i>Müstansiriyye Medresesi</i>	119
4.4.9.2.1. Müstansiriyye Medresesi Müderrisleri	121
4.4.9.2.2. Müstansiriyye Medresesinin Muîdleri	124
4.4.9.2.3. Müstansiriyye Medresesi Mürettepleri	124
4.4.9.2.4. Müstansiriyye Medresesi Kütüphanesi ve Kütüphane Görevlileri	125
4.4.9.2.5. Müstansiriyye Medresesinin Vakıf ve Şartnamesi	126
4.4.9.2.6. Müstansiriyye Medresesinin Görevlileri	127
4.4.9.3. <i>Ebû Hanîfe (Şarkiyye, Âzâmiyye) Medresesi</i>	127
4.4.9.3.1. Ebû Hanîfe Medresesinin Müderrisleri	130
4.4.9.4. <i>Sultan (Sultan Melikşah, Câmîu's-Sultân) Medresesi</i>	135

4.4.9.5.	<i>Terken Hatun Medresesi</i>	137
4.4.9.6.	<i>Tâciyye (Şâşî) Medresesi</i>	137
4.4.9.7.	<i>Gıyâsiyye (Sultan) Medresesi</i>	139
4.4.9.8.	<i>Muğîsiyye Medresesi</i>	139
4.4.9.9.	<i>Tutuşıyye (Humartekin) Medresesi</i>	140
4.4.9.10.	<i>Benefşe (Şâtiyye/el-Cihe) Medresesi</i>	141
4.4.9.11.	<i>Muvaffakiyye (Müstazhiriyye, İbn Saggâl) Medresesi</i>	141
4.4.9.11.1.	Muvaffakiyye Medresesi Müderrisleri	142
4.4.9.12.	<i>Zümrüt Hatun (Ümmü Halife, Garbiyye, el-Ashâb) Medresesi</i>	143
4.4.9.12.1.	Zümrüt Hatun Medresesi Müderrisleri	144
4.4.9.12.2.	Zümrüt Hatun Medresesi Muîdleri	146
4.4.9.13.	<i>Beşîriyye Medresesi</i>	146
4.4.9.13.1.	Beşîriyye Medresesi Müderrisleri	147
4.4.9.14.	<i>Fahriyye (Dârü'z-Zeheb, Fahrüddeve, İbnü'l-Muttalib) Medresesi</i>	148
4.4.9.14.1.	Fahriyye Medresesi Müderrisleri	149
4.4.9.15.	<i>Sigatiyye (Sigatüddeve, İbnü'l-İberî) Medresesi</i>	150
4.4.9.15.1.	Sigatiyye Medresesi Müderrisleri	150
4.4.9.16.	<i>Muharrimiyye (el-Cîlî/ Kadirî/ Abdülkadir) Medresesi</i>	151
4.4.9.16.1.	Muharrimiyye Medresesi Müderrisleri	152
4.4.9.16.2.	Muharrimiyye Medresesinin Bölümleri	153
4.4.9.16.3.	Medresede Uygulanan Dersler	153
4.4.9.17.	<i>Es-Seâde Medresesi</i>	154
4.4.9.18.	<i>Necîbiyye (es-Sühreverdi) Medresesi</i>	154
4.4.9.19.	<i>Ebû Şücâ' Medresesi</i>	155
4.4.9.20.	<i>Kayseriyye Medresesi</i>	155
4.4.9.21.	<i>Ebrâdî Medresesi</i>	156
4.4.9.22.	<i>İbnü Bekrûs (Harrânî) Medresesi</i>	156
4.4.9.22.1.	İbnü Bekrûs Medresesi Müderrisleri	156
4.4.9.23.	<i>Zeyrek (Sûku'l-Amîd) Medresesi</i>	157
4.4.9.23.1.	Zeyrek Medresesi Müderrisleri	158
4.4.9.24.	<i>Behâiyye Medresesi</i>	159
4.4.9.25.	<i>Nâciyye (Ubeydullah) Medresesi</i>	159
4.4.9.26.	<i>Kemâliyye (el-Hall, İbn Talha) Medresesi</i>	159
4.4.9.27.	<i>Şerâbiyye (Şerefiyye, İkbâliyye) Medresesi</i>	160
4.4.9.28.	<i>İbn Şemhâl Medresesi</i>	162
4.4.9.29.	<i>İbn Dinar (Ebû Hakîm) Medresesi</i>	163
4.4.9.30.	<i>İbn Hübeyre (el-Vezîr) Medresesi</i>	163
4.4.9.30.1.	İbn Hübeyre Medresesi Müderrisleri	164
4.4.9.31.	<i>İbnü'l-Bell Medresesi</i>	165

4.4.9.32.	İbnü'l-Cevzî Medresesi.....	165
4.4.9.33.	İbnü'l-Attâr Medresesi.....	165
4.4.9.34.	İsbehbeziyye Medresesi.....	166
4.4.9.35.	Mücâhidiyye Medresesi.....	166
4.4.9.36.	Halbe Mahallesi Medresesi	167
4.4.9.37.	İsmetiyye Medresesi.....	167
4.5.	BAĞDAT'TAKİ İLMÎ MÜESSESELERİN İLMÎ-TASAVVUFÎ-MEZHEBÎ VE SİYASÎ TESİRİ	167
4.5.1.	İLMÎ TESİR.....	170
4.5.2.	TASAVVUFÎ TESİR.....	171
4.5.3.	MEZHEBÎ TESİR	173
4.5.4.	SİYASÎ TESİR	175
4.6.	BAĞDAT'TAKİ İLMÎ KURUMLARIN VE MÜDERRİSLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	176
4.6.1.	İLMÎ KURUMLARIN ÖZELLİKLERİ.....	177
4.6.1.1.	Mimarî Yapısı	177
4.6.1.2.	Vakıf ve Şartnameleri	179
4.6.1.3.	İaşe, Yiyecek ve İçecekler.....	182
4.6.1.4.	Faaliyet Alanlarına Göre Özellikleri.....	182
4.6.1.5.	Ders Müfredatı ve Okutulan Kitaplar	183
4.6.2.	MÜDERRİSLERİN ÖZELLİKLERİ.....	185
4.6.2.1.	Müddrislerin Görevlendirilmesi.....	185
4.6.2.2.	Müddrislerin Kıyafetleri	186
4.6.2.3.	Müddrislerin Görev Süresi, Emeklilikleri ve Azilleri	187
4.6.2.4.	Müddrislerin Çalışma Alanları.....	187
4.6.2.5.	Müddrislerin Maaşları.....	188
4.6.2.6.	Müddrislere Verilen Cezalar	188
5.	SONUÇ-TARTIŞMA VE ÖNERİLER	189
KAYNAKÇA	195	
EKLER	211	
EK 1.....	211	
EK 2.....	212	
EK 3.....	213	
EK 4.....	214	
EK 5.....	215	
EK 6.....	216	
EK 7.....	217	

EK 8.....	218
EK 9.....	219
EK 10.....	220
EK 11.....	221
EK 12.....	226

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Büyük Selçukluların Bağdat'taki İlmî Faaliyetleri (1067-1258) başlıklı tez çalışmamın İç Kapak, Özetler, Ekler ve Anabölümlerden (Giriş, AlanYazın, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar ve Öneriler) oluşan toplam **194** sayfalık kısmına ilişkin, 17/12/2021 tarihinde tez danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%3** olarak belirlenmiştir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Tez kabul sayfası hariç,
2. Tez çalışması orijinallik raporu sayfası hariç,
3. Bilimsel etik beyannamesi sayfası hariç,
4. Önsöz hariç,
5. İçindekiler hariç,
6. Simgeler ve kısaltmalar hariç,
7. Kaynakça hariç
8. Özgeçmiş hariç,
9. Alıntılar dâhil,
10. 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve tez çalışmamın, bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

17/12/2021

Murat AKBAŞ

Prof. Dr. Ahmet GÜZEL

BİLİMSEL ETİK BEYANNAMESİ

Bu tezin tamamının kendi çalışmam olduğunu, planlanmasından yazımına kadar tüm aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez hazırlama kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını ve bu kaynakların kaynakça listesine eklendiğini beyan ederim.

17/12/2021

Murat AKBAŞ

KISALTMALAR

AÜEBFD : Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b. : Baskı

bty. : Basım tarihi yok

byy. : Basım yeri yok

çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Dü. : Düzenleyen

Edt. : Editör

h. : Hicrî

hlf. : Halifelik Dönemi

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

İsesco : İslâmî Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu

Km. : Kilometre

Ltd. : Limited

m. : Milâdî

MÖ : Milattan Önce

MÜ : Marmara Üniversitesi

ö. : Ölümü

ö.h.	: Ölümü Hicrî
slt.	: Saltanat Dönemi
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
SÜİF	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme eden
tsh.	: Tashih eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

ÖZET

İlköğretim Anabilim Dalı

Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

BÜYÜK SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ İLMÎ FAALİYETLERİ (1067-1258)

Murat AKBAŞ

Büyük Selçuklular Dönemi'nde Abbâsî Halifeliğinin merkezi konumunda olan Bağdat'taki eğitim faaliyetleri, kurumları, eğiticileri, öğrencileri ve bunların toplumu ne denli etkilediklerini belirlemek amacıyla yapılan çalışmada nitel araştırma deseninden mevcut durum çalışması kullanılmıştır. Araştırmada veriler, doküman inceleme yöntemiyle elde edilmiştir. Araştırma kapsamında 1067-1258 yılları arasında yer alan eğitim öğretim faaliyetleriyle, kurumlar, müderrisler ve öğrenciler çalışılmıştır. Araştırma konusu özellikle o dönemde ya da o döneme yakın bir zamanda telif edilmiş kaynaklar öncelenecek araştırılmıştır. Bununla birlikte konuyla ilgili güncel çalışmalar da incelenmiş, Irak'taki bazı çalışmalar dışında konumuzla ilgili kapsamlı bir araştırmaya ulaşılamamıştır. Yapılan çalışmalar ya tek bir kurum etrafında daraltılmış ya da pek çok kurum ve kişiler yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmamız Bağdat'taki ilmî kurumları genel çerçevede kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Yapılan araştırma neticesinde 1258 yılına kadar Bağdat'ta otuz altı medrese, yirmi dört tekke, altı bimâristan, iki dârülhadis ve dârülilim ele alınmış, bunların yanında müderris, öğrenci, idârî ve yardımcı personeller de çalışılmıştır. Açılan bu kurumların ilmî, siyasî ve toplumsal tesirleri ile günümüze kadar etkisini gösteren fikrî ve tasavvufî yönleri değinilmiştir. Medreselerden önce ve sonra buradaki camilerin daha özgür ve çeşitli ilmî çalışmaların yapıldığı mekânlar olduğu tespit edilmiştir. Medreseler, genellikle belli bir mezhep ve düşünceyi merkeze almış, bazı medreselerde müderrisinden hizmetkârlarına kadar aynı mezhep ve düşünceden kişiler olması gerektiğiyle ilgili şartları olmuştur. Mustansiriyye gibi medreselerde ise dört mezhebe göre eğitim ve faaliyetler yürütülmüştür. Selçukluların Bağdat'taki ilmî kurumları açma gayelerinden birisi Şii-Fâtımî ve Bâtınîlerin fikirlerini çürütmek ve onların yaydığı düşüncelere karşı daha güçlü ilmî ve fikrî hareketlerle mücadele vermek olmuştur. Daha sistematik ve devlet güvencesinde ilmî merkezlerin Selçuklularla birlikte meydana geldiği tespit edilmiştir. Selçukluların eğitim kurumlarını resmîleştirdikleri, kendi amaç ve fikirleriyle şekillendirdikleri ve maddî olarak destekledikleri görülmüştür. Bağdat'ta başta halife olmak üzere pek çok kişi, Selçukluları örnek alarak ilmî kurumlar açmış, bunları vakıflarla desteklemiştir. Bağdat Nizâmîye Medresesi döneminin en muteber okullarından birisi olmuş, diğer beldelerden pek çok müderris ve talebe bu medreseyi tercih etmiştir. Bu ve diğer medreselerde yetişen öğrencilerin bir kısmı, kendi beldelerine dönerek Sünnî İslâm anlayışının yayılmasında aktör olmuştur. Bu medreselerde yetişen âlimler Bağdat Halifeliğiyle Selçukluların Sünnî anlayış ve hâkim siyasetlerini gittikleri beldelere taşıyarak yaymışlardır. Medreselerde yetişen öğrencilerde de Gazâlî'den sonra tasavvufa meyil olmuş, sûfî anlayış yer yer tekke-medrese ile bütünleşmiştir. Sühreverdîlik ve Kâdirilik gibi tarikatlar bu dönemde neşvünema bularak diğer beldelere de yayılmıştır. Her ne kadar camilere alternatif eğitim merkezleri çoğalsa da buralardaki ders halkalarında eğitim devam etmiştir. Sonuç olarak Selçuklularla başlayan Bağdat'taki mescit, medrese ve tekke geleneği işlev, gaye ve resmîyetini uzun süre hem Bağdat'ta hem de diğer beldelerde sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Bağdat, İlim, Medrese

ABSTRACT

Department of Elementary Education

Social Studies Education Program

Doctoral Thesis

THE SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE GREAT SELJUKS IN BAGDAT (1067-1258)

Murat AKBAŞ

In order to determine the educational activities, institutions, educators, students and how much they affect the society in Baghdad, which was the center of the Abbasid Caliphate during the Great Seljuks period, a current status study was used from a qualitative research pattern. In the research, the data were obtained by the document review method. Within the scope of the research, institutions, students and teachers were studied through educational and training activities between the years 1067-1258. The subject of the research has been researched especially by considering the sources written in that period or close to that period. However, current studies on the subject have also been examined, and no comprehensive research on our topic has been achieved except for some studies in Iraq. The studies conducted are either narrowed down to a single institution, or many institutions and individuals are treated superficially. Our study has comprehensively covered the scientific institutions in Baghdad within the general framework. As a result of the research conducted, thirty-six madrasas, twenty-four tekkes, six bimaristans, two darulhadis and two darulilms were considered in Baghdad by 1258, as well as muderris, students, administrative and auxiliary personnel were also studied. The scientific, political and social effects of these institutions that have been opened and the intellectual and Sufi aspects that have had an impact up to the present day have been touched upon. It has been determined that the mosques here before and after the madrasas were places where more free and diverse scientific studies were conducted. Madrasas are usually centered on a certain sect and thought, and some madrasas have conditions that there must be people of the same sect and thought, from the muderris to their servants. In madrasas such as Mustansiriyya, education and activities were carried out according to four sects. One of the goals of the Seljuks to open scientific institutions in Baghdad was to refute the ideas of the Shiite-Fatimid and Batinis and to fight the stronger scientific and intellectual movements against the thoughts they spread. It has been determined that more systematic and state-guaranteed scientific centers occurred together with the Seljuks. It has been seen that the Seljuks formalized their educational institutions, shaped them with their own goals and ideas, and supported them financially. In Baghdad, many people, especially the caliph, took the example of the Seljuks as an example and opened scientific institutions and supported them with foundations. Baghdad Nizamiye Madrasa has become one of the most important schools of its time, and many students from other towns have preferred this madrasa. Some of the students who grew up in these and other madrasahs returned to their own towns and became actors in spreading the understanding of Sunni Islam. The scholars who grew up in these madrasas spread the Sunni understanding and dominant politics of the Seljuks with the Baghdad Caliphate by moving them to the towns where they went. Students who grew up in madrasas were also inclined to Sufism after Ghazali, and the Sufi understanding was integrated with the tekke-madrasa from place to place. Sects such as Suhreverdis and Kadiris also spread to other towns during this period by finding grown. Although alternative education centers for mosques have proliferated, education has continued in the lecture rings here. As a result, the tradition of mosque, madrasa and dervish lodge in Baghdad, which started with the Seljuks, continued its function, purpose and formality both in Baghdad and in other towns for a long time.

Keywords: History of Education, Social Studies Education, Baghdad, Science, Madrasa.

1. GİRİŞ

Tarihsel süreçte eğitim insanların varlığından beri süregelen bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler de yazıyı tanımadan önce sözlü ve tatbikî eğitimle çocuklarını yetiştirmişler, sözlü anlatımlarla ve uygulamalarıyla törelerini nesillerine öğretmişlerdir. Türk eğitim tarihine bakıldığında Türklerin eğitim faaliyetlerinin Selçuklularla birlikte hızlandığı görülmektedir (Akyüz, 2001; Dağ & Öymen, 1974). Türkler İslâmiyet'i kabullerinden sonra da eğitim sistemini geliştirip değiştirerek kendilerine has medreseler inşa etmeye başlamışlardır (Okumuşlar, 2008). Medreselerin yaygınlaşmasıyla ilmî faaliyetlerde hem artış olmuş hem de bu gelişmeler hızlı bir şekilde başta diğer toplumlar olmak üzere Batı'da da benimsenmiştir. Günümüzdeki ilmî ve bilimsel çalışma merkezlerini oluşturan üniversitelerin çekirdeğini bu medreseler oluşturmuştur. Çünkü medreselerde oluşan sistematik bir eğitim anlayışıyla daha araştırmacı ve derli toplu çalışmalar yürütülmüştür. (Çelebi, 1976). Medreselerdeki bu sistematik yaklaşım öğrencilere bilimden ziyade ilmî alanlarda ihtisaslaşma sağlamıştır.

Bu kadar önem arz eden medreselerle ilgili çalışmaların hemen hemen hepsinde Bağdat Nizâmiye Medresesinin adının geçmesi dikkat çekicidir (Çelebi, 1976; Gözütok, 2006; Kazıcı, 2018). Bağdat'taki ilim ve eğitim tarihiyle ilgili yurt dışında ve ülkemizde pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar (Cevâd, 1958; Avvâd, 1945; Beken, 2016; Dündar, 2012; Ocak, 2017) sadece bir kurumu ya da belli başlı kişileri ele almıştır. Naci Ma'rûf, bunlardan farklı olarak Bağdat'taki medreselerin neredeyse tamamını ele almış (Neş'et, 1966), ama tekkeler ve diğer kurumlardan bahsetmemiştir. Çalışmamızın amacı 1258 yılı Moğol istilâsına kadar Bağdat'taki bütün ilmî ve eğitsel faaliyetleri kurumlar bazında ele almaktır. Bütün bu faaliyetlerde Selçukluların katkısı göz ardı edilemeyecek seviyededir. Selçuklular vasıtasıyla ilmî gelişmeler Anadolu'ya kadar uzanan ilmî ve kültürel yapının da çekirdeğini oluşturmuştur.

1.1. Problem Durumu

Türklerin tarih boyunca kurdukları dört büyük imparatorluktan birisi olan Büyük Selçukluların, İslâm medeniyetinin önemli merkezlerinden Bağdat'a ve

İslâm'ın temsilcisi konumundaki Abbâsî hilâfetine tamamen hâkim olduğu döneme kadar adı geçen şehirde tesis edilmiş bir medresenin varlığı henüz tespit edilememiştir (Kilânî, 1971; Ma'rûf, 1973b; Ocak, 2017). Onların zamanına kadar burada, her grubun kendisine yakın bir merkez olarak gördükleri mescitlerindeki ders halkaları ve medrese dışındaki küttâb, dârülilim gibi diğer müesseselerle yetindikleri görülmektedir (Ma'rûf, Neş'et, 1966; Kilânî, 1971). Dolayısıyla belli bir siyasî ve sosyal amaca yönelik olarak uygulanan planlı, programlı bir eğitim sistemlerinin bulunduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu yüzden medrese öncesi çok da düzenli olmadan yürütülen eğitim öğretim sistemlerinin Selçuklulardan itibaren intizamlı bir hâle bürünerek hangi amaçlarla nerede ve nasıl gerçekleştirildiğinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Selçukluların Bağdat'a taşıdıkları yeni eğitim kurumlarının ve ortaya koydukları hedeflerin, başta halifelik olmak üzere diğer kesimler tarafından benimsenip benimsenmediği de araştırmada aydınlatılmaya çalışılan bir başka problemdir. Yine medreseyle birlikte yeni bir yönetim ve organizasyon anlayışının ortaya çıkması ve bu kurumlarca yürütülen eğitim stratejileriyle daha etkili öğrenciler yetişip yetişmediği, bu talebelerin başka yer ve bölgelere tesir edip etmedikleri de çalışmada ele alınan hususlardandır.

Büyük Selçuklularla birlikte ilmî çalışmaların kurumsallaşması, okullar ve destek hizmetlerinin artması sayesinde Bağdat, öğrenciler için önemli bir cazibe merkezi olmuştur. İlim erbabı tarafından şehri bu kadar cazip hâle getiren örgün ve yaygın eğitim kurumları, eğitimcileri, yetiştirilen öğrencileri ve bu geleneğin takipçileri ile ilgili kurumların Sünnî İslâm dünyasında asırları aşan hatta günümüze kadar ulaşan büyük bir dönüşümü sağladığıyla ilgili varsayımlar da ikincil problem olarak çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Selçuklularla birlikte Müslüman Türk toplumunun oluşturmaya çalıştığı eğitim sisteminin hatta bunun siyasî felsefesinin sonrasındaki gelişmelerle müesseselere nasıl yansıyor toplumda ne gibi tesir bıraktığı ve İslâm-Doğu ile Hristiyan-Batı toplumuna neler kazandırdığı araştırılması gereken diğer bir problem başlığı olmuştur. Hâliyle devrin resmî ve özel eğitim müesseseleri, cami, hankâh, dükkân, evlerde eğitim, yöntem ve teknikler, öğretmen ve öğrenci değerlendirmeleriyle kabul şartları gibi hususlar araştırmanın temel konularını teşkil etmiştir.

Yurt içi ve yurt dışında yapılan konuyla ilgili çalışmalara bakıldığında belli başlı medreselerin yoğun bir şekilde çalışıldığı; (Avvâd, Mustansiriyye, 1945; Beken, 2016; Biçer, 2013; Cevâd, Nizâmiyye, 1953; Cuma, 2011; Ma'rûf, Medâris, 1973; Mümtelin, 1966; Ocak, Nizâmiye Medreseleri, 2017) çalışmalarda medreselerin kuruluşunun, işleyişinin, müderris, muîd, öğrenci ve diğer personellerinin dahi ele alındığı görülmektedir. Özellikle Nizâmiye Medresesi her yönüyle çalışılmıştır. Irak'ta Bağdat medreseleri, cami ve tekkeleri de müstakil olarak çalışılmıştır. Ancak bu kurumlar diğer eğitim müesseseleriyle birlikte bir bütün hâlinde ele alınmamıştır. Bu bakımdan çalışma özgün bir nitelik göstermektedir. Diğer taraftan bazı medrese ve kurumların isimleriyle ilgili bilinmeyen birtakım eksiklikler giderilmiş, kurumların siyasî, sosyal ve kültürel tesirleri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın konusunu Selçuklulardan önce Bağdat'ta eğitim amaçlı kullanılan kurumlar, Selçuklular döneminde eğitim amaçlı kullanılan camiler, tekkeler, dârülimler, dârüllhadisler, mektepler, tekkeler, kütüphaneler, çarşılar, hanlar ve medreseler teşkil etmiştir. Bunun yanında medreselerin iş ve işleyişleriyle, müderrisler, muîdler, öğrenciler ve medreseyle ilişkisi olan kişiler, bazı medreselerin özellikleri, ders programları, şartları ve vakıfları da araştırmamızın konuları içerisinde yer almıştır. Bunlara ek olarak bu müesseselerin siyasî, dinî ve kültürel tesirleri de alt konuları olarak ele alınmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın genel amacı; Büyük Selçuklular döneminde Abbâsî halifeliğinin merkezi konumunda olan Bağdat'taki ilmî faaliyetleri belirlemektir. Bu genel amaca bağlı olarak aşağıdaki alt amaçlara cevap aranmıştır.

1. Büyük Selçuklular döneminde Bağdat'ın coğrafi konumu nedir?
2. Bağdat'taki eğitim kurumlarının Selçuklularla bir ilişkisi var mıdır?
3. Selçukluların siyasî ve sosyal durumlarının eğitim kurumlarına bir yansıması olmuş mudur?
4. Selçuklular neden planlı ve amaçlı bir medrese açmak durumunda kalmıştır?
5. Selçukluların ilmî destekleri Bağdatlılara bu konuda örnek teşkil etmiş midir?
6. Bağdat'ta ne kadar ve ne tür ilmî kurum vardır?
7. Bağdat'ta bulunan Selçuklulardan önceki eğitim kurumları nelerdir?
8. Bağdat'taki ilmî kurumların topluma ne tür tesirleri olmuştur?

9. Bağdat'taki ilmî kurumların mezheplerle ilişkileri var mıdır?
10. Selçuklular döneminde açılan Bağdat'taki ilmî kurumların cezbediciliğinin sebepleri neler olabilir?
11. Bağdat'ta kimlere ait ilmî kurumlar vardır?
12. Bağdat'taki ilmî kurumların sürekliliği nasıl olmuştur?
13. Bağdat'taki ilmî kurumlar dönemin ihtiyaçlarını karşılayabilmiş midir?
14. Bağdat'taki ilmî kurumların günümüze ulaşan herhangi bir tesiri var mıdır?

1.3. Araştırmanın Önemi

Eğitim, insanoğlunun yaratılışından itibaren sürekli ihtiyaç duyulan, günden güne önemini daha da artıran ve vazgeçilmesi mümkün olmayan bir faaliyettir. Bu faaliyet, insanlık var oldukça devam edecek ve gün geçtikçe de değişik kalıplara sokulup farklı yöntem ve stratejilerle insanlığı etkilemeyi sürdürecektir. Kadim zamanlardan modern zamanlara kadar insan yetiştirme konusunda farklı yöntemler kullanılmıştır. Toplumlar, inşa ve değişim süreçlerinde eğitimi kullanarak benimsedikleri siyasî ve sosyal amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu yüzden devletler, aileden başlayıp zorunlu ya da özgürce gerçekleşen eğitim hadisesinin önemini kavradıkça yatırımlarının çoğunu bu alana aktarmaya başlamışlardır.

Bazı toplum ya da devletlerde eğitim, inanılan bir dinin/mezhebin temel taşı olarak da görülmüş; eğitimin merkezine dinî ritüeller, idealler ve amaçlar konulmuştur. Bazen din, inanç ve kültürlerin eğitimle yok edilebileceği ve hedeflenen değerlerin eğitimle verilebileceği tarihî süreçler yaşanmıştır. Bu gibi amaçlar, eğitimin ehemmiyetini ve fonksiyonunu daha da artırmıştır. Var olan bir gerçek de, tarihsel süreçte eğitimin gelişimi ve günümüze kadar devam eden eğitim öğretim geleneği olmuştur.

Tüm toplumlar geçmişlerinin yanı sıra eğitim süreçlerini de merak etmişlerdir. Günümüzde de etkileri araştırılarak toplumda oluşan keskin inanç, gelenek ve kültürün arka planını çözmek için yapılan araştırmanın önemi fark edilmiştir. Dolayısıyla bu gelişmeler eğitim faaliyetlerinin tarihsel gelişiminin araştırılması ve ortaya konulmasını gündeme getirmiştir. Öneme binaen bu araştırmanın, Selçukluların Türk eğitim tarihi içerisindeki bir dönemini ele alması yönüyle ciddi bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Türk eğitim sisteminin, günümüzdeki halini ele alırken geçirdiği reformları ve siyasî iktidarların politikalarının bıraktığı tesirleri görmezden gelmek mümkün değildir. Bu bakımdan Türklerin hâkimiyetinin görüldüğü sahalardaki kültürel yansımalarından biri olan eğitim öğretim anlayışının da ortaya konulması gerekmektedir. Bu çerçevede, etkileri günümüze kadar uzanan ve ortak miras olarak addedilip bilimsel bilginin yayılışında başta nizâmiye medreseleri olmak üzere öncesinde ve sonrasında var olan diğer eğitim kurumlarının katkısının da ele alınmasının gerekliliği ortadadır. Çünkü Türk yaşam biçimi, ananelerinin zenginliği ve çeşitliliğinde söz konusu kurumların tesiri yadsınamaz. Öte yandan Türk eğitim sisteminin özgün ve derin yapısının Türk devletlerinin teşekkülüyle filizlenip geliştiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan çalışmada ele alınan Büyük Selçukluların Bağdat'taki 1067-1157¹ yılları arasındaki ihtişam ve çalkantılarla geçen dönemi, Türk eğitim tarihinin ve sisteminin tüm yönleriyle aydınlatılabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Yaptığımız araştırmada Selçukluların özellikle İslâm başkenti Bağdat'a yaptığı ilmî katkıları derli toplu, bir bütün halinde ortaya koyan bir çalışmanın bulunmadığını gördük. Bu boşluğu doldurmak amacıyla başladığımız bu çalışma Bağdat'taki başta Selçuklulara ait olmak üzere, eğitim ve ilim faaliyetlerini yerine getiren kurumları bir bütün hâlinde ele alan ilk araştırma kabul edilebilir.

1.4. Sayılılar (Varsayımlar)

Araştırma yapılan dönem (1067-1258) ve yerde (Bağdat) Selçukluların etkisiyle pek çok eğitim kurumunun oluşturulduğu, Selçukluların eğitim faaliyetleri örnek alınarak başta halifeler olmak üzere bazı müderris ve eşraf tarafından da bu alanda çalışmalar yapıldığı düşünülmüştür. Ayrıca bu kurumların hem çeşitlilik arz ettiği hem de toplum üzerinde fikrî ve siyasi etkiler bıraktığı aklımıza gelmiştir. Eğitim ve ilme önem veren Selçukluların Bağdat'ta bu alanda önemli faaliyetler sergiledikleri de akla ilk gelen hususlar olmuştur. Selçuklulardan önce ve sonra Bağdat'ta şekillenen bu kurumların ilmî, siyasî ve kültürel etkileriyle günümüze kadar uzanan bazı sonuçlarının kaçınılmaz olduğu da düşünülmüştür. Bu sonuçların belki günümüz eğitim sistemine, toplumun fikrî ve kültürel yapısına katkı sağladığı da

¹ Selçukluların etkisiyle Bağdat'ta kurulan ilim merkezleri etkisini uzun yıllar sürdürüp diğer kesimlere de örnek olduğundan çalışmamıza 1258 yılı Moğol istilâsına kadar açılan eğitim kurumları da eklenerek tez başlığında 1067-1258 yılları aralığı gösterilmiştir.

kaçınılmazdır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacıların dönemin kaynaklarından yararlanarak o dönemin ilmî kurum, kişi ve olgulara ulaştıkları varsayılmaktadır.

1.5. Sınırlılıklar

Araştırma, Bağdat Nizâmiye Medresesinin açıldığı 1067 yılı ile bahse konu müesseselerin ihtişamının sonlandığı 1258 yılı aralığı, mekân bakımından da Bağdat şehri, eğitim öğretim kurumları, müderris, muîd, öğrenci ve ilmî faaliyetlerin belli başlı tesirleri ile sınırlıdır.

1.6. Tanımlar

Burada çalışmada geçen, açıklanmazsa bazı karışıklık ve anlamsızlığa yol açabilecek tanımlar verilmeye çalışılmıştır. Bu tanımlar hem içeriklerinin önemli olması hem de o dönemde bulunan ilmî kurumların daha iyi anlaşılması gerekliliğinden detaylı bir şekilde verilmiştir.

1.6.1. Medrese

Ders alma, öğrenme gibi anlamlara gelen Arapça “drs” kökünden türeyen mekân kalıbındaki medrese, öğrencilerin ilmî faaliyetlerini yürüttüğü, konferans salonu ve dersane gibi anlamlara gelen, “Eyvan”ları² olan, hem öğrenci hem de müderris için barınma mekânları ve müştemilatları eklenmiş çok kompleksli yapıya denmektedir (Çelebi, 1979, 109). Medreselerin Budist viharalarının (mabet) taklidi ile ortaya çıktığı görüşündeki en önemli delil eyvanlar olmuştur. Ancak sadece eyvanlardan yola çıkarak medreselerin viharalara benzetilmesi yeterli değildir. Bunun yanında viharalardaki eğitim anlayışı ve felsefesinin de etkili olabileceği düşünülmektedir. Okumuşlar (2008, 140) bu benzetmeye teyit amaçlı Türklerin kendilerinden önceki Budist Türkleri örnek aldıklarını ekleyerek, muhtemelen onlardan özellikle mekân benzerliğini öne çıkarmıştır. Onun bu benzetmesinde öğrencilerin barınması için gerekli olan mekân ön plana çıkmaktadır. Medrese, “cami-han ve Mescid-i Nebi’deki suffe örnek alınarak ortaya çıkmıştır” denilebilir ki, cami-han örneğini Makdisî, (2012,67,72) mescit-han terkinde göstermektedir.

² Kazıcı, eyvanı; “kadim medreselerde mezhep sayısına göre var olan, mimari açıdan medresenin dış kitle formu bakımından düzen gerektirmeyen her kare veya dikdörtgen yapıdaki iç avluya estetik bakımından hareket ve yön veren, güneş ve yağmurdan korunmuş, ama kapalı olmayan çalışma ve istirahat yeridir.” şeklinde tanımlamıştır (2018, 64-65).

Makdisî'ye göre medrese, mescit-han birleşiminin gelişmiş hâli olup mescitten farklı olarak kişilere ve mezheplere nispet edilen ve değişik statü ve çeşitlilikte yer alan eğitim merkezleriydi (2012, 75). Bu çeşitlilik ders durumları, medresenin şartları, kurulduğu yerin özelliği, kurucuları ve nispet edildiği mezheplerden kaynaklanmıştır. Örneğin müderrisi, öğrencisi ve çalışanlarıyla tek mezhepli olan medreseler olduğu gibi –Ebû Hanîfe Medresesi ve Nizâmiye Medresesi- iki mezhepli (Senâi) –es-Seâde Medresesi- dört mezhepli medreseler –Müstansırıyye ve Beşîriyye Medreseleri- bulunmaktaydı. Bağdat'ta üç mezhepli bir medreseye rastlanmamıştır. İçerisinde türbe, mescit, dârülhadis, han, hastane ve yetimhane bulunduran medreseler de kaynaklarda görülmüştür.

Sayılı (2011, 26), “Medrese ile cami arasındaki benzerlik, caminin aynı zamanda medrese olarak hizmet verdiği devrede doruk noktasına ulaşmış ve ana yapı olarak cami, öğrencilerin kaldığı binalarla çevrili hâle gelmiştir”derken Makdisî'yi desteklemektedir. Aslında medrese, Hz. Muhammed'in yaptırdığı ilk mescidin arkasındaki gölgelikten (Suffa) neşvünema bularak 10. yüzyıldan itibaren daha sistematik ve düzenli bir yapıya geçişle bu yapıdan (barınaklı cami yapısı) ayrılmıştı. Yani mimari form ve öğrencilerin barınmaları bakımından bir ayrım olmayıp, vakıf şartlarında eğitim öğretimin merkeze alınması, müderris, müîd ve öğrenci seçim şartları, amaçları, standartları ve devlet adamları ile banilerin müdahili gibi konular medreseyi ilmî çalışmalar yapılan camilerden ayırmıştı. Bu ayrımlarla her ne kadar içerisinde namaz kılınsa da orası artık bir medreseydi.

Medreselerdeki eğitim ve öğretim kitap ezberleme ya da bitirmeye dayalı olmuştur. Bunların dışında yazma (imlâ), tekrar etme, tartışma (münazara) ve müîd yardımıyla anlaşılamayan konuları tekrar elden geçirme gibi yöntemler ve teknikler de kullanılmıştır. Tartışma tekniğinin yanında hilâf ve cedel gibi tartışma tekniğine benzeyen alt teknikler de kullanılmıştır (Kenan, 2015, 338). Medrese müfredatında öğrenciler münazara tekniğiyle ilgili kitaplar da okumuşlardır. Çünkü bu teknikler sadece eğitimde değil, özellikle fikrî tartışmalarda da çok önemli bir vasıta olarak düşünülmüştür.

1.6.2. Müderris

Medrese kelimesinin türediği “drs” kelimesinin Arapçada tef'îl kalıbı ile oluşturulan müderris kelimesi, ders veren anlamına geldiği gibi sadece fıkıh dersi

veren âlimler için de kullanılmıştır. Medreselerin ortaya çıkmasıyla kullanılmaya başlanan bu unvan, Nizâmiye Medreseleri ile birlikte ders veren en yüksek rütbeli hocalar için kullanılmış, daha sonra diğer medreselerde de aynı şekilde kullanılagelmiştir (Makdisî, 2012, 233; Bozkurt, 2006, 467).

Müderrislerin bir medresede görevlendirilmesi ya sultanlıktan -vezaretten gelen bir menşur/tevki ya da kendisi veya birilerinin kendi adına yaptırılan bir medreseye kendiliğinden görev addedilmesi ile gerçekleşiyordu. Müderrislerin görevlendirilmesinde uzmanlık alanları, ilmî durumları, aldıkları icâzetin türü hatta mezhebi bile etkiliydi. Nizâmiyelerde görevlendirilecek kişilerin Şafiî mezhebinden olması gerekiyordu (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/102; Ocak, 2017, 139-142) .

Müderrislerin göreve başlamaları belli bir merasimle ve giydikleri müderris kıyafeti ile gerçekleştiriliyordu. Merasime önemli devlet görevlileri, eşraf ile birlikte çevredeki ilim adamları, talebe ve halk da iştirak ediyordu. Müderrisler özel bir kıyafet -hil'at- giyiyor ve bu kıyafetleri görevleri bitince çıkarıyorlardı (Bozkurt, 2006, 467; Kenan, 2015, 336), Sarık ve cübbeden oluşan kıyafetlerinin rengi Abbâsîlerin resmî rengini içeren siyah renk idi (Ocak, 2017, 143).

Müderrisler ders verme görevleri yanında medreseyi yönetme, medrese dışında kadılık, müşriflik, divan görevliliği, elçilik, cami imamlığı, vaizlik gibi görevleri de icra ediyorlardı. Görevlerinin çoğu bürokratik, üst seviyeli mesleklerdi.

1.6.3. Muîd

Tekrar etmek, iade etmek gibi anlamlara gelen iade masdarından türeyen muîd, müderrisin alt seviyesinde bir unvandır. Müderris dersini verdikten sonra talebelerin derslerini pekiştirmek ve daha iyi anlamalarını sağlamak amacıyla muîd tarafından tekrar edilir ve anlaşılncaya kadar bu durum devam ederdi. Bu vazife medreselerin kuruluş evresinde görülmemekle birlikte hicrî 5. asırdan itibaren kaynaklarda sıklıkla geçmektedir. İlk olarak Nizâmiye Medresesinde görülen muîdlere, daha sonra diğer medreselerde de rastlanmaktadır (Hitti, 1989, 2/631; Ocak, 2017, 171). Muîdler bir medresede bu vazifeyi icra ederken başka bir medresede müderris olabiliyor, değişik nedenlerle hocalarının bıraktığı müderrislik görevini üstlenebiliyorlardı (Çelebi, 1979, 257-259).

Çelebi (1979, 257) her ne kadar muîdlik geleneğinin medreselerle birlikte var olduğunu iddia etse de; Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye Nizâmiye Medresesi yapılmadan önce bir camide muîdliğini yaptığı kaynaklarda görülmektedir (İbn Hallikân, 1900, 1/29).

1.6.4. Mürettip

Medrese ve camilerdeki ders halkalarında derslerin tertibi ve öğrencilerin ders halkasındaki oturma düzenini sağlayan ilmî yetkinliğe sahip kişiler mürettip olarak addediliyordu. Sem'ânî'ye göre (1984, 11/236) mürettip, camide safları ve medresede fakihlerin sırasını düzenleyen kişi için kullanılmaktadır. Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dehhân (ö. 517/1123) Mansûr Camii'nde cemaatin saflarının tertibinden sorumlu olmuş, Ebû Tâhir İbrahim en-Nüfeylî (ö. 539/1144) Dımaşk'tan gelerek Ebû İshâk eş-Şîrâzî döneminde Nizâmiye Medresesinde uzun müddet fakihlerin mürettepliğini icra etmiştir. Sem'ânî'nin de bizzat tanıdığı bu âlim, onun dediğine göre bu görevi karşılığında cerâye (yevmiye) de almıştır (Sem'ânî, 1984, 11/236-237). Ma'rûf'a göre (1959, 181) medresedeki mürettip öğrencilerin medresedeki işlerini tanzim eden, onların yeme içme dinlenme işleriyle ilgilenip gece gündüz onlara refakat eden kişidir. Bu yönüyle günümüzdeki belletmen öğretmenlerin karşılığıdır, denilebilir.

1.6.5. Müteveli

Sözlükte yönetimi, yetkiyi, sorumluluğu üstlenen anlamına gelen müteveli kelimesi Bağdat'ta ilmî müesseselerin neredeyse hepsinde görülmektedir. Bu görevi alan bazen bir müderris, bazen bir devlet adamı, bazen de bir vakıf bağışlayıcısı olabiliyordu. Kaynaklarda adalet, eğitim, kütüphane, divan işleri ve pek çok görevlerde sorumluluk verilen kişi için müteveli kelimesi kullanılmıştır. Ancak ülkemizde bu kelime yaygın bir şekilde sadece vakıf sorumluları için kullanılarak algısal bir yanılgıya gidilmiştir. Bu durum Osmanlı Dönemi'nde kelimenin ıstılahının vakıf mütevellisi için kullanılmasıyla alakalı olmalıdır³.

1.6.6. İmlâ

Sözlükte uzatma, ıstılahta ise bir kimsenin etrafındakilere ezberinden veya kitaptan bir şey yazdırması anlamına gelen kelime (Çelebi, 1976, 383; Aydın, 2000, 22/225), daha çok hadis derslerinde başvuru bir yöntem olmakla birlikte diğer dersler için de kullanılmıştır. Bağdat'taki pek çok cami ve medreselerde söz konusu

³ Bkz. (Öztürk, 2006, 32/217-220).

yönteme başvurulduğu görülmektedir. Yöntemin uygulandığı eğitim halkasına da imlâ meclisi denilmiştir. Çelebi (1976, 383) imlâ yöntemiyle ilgili olarak, “İmlâ yönteminde; dersin anlatılışı, cümle cümle veya her hadis senediyle birlikte tek tek verildiği için çok yavaş seyreder ve talebe, müderrisin dikte ettirdiği şeyi hemen yazardı” şeklinde açıklamaktadır.

1.6.7. Münazara

Belli bir konuda bilgi sahibi iki kişi ya da grubun topluluk önünde tartışmalar yapması (Selâmî, 2014, 43-44) diye tanımlanan münazaranın tarihi Yunan medeniyetine kadar götürülerek ilk icracıları da Sokrates (MÖ. 470-399) ve öğrencisi Platon (MÖ. 427-348) kabul edilmektedir (Selâmî, 2014, 27).

İslâm dünyasında münazara Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) ve Me'mûn (ö. 218/833) döneminde yabancı eserlerin Bağdat'a kazandırılması ile yaygın hâle gelmiş ve özellikle Mu'tezilîler münazarayı kullanmada başarılı olmuşlardır (Selâmî, 2014, 33, 46). Daha sonra kurulan Sünnî medreseler münazara konusundaki acizliği bertaraf etmek için ders müfredatlarında bu ilme yer vermişlerdir. Başta Nizâmîye olmak üzere diğer medrese hocalarından çoğu, karşılaştıkları farklı mezhep ve fikirdeki kişilerle çekinmeden münazaraya iştirak etmişlerdir.

1.6.8. Müzakere

Sözlükte anmak, zikretmek ve hatırlamak fiilinden türeyen kelimenin, İslâm eğitim tarihinde öncelikle hadis çalışmalarında kullanıldığı görülmektedir (Hatiboğlu, 2006, 32/233-234). Öğrenilenlerin pekiştirilmesi ve konuların daha iyi anlaşılması bakımından klasik eğitimde önemli bir yöntem olan müzakere, belli bir konuda bilgi sahibi olan en az iki kişinin karşılıklı olarak tekrar, analiz, sentez ve değerlendirmeler yaptığı bir uygulamadır. Makdisî (2021, 169) müzakereyi “iki kişinin hatırlama ve ezberleme konusunda karşılıklı olarak birbirine yardımcı olması” şeklinde tanımlamaktadır. Muîdlerin ders sonrası öğrencilerle uyguladığı en önemli tekniklerden birisi müzakere yöntemi olmalıdır. Çünkü bu, bir nevi karşılıklı tekrarlar pekiştirme etkinliğidir. Makdisî (2021, 170), müzakere yönteminin öneminden söz ederken Bağdâdî'den iktibasla şöyle demektedir, “Bilgiyi yok eden tek şey, unutkanlık ve müzakereyi bırakmaktır.”

1.6.9. Mütalaa

Bir şeyi dikkatle okumak, incelemek, gözden geçirmek (Mutçalı, 1995, 526) gibi anlamlara gelen bu kelime geleneksel eğitimde ve ilmî çalışmalarda belli bir kitap ve konu üzerinde yoğunlaşma çalışması olarak görülmektedir. Kaynaklarda müderris ve öğrencilerin hal tercemelerinden bahsedilirken pek çok yerde kavram, “..... kitabı mütalaa etti” şeklinde geçmektedir (Safedî, 2000, 1/168; 4/123; Sübkî, ty. 7/29; Süyûtî, 1965, 1/182).

1.6.10. İcâzet

İcâzet, bir müderrisin yanında kendi kitabını ya da belli başlı bazı derslerini alan öğrenciye o müderris tarafından yanında belli bir kitabı okuduğunu ya da belli dersleri aldığını, artık ders ve rivayet verebilmesi için izinli olduğunu gösteren yazıya verilen addır. Günümüz deyiimiyle diploma niteliğinde bir belgedir. İcâzet, bağımsız bir belge ya da okunan kitap üzerine bizzat müderris tarafından yazılan bir izin kitabesidir. İslâm’ın ilk devirlerinde icâzet daha çok hadis ilminde ders alanlar için verilmişse de, daha sonra bütün ilimlerde ders alan öğrencilere verilmiştir (Çelebi, 1976, 266).

1.6.11. Halka/Meclis

Sözlükte daire, insanların bir daire biçiminde dizilmesi anlamına gelen kelime, ilmî literatürde Hz. Peygamberimiz’den günümüze kadar var olan ilim maksatlı, halka ya da hilal vaziyetinde sıralanarak ders alma durumlarındaki bir oturuş düzenidir (Uludağ, 1997, 15/358). Meclis de denilen bu halkalar günümüzün sınıflarıdır. Meclis terimi her ne kadar halka ile eş anlamlı görülse de Makdisî’ye göre (2012, 45) bu terim ilk dönemlerde mescitlerde hoca’nın değişik amaçlarla oturduğu makam için, daha sonraki dönemlerde içerisinde eğitim faaliyeti ya da diğer ilmî faaliyetlerin yapıldığı her türlü oturma için kullanılmıştır. Makdisî (2012, 52), Dozy’den alıntılanarak halkayı “bir hoca etrafındaki öğrenciler topluluğu, ders, ders dizisi ve aynı zamanda uygun bir kişinin öğrencileri toplayıp ders verdiği ya da bir hoca’nın ders verdiği mekân” şeklinde tanımlamaktadır.

Halkaların fonksiyonlarına göre ders halkası, zikir halkası, fetva halkası, münazara halkası gibi isimleri vardır. Ancak çalışmamızı ilgilendiren halka, ders halkasıdır. Ders halkaları da ihtisas alanlarına göre “fıkıh halkası, nahiv halkası” şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca halkalar kaynaklarda genellikle müderrislerinin

ismiyle zikredilmekte, cami ya da medrese müderrislerinin hal tercemelerinden söz edilirken “Onun falan yerde... halkası vardır.” şeklinde dile getirilmektedir. Bir hocanın aynı yerde ya da farklı yerlerde birden fazla halkası olabiliyordu. Bağdat’ta kurulan halkaların oluşturulmasında, mescitler için devlet adamları (halife, vezir veya nakîb), medreseler için ise ilgili banisi, vâkıfı ya da nâzırı tarafından izin verilmiş olması gerekiyordu (Makdisî, 2012, 53-54; Zeydân, 2019, 2/173). Halkaların kurulduğu yerde ilgili müderris için bir nevi resmî olarak görevlendirildiğine dair bir kürsü bulunmakta ve müderris bu kürsüden dersini vermektedir. Eğer o mescitteki görevi bir şekilde sonlandıysa kürsüsü kaldırılırdı. İbnü’l-Cevzî, (1992, 18/56) 542/1147 yılında Gaznevî’nin Kasr Camiindeki halkasının engellendiğini, kürsüsünün kaldırıldığını ve bir ay sonra tekrar kendisine ders verebilmesi için izin verildiğini söylemektedir.

1.6.12. Hâzin

Hâzin, kütüphanelerin ilmî ve idarî işlerini yürüten, kütüphaneye yeni gelen kitapları kabul edip kataloglama işlerinin titizlikle yürütülmesini sağlayan ve kütüphane çalışanlarının âmiri niteliğinde olan bir nevi kütüphane müdürüdür (Çelebi, 1976, 153). Genelde hâzinlik görevi ilmî ve kültürel bakımdan ileri olan kişilere verilirdi. Nizâmiye Medresesinin kütüphanesine şair ve edip olan Ebû Yûsuf Yâ’kûb el-İsferâyînî (ö. 498/1104) hâzin olarak görevlendirilmiş, onun ölümüyle yerine Nizâmiye Medresesi edebiyat hocası olan nahiv, lûgat ve dil âlimi Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî (ö. 502/1108) getirilmiştir (Çelebi, 1976, 156).

1.6.13. Verrâk/Müstensih

Sem‘ânî’ye göre (1984, 12/236) başta mushaf olmak üzere hadis ve diğer kitapları yazan veya kâğıt satan kişilere verrâk/müstensih denilmektedir. Makdisî (2012, 320) ise müstensih kelimesini tanımlarken “Elle yazılmış kitapları kopya ederek (yazarak) çoğaltan kişilere müstensih/nâsîh veya verrâk deniyordu.” şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Bu tanımlara göre verrâk kelimesi kâğıt imal eden, satan, kitap yazan, çoğaltan ve satan kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Saîd (2011, 1/258), kitap ciltleyen mürekkep ve yazı aletleri satanları da bu kişilere dâhil etmiştir.

Kaynaklarda Bağdat’ta verrâkların bulunduğu iki çarşının adı geçmektedir. Sûku’l-Verrâkîn (Verrâklar Çarşısı) diye adlandırılan bu çarşılardan en eskisi Kerh Mahallesi’nde 156/773 yılında diğer çarşılarla birlikte inşa edilmiş olmalıdır. Saîd

(2011,1/371), Bağdat'ın Kerh'teki en eski Verrâklar Çarşısı'nın yangınlar, siyasî ve sosyal olaylar gibi sebeplerle gelişip büyümediğini ve kısa ömürlü olduğunu söylemektedir. Bağdat'ın doğu tarafında Rusâfe Mahallesi'nde bulunan Verrâklar Çarşısı'nın halife Hârûnürreşîd döneminde (hlf. 786-809) yapıldığını tahmin ediyoruz. Tahminimizi güçlendiren husus, halifenin 794'te burada bir kâğıt fabrikası kurmasıdır (Erünsal E. İ., 2003, 27/32). Safedî (2000,7/7), Ebü'l-Fadl Ahmed b. Tayfûr'un (ö. 280/894) hal tercemesinde onun bu çarşıda kaldığını ve burada kitaplar yazdığını söylemektedir. Ebü'l-Fadl'in vefat tarihi değerlendirildiğinde bu çarşının daha önceki bir dönemde yapıldığı görülmektedir. Rusâfe Mahallesi Hârûnürreşîd döneminde tamamlandığından (Kalkaşendî, 1914, 4/330) ilim ehli için önem arz eden böyle bir çarşının bu dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Gün geçtikçe büyüyen bu çarşının mamurluğu, görkemi ve envai çeşit zengin kitapları Endülüs'e kadar uzanan şöhrete sahiptir (Saîd H., 2011, 1/371-372). İbnü'l-Cevzî eski çarşıdan hiç söz etmemiştir. Ancak o, Rusâfe'deki Sûku'l-Verrâkîn'i ulema ve şairlerin bulunduğu büyük bir çarşıdır diye nitelendirerek (1924, 26) buranın önemli bir çarşı olduğunu bildirmektedir.

İslâm dünyasında Bağdat'la birlikte başlayan Verrâklar Çarşısı geleneği diğer şehirlerde de yaygınlaşmıştır. Bunlar içerisinde en meşhuru ve en eskisi Bağdat'ta olmakla birlikte kaynak ve araştırmalarda Sûku'l-Verrâkîn adıyla İhşidîler ve Tolunoğulları döneminde bulunan Kahire Verrâklar Çarşısı ile Şam'daki 740/1340 yılında yanan çarşı zikredilmektedir (Zehebî, İber, 1985, 4/116; Çelebi, 1976, 54; Saîd H., 2011, 5/231).

1.6.14. Müşrif

Bağdat'taki bazı büyük kütüphanelerde hâzin'e yardımcı olan ve statüsü ona yakın olan hâzin adaylarına müşrif deniliyordu. Çelebi de (1976, 152) müşrifi, kütüphanenin genel işlerine bakan, sürekli kütüphanede bulunmayıp ihtiyaç durumunda kütüphaneye gelen görevliler olarak saymaktadır. Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesinin ilk kütüphane müşrifi el-İmâd Ali ibni'd-Debbâs olmuştur (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 60).

1.6.15. Münâvil

Münâvil, kütüphanedeki kaydı tutulmuş ve raflanmış kitapları ödünç alıp verme işini yapan görevlidir (Çelebi, 1979,148). Mühîbüddîn Ebü'l-Berekât

Abdurrahim b. Şemseddîn Saîd el-Bağdâdî, babasının 711/1311 yılında vefatıyla yerine münâvil olarak Müstansırıyye Kütüphanesine atanmıştır. Aynı zamanda o Nizâmiye Kütüphanesinin de münâvilliğini yapmıştır (Muhyiddîn,1995, 5/21).

2. ALANYAZIN

Büyük Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta İlmî Faaliyetler başlığı altındaki çalışmanın alanyazınına genel olarak bakıldığında çalışma alanı ve dönemiyle ilgili yazarlar dönemin tarihî olay, olgu ve kişileriyle mekân ve müessese bağlamında konuları ele aldıkları; daha çok belirlenmiş bir konu ve araştırmadan öte kapsamlı ve biyografik tahlillerle içerik oluşturdukları görülmektedir. Buna ek olarak farklı rivayet ve eserlerden alıntılarla bilgi hacmi zenginleştirilip çoğaltılmıştır. Kaynaklar daha hacimli ve daha yaygın tarih ve konular içerdiğinden çalışmanın hazırlanmasında ayıklama ve karşılaştırma yapılarak incelemenin yapılması kaçınılmaz olmuştur.

Bağdat'ta çalıştığımız dönemde yaşamış müelliflerin eserleri, olayları bizzat yaşamaları ya da olaylara daha yakın olmaları dolayısıyla birinci el kaynaklar olması hasebiyle öncelenmiştir. Bu alanla ilgili başyapıt görülen ve Bağdat araştırmacılarının ana kaynağı olan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1072) *Târîhu Medîneti's-Selâm*'ı ilk incelenmesi gerekenlerden olmuştur. Bağdâdî, bu eserini ilk olarak 445/1054'te yazmaya başlamış, 451/1060 yılında tamamlamıştır. Ancak ölünceye kadar (463/1072) gördüğü yerlerdeki kişi ve olaylar ile öğrendiği yeni rivayet ve bilgileri de eklemeyi ihmal etmemiştir (Bağdâdî, 2001, 1/74). Müellif eserinde; Bağdat'ın konumunu, alanını, planlarını, havasını ve Bağdat için söylenenleri, yerleşim yerlerini, isminin nereden geldiğini, önemli binalarını, camilerinin, hamamlarının sayısını ve meşhur mezarlarını zikretmiştir. Sonra asıl anlatmak istediği konuya geçerek harf sırasına göre -bazen Muhammed isimlileri öne alıp- Bağdat'taki âlimleri (özellikle hadisçileri), kadıları, vezirleri, devlet adamlarını, sûfîleri vd. kapsayan ve içerisinde yer yer olaylara da giren hal tercemelerini vermiştir. Medâin, Nehrevân, Ukbera, Samarra, Vâsıt ve Enbâr gibi Bağdat'ın etrafındaki yerleşim yerlerindeki şahsiyetlerden de bahsettiği eserinde 7831 kişiyi ele almıştır. Bağdâdî eseri hazırlarken biyografi kitapları, umumi tarihler ve edebiyat kitapları gibi pek çok kaynaktan yararlanmış; ayrıca hocalarının nakilleri ile gözlem ve düşüncelerine de yer vermiştir (Avcı, 2011, 40/88). Bağdâdî'nin ele aldığı özellikle 463/1072'ye kadarki, kişi, yer ve olaylar tarafımızdan incelenmiş ve çalışmamızda kullanılmıştır. O'nun eseri çalıştığımız dönem öncesi ile ilgili ilmî kurumlar ve ilim adamlarının faaliyet sürecinin incelenmesi bakımından da önemli bir kaynak olmuştur.

Bağdâdî'nin eserine zeyl (ek) olarak telif edilen Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd İbni'd-Dübeysî'nin (ö. 637/1240) *Zeylû Târîhi Medîneti's-Selâm*'ı ile İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî Muhibbüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan'ın (ö. 643/1245) *Zeylû Târîhi Bağdâd* adlı eseri de daha sonraki dönemlerde yaşanmış olay, olgu, yer ve kişi bilgilerine ulaşmak için kullanılan kaynaklar olmuştur. Bazı ilim adamlarının tercemeleri sadece bu zeyillerde ele alındığından bunlar sürekli başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Diğer kaynaklarda bulamadığımız âlim ve şahsiyetler hakkında edindiğimiz malumatlara yer verdiğinden her iki zeyl de çalışmamızda önemli eksiklikleri dolduran eserler içerisinde yer almaktadır.

Târîhu Bağdâd'a zeyl yazan ve dönemin önemli tarihçilerinden olan İbnü'n-Neccâr'ın değer verdiği hatta ölmeden önce malının bir kısmını vasiyet ettiği⁴ öğrencisi İbnü's-Sâî diye meşhur, Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesinin müdürü olan Ebû Tâlib Ali b. Enceb'in (ö. 674/1276) *Târîhu İbnü's-Sâî*'si de çalışılan dönemin aydınlatılması bakımından birinci el kaynaklardan sayılabilir. Onun *Târîhu'l-Muhtasar* isimli eserinin 595/1198-1199 yılı olaylarıyla başlayan 9. cildi olduğu tahmin edilen ve Dr. Muhammed Abdullah el-Kaduhât tarafından tahkik edilen eseri de sık sık başvurduğumuz kaynaklardandır.

Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbni'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*'i ile Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*'ı Bağdat'ın o dönem olayları ve kişileri ile ilgili önemli ve yerinde bilgiler içeren iki temel kaynak olmuştur. İbnü'l-Cevzî, 1120'den sonraki müşahade ettiği olayları yazmış, daha önceki olaylarda da doğru bilgiler vermiştir. Özellikle müderrislik yaptığı medrese ile ilgili gelişmeleri vermesi çalışmamız açısından bu telifin kıymetini artırmaktadır. Bağdat'ın o dönem tarih müelliflerinden çalışılan dönemde yaşaması ve ilgili gelişmelerde birinci dereceden olayların içerisinde yer alması sebebiyle çalışmamızda en fazla kullanılan kaynaklardan biridir. İbnü'l-Cevzî'nin torununun kaleme aldığı *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-A'yân* da iktibas ettiği önemli kaynaklarla birlikte 1256 yılına kadar güvenilir bilgiler içeren, bir nevi dedesinin eksik bıraktığı yeri tamamlayan ve çalışmamızda pek çok yerde kullanılan kaynaklardandır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) bu eserinin Selçuklularla ilgili kısmı ülkemizde Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilerek

⁴ Bkz. İbnü's-Sâî, 2010, 10.

yayımlanmıştır (Ocak, 2017, 22). Zehebî'nin yukarıdaki tarihi ile *el-İ'ber fî Haber men Ğaber* adlı daha çok olaylar ve olayların etrafındaki ilgili kişilerden söz ettiği eseri de çalışma alanı ile alakalı önemli eksiklikleri gideren bilgiler içermektedir.

Orta Çağ araştırmacılarının sık sık başvurduğu güvenilir bir kaynak olan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târîh'i* Bağdat'ta meydana gelen belli başlı olaylardan, gelişmelerden ve şahsiyetlerden haber vermesi bakımından sürekli kullanılan bir kaynak olmuştur. İslâm literatürünün önemli umumî tarihlerinden birisi olan eser, yaratılıştan 1230 yılına kadar gerçekleşmiş hadiseleri konu almıştır. Çalışmamızda bu tarihe kadar Bağdat'taki ilmî faaliyetler ve gelişmeler ile kişiler hakkında verilen bilgilere ulaşılmıştır.

İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si de 771/1370 yılına kadar bir bütün olarak olay, olgu ve ilgili yıl içerisinde vefat eden meşhurları içeren ve Türkçeye de çevrilmiş 15 ciltlik bir eserdir.

Abbâsî halifeleri ve Selçuklu münasebetlerini kısa, güvenilir ve düzenli bir şekilde veren kaynaklardan sayıldığı için özellikle halifelerin Selçuklularla olan münasebetlerinde Celâleddîn Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târîhü'l-Hulefâ*'sından yararlanılmıştır.

Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî ed-Dımaşkî'nin (ö. 978/1571) *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris'i* daha çok Suriye civarındaki o dönem medreseleri, dârülimlîmleri, tekkeleri, türbeleri, bazı mescit ve vakıflarıyla ilgili mühim bilgiler içermektedir. İki ciltten müteşekkil olan eser, Bağdat'taki ilim merkezleriyle ilgili olmadığından sadece çalışma alanıyla münasebeti bulunan kişilerin incelenmesinde kullanılmıştır.

Bağdatlı Kemâlüddîn eş-Şeybânî İbnü'l-Fuvatî'nin (ö. 723/1323) *el-Havâdisü'l-Câmia' ve't-Tecâribü'n-Nâfia'* adlı eseri özellikle Moğolların Bağdat'ı istilâsı ve sonrasındaki gelişmelerle eğitim kurumları ve ilmî faaliyetlerle alakalı bilgilerin birinci elden aktarılması bakımından değerli bir kaynaktır. Eser ilk olarak Mustafa Cevâd tarafından 1932'de tahkik edilmiş fakat muhakkik, bu kitabın bazı sebeplerden (müellifin adını gizlemesi, yazı üslubunun farklılığı, bazı tarihi olaylarla ilgili durumlar vd.) İbnü'l-Fuvatî'nin eseri olmadığını iddia etmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 7-9). Çalışmamızda 2003 yılında Mehdî en-Necm tarafından tekrar tahkik edilip geniş açıklamalara yer verilen ve Beyrut'ta basılan baskısı kullanılmıştır.

Aslen Rum asıllı olup Bağdat'a getirilen ve burada Asker b. Ebû Nasr'ın kölesi olarak yaşadığından ona nisbetle Hamevî denilen Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) coğrafya eseri olan *Mu'cemü'l-Büldân* da bu alanın araştırmacılarının sık sık kullandığı değerli bir coğrafya kaynağıdır. Çalışmamızda bu eserde verilen Bağdat'ın önemli yerleşim yerleri ve bu yerleşim yerlerine nisbesi olan kişiler hakkında bilgilerden yararlanılmıştır.

Dönemin siyasî ve sosyal olayları ile çalışmanın ana temasını oluşturan ilmî faaliyetlerle, ilim adamları hakkında tafsilatlı bilgiler içeren tabakat ve vefeyat eserleri en fazla istifade edilen kaynaklardandır. Özellikle Şâfiî medreseleri, ilim adamları ve Nizâmiye Medresesi ile ilgili pek çok malumat için Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ'sı*, Mısırlı İsnevî'nin (ö. 718/1318) *Tabakâtü's-Şâfiyyesi* ile Şamlı İbn Kadı Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Tabakâtü's-Şâfiyyesi* başvurduğumuz ana kaynaklardandır. Sübkî'nin eseri İmam Şâfiî (ö. 204/820) döneminden 766/1365 yılına kadar Horasan'dan Anadolu'ya geniş bir coğrafyadaki Şâfiî âlim ve taraftarlarının ele alındığı en kapsamlı ve önemli tabakatlardan sayılmaktadır. İbn Kadı Şühbe, İmam Şâfiî döneminden 560/1165 yılına kadar, ayırdığı 15 tabakanın ilgili kişileri ile kayda değer bilgiler vermektedir. İsnevî (ö. 772/1370) ise *Tabakâtü's-Şâfiyye*'sinde kendine has bir dizin oluşturarak 769/1368 yılına kadar Şâfiî âlimlerini ele almıştır.

Hanefî âlim ve şahsiyetlerle ilgili tabakatların çalışma alanıyla ilgili olanları; Mısır Memlûklü Devleti'nde yaşamış Hanefî âlim Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed b. Nasrullah el-Kuraşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*'si (Alfabetik sıralama ile Hanefî âlim ve şahsiyetleri ele almıştır), Leknevî'nin (ö. 1304/1886) *el-Fevâidü'l-Behiyye*'si, Takiyyüddîn b. Abdülkadir et-Temimî el-Mısırî'nin (ö. 1005/1597?) *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*'si de Hanefî taraftarlarının hal tercemelerini veren temel kaynaklardan sayılabilir.

Yemenli krallardan birisi olan Melikü'l-Eşref el-Ğassânî'nin (ö. 803/1400) Hz. Muhammed döneminden Abbâsîlerin yıkılışına -1258 yılına- kadarki Bağdat ve diğer yerlerdeki krallar, halifeler ve önemli kimselerin hal tercemelerini ele aldığı *el-Ascedü'l-Mesbûk ve'l-Cevherü'l-Mahkûk fî Tabakâti'l-Hülefâ ve'l-Mülûk* adlı eseri yararlanılan genel tabakatlardandır. Bu eserde Iraklı Şakir Mahmûd Abdülmü'min

tarafından tahkik edilen 575/1179-656/1258 yılları arasını kapsayan olay, haber ve hal tercemelerinin bulunduğu kısım çalışma alanını teşkil etmiştir. Kaynaktan bu dönemde yaşayan ilim adamları ve Bağdat'taki ilim merkezleriyle ilgili verilen malumatlardan yararlanılmıştır.

Bağdat'taki Hanbelî ilim adamları ve medreselerle ilgili sık başvurulanan eserlerden birisi olan beş ciltlik *Zeylû Tabakâti'l-Hanâbile*, Bağdat'ta ilim sahibi bir aileden doğan Hafız İbn Receb'in (ö. 795/1393) eseridir. Her ne kadar eser, araştırılan zamandan neredeyse bir asır sonra yazılmış olsa da Hanbelî tabakatlari içerisinde en güvenilir kaynaklardan sayılmaktadır (İbn Receb, 2005, 1/63). İbn Receb bu eseri, Kadı Ebû'l-Hüseyin Ebû Ya'la'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile*'sine zeyl olarak yazmıştır. Kadı Ebu'l-Hüseyin eserinde Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) döneminden 513/1120 yılına kadar bilgilerinde netlik gördüğü kişilere yer vermiş, İbn Receb de bu tarihten kendi dönemine kadar olan kişileri ilâve etmiştir. O, eserinde üç tabakaya ayırdığı kişileri ölüm tarihlerine göre sıralayarak vermiştir.

Dımaşklî İbnü'l-İmâd künyesiyle meşhur Şehâbüddîn Ebû'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed el-Hanbelî'nin (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbârî men Zeheb'i*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tarih ve Siyeri*, Takiyyüddîn el-Mukaddesî'nin (ö. 600/1204) *el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'i ve diğer eserleri ile Ebû Naîm el-İsbahânî'nin (ö. 430/1039) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*'sından yararlanarak telif ettiğı (İbnü'l-İmâd, 1986, 1/111) alanla ilgili 10 ciltlik kıymetli bir eserdir. Bu vefeyat kaynağında İbnü'l-İmâd, hicretin 1. senesinden başlatarak 1000/1592 yılına kadar İslâm tarihindeki önemli olayları ve önemli şahsiyetlerin hal tercemeleri ile vefatlarını vermektedir.

Selâhaddîn Halil b. Aybek es-Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ı hacimli bir kaynak olup ilk cildinin mukaddimesinde o, en kadîm tarih, tarihin keyfiyeti, neseb ilmi, alem, künye, lakap ve nisbe, hece ile ilgili malumat, tarihçilerin olayları ele alış metedolojisi, tarihin faydası, tarihçide aranan vasıflar, tarih kitapları ve tarihçilerle ilgili fasıllar gibi değerli bilgiler verdikten sonra Muhammed ismi ile başlayıp, alfabetik sıralamaya göre kendi ölüm tarihine kadar ileri gelen Müslüman şahısları ele almıştır. Aslı 26 cilt olan bu eser Ahmed el-Arnaûd ve Türkî Mustafa tarafından tahkik edilerek 29 cilt halinde hazırlanmıştır.

Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rîfeti'l-Edîb* adlı eseri, müellifin çalışma döneminde yaşaması ve araştırmamızın konusu ve dil âlimleri ile ilgili mühim bilgiler içermesi bakımından çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan biri olmuştur.

Kemâlüddîn İbnü'l-Fuvatî eş-Şeybânî'nin (ö. 723/1323) 5 ciltten oluşan *Mecmau'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*'ı hem kendisinin Müstansırıyye Medresesi kütüphanecisi olması, hem de çalışmanın son dönemlerindeki muâsırları olan ilmî şahsiyetler hakkında verdiği mâlumatlar bakımından eşsiz kaynaklardan sayılabilir.

İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etîbbâ* adlı eseri Bağdat'taki tıp alanında yapılan çalışmalar, gelişmeler, bimâristânlar ve çalıştığımız dönemde yaşamış hekimlerle ilgili bilgiler içerip tıpla ilgili araştırmamızda başvurduğumuz temel kaynaklardandır.

Seyahatnamelerden İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *Rihle*'si ile İbn Battûta'nın (ö.727/1327) *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*'ı hem o dönemin toplumsal yapısı, hem siyasî ve kültürel yönlerinin aydınlatılmasında ele aldığımız değerli eserlerdir.

Yerli araştırmalar içerisinde başta Nizâmiye Medreseleri olmak üzere Bağdat Nizâmiye Medresesi ile ilgili Ahmet Ocak'ın *Nizâmiye Medreseleri* adlı eseri, bu amaçla yazılmış başyapıtlardan birisi olup içeriğinde bu medreselerin kuruluş nedenleri, nasıl kurulduğu, müderrisleri, muîdleri, öğrencileri, etkileri, rolleri, bölümleri ve vakıfları gibi konular yer almaktadır. Özellikle bu medreselerin bazı büyük tarikatlar üzerindeki tesirleri ve Batı'ya tesiri ile ilgili verilen özgün düşünceler bu çalışmayı daha değerli hâle getirmiştir. Araştırmamızda bu çalışma, sık sık başvurduğumuz eserlerden birisi olmuştur.

Yerli araştırmacılarından Aydın Sayılı'nın orijinal ismi *Higher Education in Medieval Islam The Medrese*, adlı eseri Recep Duran tarafından Türkçeye *Ortaçağ İslâm Dünyasında Yükseköğretim Medrese* ismiyle tercüme edilmiş bir çalışmadır. Eser, Bağdat Nizâmiye ve Müstansırıyye medreseleriyle ilgili verilen bilgiler, Ortaçağ İslâm dünyasında açılan bu medreselerin Batı'ya tesiri, medresenin tanımı, müderris ve muîdler ile yöntem vb. özellikleri ile Selçuklu Devleti'nin fikrî yapısının

medreselere tesiri gibi konuları içermesi bakımından bu alanda yapılmış eski çalışmalardan birisidir.

Bağdat'taki diğer medreseler bir bütün halinde ülkemizde araştırılmamıştır. Ancak ferdî olarak bir kaç medresenin çalışıldığı görülmektedir. Abdulhamit Dünder 2012 yılında *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi* başlığında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. O, çalışmasında bu medreseyi detaylı bir şekilde ele alarak medresedeki eğitim öğretim faaliyetleri, bölümleri, müderrisleri ve muîdleriyle ilgili kapsamlı bilgiler vermiştir. Ahmet Beken'in Nizâmiye ve Mutansırıyye medreselerinde dinî eğitimi ele almak amacıyla yaptığı yüksek lisans çalışması ile Müstansırıyye Medresesindeki eğitim öğretim faaliyetleri adlı makalesi (2016, 309-337), Bekir Biçer (2013, 263-287), Cihan Piyadeoğlu, Türker Göktürk ve İsa Dağ'ın Nizâmiye Medresesi ile ilgili makaleleri (Göktürk & Dağ, 2014) ferdî medrese çalışmalarındandır.

Nizâmiye Medreseleri ve Bağdat Nizâmiye Medresesi ile ilgili M. Esad Talas, Mustafa Cevâd, Nâci Ma'rûf gibi araştırmacıların çalışmaları, sadece medrese, müderrisleri ve muîdleri başlıklar altında yapılmış çalışmalar olup bu amaçla yapılan çalışmalar içerisinde bilgilerin bütünlüğü ve bazı bilgilerin verilmesinde tek araştırma sayılmaları bakımından önemli çalışmalardandır. Bunlardan başka Nurullah Kesâî'nin Nizâmiye Medreseleri ile ilgili *Medârisi Nizâmiyye ve Tesirâti İlmi ve İçtimâiyân* adlı Farsça çalışması özellikle Bağdat Nizâmiye Medresesiyle ilgili önemli başlıklarıyla diğerlerinden daha tafsilatlı bilgiler içermektedir.

Mustafa Cevâd'ın 1958 yılı *Sümer Dergisi*'nde yer alan makalesinde Müstansırıyye Medresesi ile ilgili basılmamış (bir kısmı günümüzde basılmıştır) kaynaklar hakkında verdiği bilgiler ve bunların içerisindeki medrese ile ilgili malumatlar, pek çok araştırmacıya yol göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Burada geçen kaynaklar sırasıyla, *et-Târîhu'l-Hazrecî, Uyûnu'l-Ahbâr ve Nüzhetü'l-Ebsâr, el-Menâkıbü'l-Abbâsiyye ve'l-Mefâhiru'l-Müstansırıyye, Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri benî Eyyûb, Telhîsu Mu'cemi'l-Elkâb, Esmâü'l-Âyânî min Târîhi'z-Zehebî, Zeylû Târîhi'l-İslâm, Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ala't-Tabakâti ve'l-Âsâr, et-Târîhu'l-Mücedded li Medineti's-Selâm, ed-Dürerü'l-Meknûn fî'l-Meâsırı'l-Mâdiyeti mine'l-Kurûn, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr, es-Sülûk lima'rîfeti Düveli'l-Mülûk* şeklinde verilmiştir. Cevâd, bu makalesinde bunların dışında bazı kaynaklara ek olarak

hazırlanmış eserler ile Müstansırıyye Medresesi ve Halife Müstansır hakkında bilgiler vermiştir.

Muhammed Mekkiyye'nin, Mustafa Cevâd, Naci Ma'rûf ve Ahmed Sûse'nin katkılarıyla 2005 yılında basılan *Bağdad* adlı kitabı Bağdat'ı kuruluşundan günümüze kadar kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmadır. Biz eserden özellikle medreseler, kütüphaneler, dârlar ve vakıflarla alakalı bilgilere başvurduk. (Mekkiyye, 2005) şeklinde kaynak gösterdiğimiz bu eser araştırmacılara derli toplu verdiği bilgilerle önemli bir yol gösterici niteliğindedir.

Naci Ma'rûf'un Müstansırıyye Medresesini bir bütün olarak incelediği *Târîhu Ulemâi'l-Müstansırıyye* adlı eseri 12 bölümden oluşmakta ve birinci bölümde medresenin niteliği ve tarihi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Ma'rûf, ikinci bölümde medresenin görevlileri ile bunların atanma, iâşe vb. konularını ele almıştır. Diğer bölümlerinde medresede okutulan dersler, müderrisler, muîdler, öğrenciler ve mürettiplerden söz etmiş, bunların durumları ve şartlarıyla ilgili tafsilatlı bilgiler vermiştir. Çalışma medrese ile ilgili bir bütün hâlinde çalışılan en kapsamlı eser olma özelliğini korumaktadır.

Ali Mazaherî'nin, Bahriye Üçok tarafından *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* adıyla tercüme edilen eseri özellikle bu dönem eğitim sistemini anlamak için toplumun siyasî, sosyal ve fikrî yönlerini anlama ve değerlendirme bakımından değerli bir eserdir. Burada özellikle 4. bölümdeki halifeliğin siyasî durumları ve Bağdat'la ilgili verilen bilgilerle 5. bölümdeki kitaplar ve kütüphanelerle ilgili verdiği bilgiler bu başlıkları çalışanlar için kıymetli içeriğe sahiptir.

İslâm'da Eğitim ve Öğretim çalışanların ilk aklına gelen eser özelliği taşıyan Ahmet Çelebi'nin *İslâm'da Eğitim ve Öğretim* adlı yapıtı da genel çerçevede eğitim alanında her konuya değinilmiş kapsamlı bir çalışmadır ki bu konuda çalışanlar için fazlasıyla bilinmektedir.

Mirayzen Asîrî'nin *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî* adlı doktora tezi, başta Bağdat olmak üzere Irak'ın diğer merkezlerindeki ilmî çalışmaları ve ilimle ilgili kütüphane, tekke, bimaristan, medrese, cami gibi merkezleri; ilmî hayatı etkileyen siyasî, iktisâdî, sosyal vb. olayları, devlet adamları ve Selçukluların ilme verdikleri değer ve yaptıkları vakıf ve bağışlar gibi önemli konu başlıklarını ele aldığı

bir çalışmadır. Asîrî'nin çalışmasının ekinde yer verdiği Gazâlî'nin h. 503 yılında Ahmed b. Nizâmülmülk'e yazdığı Nizâmiye Medresesine tekrar görevlendirilmek istememesiyle ilgili mektubu ulaştığımız önemli bir kaynak olmuştur.

3. YÖNTEM

Büyük Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta İlmî Faaliyetler adlı çalışmanın bu bölümünde araştırmanın modeline, veri toplama araçlarına ve kullanılan yöntemlere yer verilmiştir.

3.1. Araştırma Modeli

Çalışmamızda araştırma konusunun tarihsel süreç içerisindeki olgu ve olaylardan müteşekkil bir yapısı olması sebebiyle nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışması nitel araştırma yönteminin beş önemli modelinden birisidir. Bunu bazı araştırmacılar model olarak saymasa da Creswell'e göre (2013, 97) bu bir metodoloji olup, araştırmanın hem ürünü hem de nesnesi olabilecek nitel araştırma içerisindeki bir desen türüdür. Yaşanılan zamandan önce yaşanan olgu ve olayların ortaya konulması için gerekli kaynakların çeşitliliği ve nitelikleri bu yöntemin kullanılma zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Nitel araştırma yöntemini kullanan disiplinlerin ortak temasının insan davranışını yaşadığı dönem ve içerisinde bulunduğu ortam içinde ve çok yönlü araştırmak olması (Şimşek, 2009, 8), çalışmamızda bu yöntemi tercih etmemizin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Bu yöntem yanlı olabilme, genelleme yapılamama ve uzun zaman alma gibi yönleriyle eleştiri olsa da (Yıldırım ve Şimşek, 2005, 279) iyi bir planlama ve nesnel bir yaklaşım, doğru okuma ve karşılaştırma yapmakla bu sorun ortadan kalkabilir.

Durum çalışmasında yer alan gözlem ve görüşme teknikleri araştırmamızda olanaksız olduğundan diğer teknik olan doküman incelemesi deseni kullanılmıştır. Ayrıca görsel ve işitsel materyallerin incelenmesi de bu desenle eş değer şekilde kullanılan teknik olmuştur. Çünkü günümüzde yoğun bir şekilde uzaktan erişim kanallarıyla değişik materyallere de ulaşılabilir (Creswell, 2013, 51).

Dışarıdan bakıldığında doküman inceleme daha ulaşılabilir, ucuz ve kolay gibi görülse de aslında toplama, seçme, aynı kategoriye sokma, keşfetme, tarama, güvenilirliğini ölçme/ tenkit etme gibi pek çok aşamalarının varlığı iyi bir zaman ve çalışma gerektirmektedir. Ayrıca veriler incelenirken problem sorularının oluşturulması ve cevaplar aranması, problem yönünün değişmesi ve başka bir problemin ortaya çıkması, öte yandan raporlarken tekrar veri inceleme ve yeni soru/nlarla karşılaştırılması da bu desenin olmazsa olmazlarındandır (Creswell, 2013,

51-52). Bu tür değişkenlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olduğundan zaman ve emek verilen süre uzayabilmektedir.

3.2. Veri Toplama Araçları-Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırma yapılırken ilk olarak Selçuklu Devleti'nin Bağdat'taki ilmî hayatı ne kadar etkilediği, ne tür ilim merkezlerinin açıldığı, Selçukluların niçin böyle bir teşebbüse giriştiği, ilk medresenin hangisi olduğu, medreselerin sayısı ve bunların müderris ve diğer paydaşlarının tesirlerinin ne olduğu, halifeliğin ilmî gelişmelerde nerede yer aldığı, zamanın şartlarına göre müesseselerin durumunun ne olduğu, medreseler ve fikrî yapılar arasında bir bağın olup olmadığı, Selçukluların fikrî ve itikâdî düşüncelerinin o dönem ilim hayatına etkisinin ne olduğu, medreselerin dış dünyaya nasıl tesir bıraktığı gibi sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır. Verilen sorulardan da anlaşıldığı gibi çalışma, nitel araştırma yönteminden özellikle betimsel yaklaşımı temel alan bir çalışma niteliğindedir.

Buna bağlı olarak bu soruların cevapları alanyazında taranmış, Türkiye ve özellikle İslâm dünyasında bu konularla ilgili çalışmalar incelenmiştir. Kaynak ve çalışmaların elde edilmesinde başta Türkiye'dekiler olmak üzere Arap dünyasındaki uzaktan erişim kütüphaneleriyle, Suudi Arabistan merkezli kapsamlı kaynak programı olan Şâmîle programı taranmıştır. Programda erişilen veriler doğrultusunda kaynak kitapların aslına kütüphane ve sanal kütüphanelerden pdf'ine ulaşılarak veriler toplanmıştır. Yer yer farklı baskılara bakılarak bunlar içerisinde doğabilecek muhakkik veya baskı hatalarına karşı önlem alınmaya çalışılmıştır. Uzaktan erişim yoluyla bazen isimler, bazen kelime kelime mekân ve kurumlar, kaynaklar ve çalışmalar taranmıştır.

Ülkemizdeki YÖK arşivinin yanında Irak, Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerdeki sanal kütüphane ve akademik arşivlerden elde edebildiğimiz konuyla ilgili tezler ve araştırmalar incelenmiştir. Tüm bu araştırmalar neticesinde çalışılan dönem ve yerle ilgili eğitim öğretim kurumlarının kapsamı ve sınırlarını belirleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Çalışmanın konusu şimdiye kadar yapılan çalışmalardan farklı olarak döneme ve sonrasına etki eden diğer medreselerin de kapsamlı ve derinlemesine ortaya konulması

hedefinden yola çıkılarak seçilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde bazı medreselerle ilgili (İsbehbeziyye Medresesi gibi) çok az bilgilere rastlanılmıştır.

Çalışmada ortaya konulan ana problem, bahis konusu dönemde yaşanan bilimsel olgular ve gelişmeler olduğundan coğrafî, siyasî, tarihî ve sosyal yönleriyle ilgili giriş mahiyetinde bilgi verilmiştir. İlk başlıkta Bağdat'ın kuruluşuyla birlikte yapısı ve yerleşim yerleri, Selçuklu Devleti ile halifelik arasındaki siyasî ve sosyal ilişkiler ele alınmıştır. İkinci başlıkta Selçuklulardan önce Bağdat'ta ne tür ve nasıl ilmî faaliyetler yürütüldüğü verilmeye çalışılmış ve son olarak da Selçuklu dönemindeki ilmî faaliyetler içerisinde yer alan cami, tekke ve medrese gibi müesseseler ile bu müesseselerin iç ve dış paydaşları ele alınmıştır. Bu kurumlar ele alınırken sadece bu dönemde açılanlar değil, daha önce açılıp faaliyetlerini sürdürenler de bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışma konusu yukarıda da değinildiği gibi tarihî bir konu olduğundan sadece kaynak ve araştırmaya yönelik araçlar kullanılabilmektedir. Buna kalıntılar ve haritalar da eklenebilir. Kısaca kullandığımız veri araçları, kaynak kitaplar, araştırma kitapları, makale ve tezleri ile genel ağda yer alan fotoğraf, harita gibi dijital veriler olmuştur.

Doküman incelemesinde dokümanların belirlenmesi ve çalışılmasını belirleyen en önemli husus araştırılacak konudur (problem) (Yıldırım ve Şimşek, 2005, 188). Konunun içeriği, zamanı ve çalışma yönteminin geçerliliğini ve güvenilirliğini artıracak stratejiler de çok iyi irdelenmeli ve süzgeçten geçirilmelidir. Dolayısıyla araştırma yapılırken ağırlıklı olarak o dönem kaynakları kullanılmıştır. Söz konusu kaynaklar içerisinde sosyal bilim araştırmacılarınca kabul görüp kullanılanlara bakılarak bunların tenkit kritiği tarafımızdan yapılmamıştır. Ancak bilgilerin analizinde karşılaştırma ve teyit kontrolü sağlanıp gerektiği yerlerde farklı bilgi ve görüşler de dipnotta verilmeye çalışılmıştır. Arapça kaynaklardan tercüme yapılırken doğrudan çeviri yöntemine gidilmiş ama yer yer dolaylı anlatımlar da yapılmıştır. Bazı Arapça asıllı kelimelerin yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde kullanılan transkripsiyon kullanılmış; tarihler hicrî/milâdî şeklinde verilmiştir. Arapça kişi isimlerinin önündeki el takıları dil hafifliği düşünülerek kullanılmamıştır. İstisnalar dışında Türk Dil Kurumu yazım kılavuzu dikkate alınmıştır. Kaynak ve alıntı gösterme Apa sistemine göre düzenlenmiştir.

4. BULGULAR

Büyük Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta İlmî Faaliyetler başlığı altındaki çalışmanın bu bölümünde Türk eğitim sisteminin tarihsel seyrinde Büyük Selçuklular dönemi Bağdat'ındaki ilmî ve eğitsel çalışmaların neler olduğu ve ne tür etkisinin görüldüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

4.1. BAĞDAT'IN COĞRAFÎ VE SOSYAL DURUMU

Bağdat, Halife Mansûr (ö. 158/775) tarafından her şeyi titizlikle hesaplanıp planı çizilerek döneminin modern şehirlerinden birisi olarak inşa edilmiştir (Mekkiyye, 2005, 13). Bağdat'ın jeopolitik ve stratejik ehemmiyetinin yanı sıra ilmî ve iktisadi yönden de oldukça zengin imkânlarla sahip olması, sosyal bakımdan da farklı milletlerin gelip yerleştikleri kozmopolit bir şehre dönüşmesine yol açmıştır. Mansûr bu şehre “Medînetü's-Selâm”⁵ adını koyarak güvenli ve yaşanabilir bir şehir olmasını arzulamıştır. Şehre *Dârü's-Selâm* da denilmektedir (Bağdâdî, 2001, 1/375; Hamevî, 1995, 2/421).

4.1.1. Bağdat'ın Coğrafi Konumu ve Fiziki Durumu

Başlangıçta Dicle Nehri'nin batısında muhkem vaziyette inşa edilen şehir; iklimi, yeryüzü şekilleri, caddeleri, sokakları, çarşıları ve genel mimari yapısı bakımından farklı ve cazip İslâm şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Dünya tarihinin özellikle de İslâm Medeniyeti'nin en önemli şehirlerinden birisi olan Bağdat, Halife Mansûr'un emriyle daire şeklinde inşa edilmiş (Bağdâdî, 2001, 1/375; Bek, 1986, 92; Mekkiyye, 2005, 13); korunaklı ve planlı bir Orta Çağ başkenti olmuştur (Şekil 4.1.).

Bağdat'ın planına bakıldığında karşılıklı inşa edilen dört büyük ana kapısını, ortalarından geçerek şehri âdeta ikiye bölen caddeler birbirine bağlıyor; bunlar şehrin doğusundaki Horasan/Devlet, batısındaki Kûfe, güneyindeki Basra ve kuzeyindeki Şam kapıları diye adlandırılıyordu (Bağdâdî, 2001, 1/381-382; Mekkiyye, 2005, 16).

⁵ İbnü'l-Cevzî (Menâkıbü Bağdâd, 1980, 2/6) halifenin bu adı vermesindeki sebep olarak şehrin “Kasrû's-Selâm” diye adlandırılan Dicle Nehri'ne yakın olmasını işaret etmektedir. Ancak halife şehri yaptırırken hastalık ve tehlikelerden beri olsun diye yaptırdığı düşünüldüğünden bu ismi verdiği akla gelmektedir. O zaman “Medînetü's-Selâm”ın anlamı her türlü tehlike ve beladan salim olan şehir anlamında kullanılmış olmalıdır.

Bunlardan başka iç surlarda da pek çok kapı (Bâbü'n-Nevba, Bâbü's-Sûk et-Temr, Bâbü'l-Âmme, Bâbü't-Tâk, Bâbü-Ebrez vd.) bulunuyordu.

Dicle Nehri'nin batısına Halife Mansûr tarafından kurulan bu dairevi şehir 47 yıl kadar ayakta kalabilmiş, şehir nehrin doğusuna taşınarak burada gelişme göstermiştir (Dündar A. , 2021, 3,4). Eski şehrin en merkezî noktasında Dârü'l-İmâre (Bâbü'z-Zeheb), Mansûr Camii ve ileri gelen devlet adamları, askerler, saygın kişiler ve hizmetkârların oturduğu meskenler yer alıyordu. Buranın etrafını küçük bir sur çevreliyordu (Can, 1995, 86). Şehir, “Fasıl” adı verilen ve askerî güvenlik bölgesi olarak kullanılan bir saha ile ayrılan iki surla çevriliydi. İç kapılara yakın olan iç sur, dış surdan yarısı kadar daha uzundu. Genişliğine bakıldığında temel kısmı yirmi beş metre civarındaydı. Genişlik aşağıdan yukarıya doğru azalıyordu ve en yukarısı on iki metre kadardı. Bu büyük sur, üzerinde yuvarlak balkonun olduğu yüz on iki kuleden müteşekkildi. Bu kuleler, her iç kapı arasında yirmi sekiz, sadece Basra ve Kûfe kapıları arasında yirmi dokuz idi. Dış surun yüksekliği on yedi, genişliği ise on metre civarındaydı. Bu surlar mancınık darbesine karşı dayanıklı olması için sülle karıştırılmış kerpiç bloklardan inşa edilmişti (Mekkiyye, 2005,17; Bek, 1986, 92) (Şekil 4. 2.). Gün geçtikçe nehrin batı kısmında yayılma gösteren şehirdeki mimari gelişmelere daha sonra Tuğrul Bey ve Sultan Melikşah da yaptıkları inşaat faaliyetleriyle ortak olmuşlardır. Genişleyen yeni şehir de eski şehir gibi sur ile çevrilmiştir.

İbn Cübeyr (bty., 215), Bağdat'ın doğu kısmındaki surlarda yer alan dört ana kapısını Bâbü's-Sultân, Bâbü'z-Zaferiyye, Bâbü'l-Halbe, Bâbü'l-Basaliyye şeklinde saymaktadır. Onun verdiği bu bilgiden hareketle yeni yerleşim yerinde de dört ana kapının bulunduğunu ve bunlardan başka küçük kapıların da olabileceğini tahmin ediyoruz.

Bağdat, Duceyl ve Kerhâye nehirleri ile halife Mansûr'un yaptırdığı kanallar sayesinde suyunun bol, havasının güzel olması, farklı ırk, din, mezhep ve düşüncedeki insanların varlığı, şehrin genişliği, mimari yapısı gibi özelliklerinden dolayı bir cazibe merkezi olmuştur (Bağdâdî, 2001, 1/389; Ya'kûbî, 897, 11; Bek, 1986, 92-93). Şehrin çekiciliğini dönemin coğrafyacılarının burayla ilgili verdikleri tavsifler de desteklemektedir. Hamevî (1993, 456) Bağdat'ı, “Ülkelerin efendisi, dünyanın annesi” diye nitelendirmiştir. Dönemin diğer coğrafyacılarından Kazvinî de (1848,

207), Bağdat için “Dünyanın annesi, ülkelerin efendisi, yeryüzünün cenneti, emniyetli şehir, İslâm’ın kubbesi, suların toplandığı yer (havza), zarif insanların madeni, amaç sahibi kişilerin mekânı dedikten sonra havası en güzel, suyu en tatlı, toprağı en verimli, esintisi en yumuşak yerdir” şeklinde bilgiler vermiştir.

Halife Mansûr’un güvenliğini de planlayarak oluşturduğu bu dairevî şehir, tâcirler için de uğrak yeri olmalıdır ki şehirde bulunan çarşıların çokluğu hem bu düşünceyi desteklemekte, hem de burasının bir ticaret şehri olduğunu da göstermektedir. Dündar (2021, 15), şehrin Fırat Nehri’nin kolu Sarat ile Dicle arasında kurulmasıyla hem Fırat üzerinden hem de Basra Körfezine bağlanan Dicle üzerinden gelen ticaret gemilerinin buraya ulaşabildiğini söylemektedir. Onun verdiği bu bilgiler buranın hem kara hem de deniz ticareti için önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Şehrin, döneminin ilim merkezlerinden birisi olmasında diğer etkenlerin (İslâm başkenti olması, ilmî kurumların ve âlimlerin menbaı olması, başta halifeler olmak üzere ilme ve ilim adamlarına verilen destekler vb.) yanında ticaret merkezi olmasının da katkısı olmuştur.

Sonraki dönemlerde doğuya doğru genişleyen Bağdat’ın batı kısmı, İbn Cübeyr’in (bty., 200, 201) gezdiği dönemde (1182-1185) tamamen harap vaziyetteyken doğusu daha canlıydı ve her biri birer şehir niteliğinde on yedi mahallesi bulunmaktaydı. Halife Mehdî zamanında (775-785) gelişen ve Hârûnürreşîd döneminde bu gelişimini tamamlayan Rusâfe Mahallesi, mamur sarayları ve önemli merkezleri ile cazibesini (Kalkaşendî, 1914, 4/330; Güzel, 2012, 144) korumuş en eski mahalle olarak dikkat çekmektedir. Rusâfe Mahallesi’nin uzun yıllar cazibesini korumasında burada yer alan Hanefiyye Medresesinin rol oynadığı düşünülmektedir. Çalışmanın konusunu teşkil eden önemli medreselerin bulunduğu ve öğrenci yetiştiren ilim adamlarının ikamet ettiği merkezler bu gelişmelerin bir sonucu olarak şehrin doğusunda yoğunlaşmıştı. Şehir, 279/892 yılında 7250 km. uzunluğunda, 6,5 km. genişliğindeyken Halife Muktedir zamanında (938-932) 8,5 km. uzunluk, 7,25 km. genişliğe ulaşmıştı (Dûrî, 1991, 4/429). Genişlemenin daha sonra devam ettiği düşünüldüğünde Bağdat’ın 56 km. den daha fazla olduğu değerlendirilerek geniş bir alanı kapladığı sonucuna ulaşabiliriz.

4.1.2. Yerleşim birimleri

Bağdat'taki ilmî müesseselerin konumu verilirken bazı mahalle, cadde ve merkezlerin isimleri sık sık geçmektedir. Bu yüzden yerleşim yerlerinin açıklanma gerekliliği doğduğundan aşağıda verilmeye çalışılmıştır.

4.1.2.1.Bâbü'l-Ezec

Bağdat'ın doğu kısmında, pek çok âlimin yer aldığı önemli bir mahalle olan ve daha çok Hanbelî mezhebi mensupları yaşadığından Hanbelî Mahallesi de denilen *Bâbü'l-Ezec*⁶ (Sem'ânî, 1980, 1/197), önemli ilim merkezlerinin bulunduğu yerlerden biriydi. Bu mahallede Tutuş b. Alparslan'a (ö. 488/1095) nispet edilen Tutuşîyye Bîmâristanı da yer almaktadır (Hamevî, 1977, 2/15).

4.1.2.2.Ma'rûf Türbesi

Adını Ma'rûf-u Kerhî'den alan bu türbe, Ma'rûf Mahallesi'nde eski halife mezarlığı içerisinde cami, tekke ve medreseden müteşekkil külliyenin parçası niteliğindedir. (Öngören, 2003, 28/67-68; Uluçam, 2003, 28/68-69).

4.1.2.3.Ubeydullah Şehitliği

Bağdat'ın doğu kısmında yer alan bu şehitliğin çevresinde Hanefîyye (Âzâmiyye) Camii müderrisi Ali b. Ali b. Nâsır başta olmak üzere önemli şahsiyetlerin mezarları bulunmaktadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/61). Ayrıca Zümrüt Hatun Tekkesi de bu civardadır (Şeybânî, 1996, 2/110).

4.1.2.4.Bâbü Ebrez Mezarlığı

Nizâmiye Medresesinin kurucu müderrislerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 1083) gibi önemli şahsiyetlerin mezarlarının bulunduğu bu mevki Bağdat'ın doğusunda yer alıp Sultan Melikşah'ın son veziri Tâc'ül-Mülk tarafından yaptırılan Tâciyye Medresesi de yakınında yer almıştır. (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/ 281).

4.1.2.5.Selasâ Çarşısı (Sûku's-Selasâ)

Pek çok kaynakta zikredilen bu çarşı Bağdat'ın merkez çarşılarından biridir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, 12/43, 13/262). Bu çarşı halife Mansûr döneminden beri varlığını koruyan en eski çarşılarından birisi olmalıdır. Bkz. (Dûrî, 1991, 4/ 425).

⁶ Burası ezc şeklinde bilinmesine rağmen kaynakların birçoğu harekelendirerek Ezec şeklinde kaydetmişlerdir (Sem'ânî, 1980, 197).

4.1.2.6. Attâbiyye Mahallesi

İpek ve pamuktan farklı renklerde elbiselerin üretilmesi sebebiyle bu adı aldığı anlaşılan Attâbiyye Mahallesi, Bağdat'ın batısında yer alan mahallelerden biridir (İbnü'n-Neccâr, 2006, 1/197; İbn Cübeyr, bty., 201).

4.1.2.7. Bâbü'l-Basra Mahallesi

Bağdat'ın en eski yerleşim yerlerinden olup Mansûr Camii, bu mahallede bulunmaktadır (İbn Cübeyr, bty., 208). Basra kapısının etrafındaki yerleşim birimi bu adla anılmaktadır.

4.1.2.8. Bâbü'z-Zehab

Halife Mansûr'un Bağdat'ın merkezine inşa ettirdiği ve Mansûr Camii ile Kasrû'z-Zehab adındaki sarayından oluşan külliye'nin kapısından adını alan bu yerleşim yerinde pek çok âlimin defnedildiği bir mezarlık bulunmaktadır (Bağdâdî, 2001, 1/427; Sıbt, 2013, 15/276; Kan, 2010, 53). Bu yer dairevî şehrin merkezini oluşturmaktadır. Dolayısıyla önemli devlet adamları ile halifenin yakınlarının evleri de buradadır.

4.1.2.9. Bâbü't-Tâk

Bağdat'ın doğusunda büyük bir mahalledir. Esmâ'nın Kemerî anlamına gelen Tâk-ü Esmâ diye bilinir (Hamevî, 1977, 308). Bağdat'ın sembolü niteliğindeki Kubbetü'l-Hadra'nın doğu tarafında bulunan bu mahalle o dönemde Kuşçular Çarşısı ile şöhret kazanmıştır (Kazvinî, 1848, 210). Muhammed b. Mansûr burada Hanefîler için büyük bir medrese yaptırmıştır. İmâm-ı Âzam'ın kabri de buradadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/519).

4.1.2.10. Harbiyye Mahallesi

Bağdat'ın yukarı mahallesidir. İbn Cübeyr'in (bty., 201) gördüğü dönemde bu mahalleden sonra şehrin köyleri başlamaktadır. Halife Mansûr'un önemli komutanlarından Harb b. Abdullah'tan ismini almıştır (Bağdâdî, 2001, 1/398). Ahmed b. Hanbel, Bişri Hafî, Ebûbekir el-Hatîb gibi âlimlerin, salihlerin ve önemli şahsiyetlerin mezarları bu mahallede yer aldığından burası eski mahalle olmasına rağmen Rusâfe Mahallesi gibi uzun süre cazipliğini yitirmemiştir. Mansûr Camii'nden sonraki yerlerin (en-Nasriyye, Şârsûk, Dârü'l-Bettîh ve Attâbiyyîn) o dönemde el-Harbiyye diye adlandırıldığını Hamevî (1977, 2/ 237) ve Sem'ânî (1980,

4/99) Kadı Ebûbekir el-Ensârî'den rivayetle nakletmiştir. Bağdâdî ise burayı “hendeğin arkasında, şehrin dış tarafında yer alır” şeklinde kaydetmiştir (2001, 1/443). Hanbelî tabakat kitaplarında zikredilen pek çok âlimin kabri bu mahallede bulunduğundan buranın Hanbelîlerin yoğun olarak yaşadığı bir yer olduğu düşünülebilir.

4.1.2.11. Rusâfe

Burası Bağdat'ın doğu tarafında Bâbü't-Tâk'ta yer alıp (İbn Cübeyr , 201) İmâm-ı Âzam'ın kabri ve Hanefîyye Medresesi de bulunmaktadır. Halife Mansûr'un oğlu Mehdî için 151/167-68 yılında⁷ inşasına başlanan ve unsurlarıyla 8 yılda tamamlanan (Bağdâdî, 2001, 1/ 393; Bek, 1986, 93) bu mahalledeki mezarlıkta halifelerin kabirleri de bulunmaktadır (İbn Cübeyr, bty., 204; İbn Battûta, 1905, 172). Halife Mehdî buraya bir de cami yaptırmıştır. Cami yapıldıktan sonra Halife Mûtemit (870-892) dönemine kadar cuma namazları burada kılınmıştır⁸. Bahse konu mahalle hızla büyüyüp gelişerek Bağdat'ı sönük duruma düşürmüştür (Kan, 2010, 50).

4.1.2.12. Kerh

Kerh, Bağdat'ın güvenliğini tehlikeye soktuğu düşüncesiyle şehrin içerisinde yer alan çarşının dışarıya taşınması amacıyla Halife Mansûr'un talimatı ve planıyla Sarat⁹ ve İsa nehirleri arasında bir çarşı olarak kurulmuş, buraya bir de Cuma Camisi (Kasr Camii) yaptırılmıştır. Burası Sarat'ın doğusunda yer aldığından Şarkıyye olarak isimlendirilmiştir. Halife bu çarşının planını çizerken bütün meslek erbabına yer belirlemiş ve kasap dükkânlarının kötü koku oluşturmaları ve kasapların keskin bıçak kullanmaları sebebiyle çarşının son taraflarında yer almalarını istemiştir (Bağdâdî, 2001, 1/390-391; İbnü'l-Cevzî, 1980, 13; Hamevî, 1977, 4/448). Bağdat'ın güneybatısında yer alan mahalle (Sem'ânî, 1973, 10/388) gün geçtikçe büyümüş, uluslararası bir pazar yeri olmuştur. Cami ve medreselerle, sosyal donatılarla dolu büyük bir yerleşim yeri haline gelmiş; sadece mimari açıdan değil ilim, kültür ve

⁷ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd* adlı eserinde halifenin burayı Ravendîlerin Mansûr'a isyanları neticesinde Abbasîlerin sözünü dinleyip şeyh addettikleri Gasem b. el-Abbas b. Abdullah el-Abbâs'ın önerisi üzerine yaptırdığını; surla çevirip meydan, mesken ve bostanlar oluşturduğunu, oradan komutanlarına ıktalar verdiğini söylemektedir (1980, 12-13).

⁸ Cuma namazının o dönemde şehirde sadece bir camide kılındığı görülmektedir. Cuma namazının sadece bir camide kılınması ile ilgili fikhî konularla ilgili bkz. (Pala, 2006)

⁹ İsa Nehri'nin bir kolu olan bu nehir Dicle Nehri'ne dökülmektedir. Sarat Kübra ve Sarat Suğrâ diye Bağdat'ta iki adet olduğu bilinmektedir (Hamevî, 1977, 3/399).

sosyal yapı bakımından da Bağdat'ın en zengin yeri olmuştur. Kazvinî'ye göre (1848, 398) nüfusunun çoğunu Şiîler ve Yahudiler oluşturmaktadır.

4.1.2.13. Bâbü'l-Merâtib

Dârü'l-Hilâfenin en görkemli kapısı olan Bâbü'l-Merâtib, Bağdat'ın güney kısmındaki en son kapıdır (Hamevî, 1977, 1/312). Kaynaklarda çevresindeki bir yerin konumu belirtilirken adı sıkça zikredilmektedir.

4.1.2.14. Bâbü't-Tibn Mahallesi

Bağdat'ın eski ve büyük bir mahallesi olan ve hendek üzerinde yer alan bu mahalle, Hamevî'nin (ö. 626/1229) döneminde yıkılmış ve bahçelik bir yere dönüşmüştür. Mahallenin önemi, içerisinde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın ve ehli beytten medfun pek çok büyük şahsiyetin bulunduğu Kureyş Mezarlığı'nın bitişiğinde yer almasından ileri gelmektedir (1977, 1/15).

4.1.2.15. Bâbü's-Şam

Bağdat'ın kuzeybatı kısmında bulunan bu mahalle (Hamevî, 1977, 308) Mansûr'un planını çizdiği dairevî dış surun Şam kapısı etrafında şekillenmiştir.

4.1.2.16. Bâbü's-Şaîr

Bağdat'ta, Medine el-Mansûr'un üst kısmında, Dicle Nehri'nden biraz uzakta yer alan bir mahalledir (Hamevî, 1993, 308).

4.1.2.17. Muharrimiyye Mahallesi

Bağdat'ın doğu kısmında Rusâfe ile Nehru-Muallâ arasında bulunan mahallenin Hz. Ömer döneminde bu bölgenin Muharrim b. Yezîd'e ıktâ olarak verilmesi sebebiyle bu adı aldığı rivayet edilmektedir (Dündar, 2019, 88). O dönemde burada Dicle Nehri'nin kenarında Büveyhîlerin ardından Tuğrul Bey'in tadilatı geçirip Sultanlık Sarayı olarak kullandığı Dârü's-Saltana (Dârü'l-Memleke) adında Selçuklulara ait büyük saray ve evler, çevresinde de Tuğrul Bey ile Sultan Melikşah'ın yaptırdığı sur bulunmaktadır. Burada Selçuklulara ait bir camii (Sultan Camii) de yer almaktadır (Bağdâdî, 2001, 1/425; Hamevî, 1977, 7/71). Mahalle, 587/1191-1192 yılında Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından yıktırılmıştır (Hamevî, 1977, 7/71). Muharrimiyye Medresesinin banisi ve Hanbelî âlimlerinden olan Ebû Sa'd el-Mübârek el-Muharrimî (ö. 513/1119-1120) de tabakat ve vefeyat yazarları tarafından buraya nisbet edilmektedir (Zehebî, 1984, 19/428).

4.1.2.18. Diğer Yerleşim Yerleri

Bağdat'ta Me'mûniyye, Katuftâ, ed-Dûr, Düceyl, Sûk Sultan, Hayzürân Mezarlığı, Bâbü'l-Muhavvel, El-Levziyye (Bağdat'ın Doğu kısmında yer alır), Reyhâniyyîn, Nehrû'l-Kalâyin, El-Muktediyye, Şemmâsiyye, El-Muhtârâ, Halbe Mahallesi (Bâbü'ş-Şeyh)¹⁰, Sûk Yahya gibi yerler de kaynaklarda sıkça geçmektedir (Bağdâdî, 2001, 1/394-450; Hamevî, 1995, 2/21; 5/44; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 75; Dündar, 2019, 85-92).

4.1.3. Bağdat'ın Beşerî Durumu

Bağdat, hilâfet ve ticaret merkezi olması hasebiyle içerisinde pek çok farklı milleti barındıran bir İslâm başkentidir. Bunların içerisinde, başta Türkler olmak üzere ev sahibi Araplar yoğunluk göstermekle birlikte sayılarını tam olarak tespit edemediğimiz Fârisîler, Kürtler (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/87) ve ilmî, ticarî, askerî ve benzeri maksatlarla yerleşmiş Nıbtîler, Zencîler, Berberîler ve Nastûrîler de bulunmaktadır (Mekkiye, 2005, 91).

Dinî bakımdan Müslümanlar, Yahudiler¹¹ ve Hristiyanlar; mezhebî açıdan da Şafîîler, Hanefîler, Ca'ferîler, Hanbelîler ve Mâlikîler bulunmaktadır (Mekkiye, 2005, 91). Mâlikîlerin sayısı azdır ve onlara nisbet edilen medreseleri de yoktur (Ma'rûf, 1966, 11). İtikadî olarak Sünnîler, Eş'arîler, Şîîler ve Mu'tezilîler bulunmaktadır. Belli başlı mahalleler bazı mezheplerin ve dinlerin yoğunluk merkezi olmuştur. Mesela Rusâfe, Harbiyye, Attâbiyyîn, Bâbü'l-Basra, Bâbü'l-Ezec, Bâbü'l-Halbe, Reyyan ve Me'mûniyye'nin sakinlerinin çoğunu Hanbelîlerin; Zaferiye ve Bâbü Ebrez Kabristanlığı'nın etrafı Şafîîlerin; Ebû Hanîfe, Hudayriyyîn, Nehrû'l-Kalâin Hanefîlerin; Kureyş Kabristanlığı çevresi ve Kerh Mahallesi'nin çoğunun Şîîlerin oturduğu yerler olduğu görülmektedir. Malikîlerin sayısı az olduğundan belli bir mahalleleri yoktur. Yahudilerin çoğu önceleri Bağdat'ın batısında Remle Mahallesi'nde yaşarken daha sonra Sûku's-Selasâ ve doğusunda yer alan İbn Cerde mıntıkalarına karışmışlardır. Hristiyanlar ise Bağdat'ın kuzeydoğusunda meskûn

¹⁰ Bu mahalle ile ilgili ayrıntılı bilgi için almadapaper, (2008).

¹¹ Orta Çağ Yahudi Seyyahı Tudelalı Benjamin Bağdat seyahatinden bahsederken Abbasîler döneminde 40000 Yahudi'nin yaşadığından, bunların halifenin himayesinde itibarlı ve mutlu bir şekilde hayat sürdüklerinden bahsetmekte ve bütün Yahudilerin başı olan Re'sûl-Câlut'un perşembe günleri halifeyi ziyaret edip elini öptüğünü ve kendisine ayrılmış olan yere oturduğunu söylemektedir. Ayrıca halife tarafından da maddî olarak desteklendiğini aktarmaktadır (Arslantaş, 2009, 74-78).

idiler. Halife Mehdî döneminde gelip yerleşen Ermeniler de Semâlu¹² denilen yerde yaşıyorlardı (Mekkiye, 2005, 92). Hamevî'ye göre (1977, 2/509) Hristiyanların Bağdat'ta Deyrû'l-Âsıfiyye, Deyrû'z-Zuraykiyye, Deyrû'z-Zendeverd ve Deyrû Dermalis adlarında dört manastırları vardır.

Bağdat'ın nüfus sayısı, tarihçiler tarafından merak edilip çeşitli tahminler yürütülmüş, hatta Hatîb el-Bağdâdî (2011, 1/439), Muhammed b. Yahya'dan (ö. 397/1006) rivayetle hamamlarındaki ve hamamların etrafındaki mescitlerdeki insan sayısını hesaplayarak o dönemde 1.500.000 kişinin yaşadığından bahsetmiştir. Değişik felâketler, yangınlar, seller, savaşlar ve siyasî sorunlar gibi nedenlerle zaman zaman nüfus sayısında değişiklikler görülmüştür. Bir asır sonra, 1100'lü yıllarda Bağdat nüfusu en kalabalık dönemini yaşamış, nüfus sayısı 3.000.000'u aşmıştır. Bu yoğunluk büyük bir kırana sebep olan Moğol istilâsına kadar devam etmiş ve sonraki dönemlerde eski haline dönmüştür (Mekkiye, 2005, 93). Bağdat'taki sosyal statüye bakıldığında devlet adamları, ilim/tasavvuf erbâbı, tüccarlar, zanaatkârlar, çiftçiler ve askerler görülmektedir.

4.2. SELÇUKLULARIN BAĞDAT'TAKİ SİYASÎ-SOSYAL VE DİNİ HAYATI

Dünyanın en köklü milletlerinden birisi olan Türklerin tarihte kurdukları dört büyük imparatorluktan (İslâm/Türk) üçüncüsünü teşkil eden Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî nüfuzu devreye girmeden Abbâsî Halifeliğinin her bakımdan güçlü bir konumda olduğundan bahsetmek oldukça zordur. Zira Halifelik, Tavâifu'l-Mülûk diye adlandırılan sözde Abbâsî Halifeliğine bağlı küçük devletçiklerle dolu ve zayıf bir otorite görünümündeydi¹³. Halifeliğin otoritesini bitiren bir gelişme de Buveyhîler olmuştur. 333/944 yılında Bağdat'a gelen Buveyhîler zaten zayıf durumda olan halifeliğin neredeyse bütün hâkimiyetini almışlardır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/43,45). Bu durumun yanı sıra Halifelik makamı için Şîîler ve Fâtîmîler büyük tehdit oluşturmuş, Türklerin komutanı olan Arslan Besâsîrî de askerî baskı kurmuştur (Merçil, 2008, 32; Menekşe, 1992, 8). Bu gelişmeler yaşanırken Tuğrul Bey'in Gaznelileri Dandanakan'da (1040) yendikten sonra Nişâbur'u alıp başkent yapmasının ve akabinde Horasan'daki fetihlerle büyük bir devletin temellerini atmasının yankıları

¹² Bağdat'ın Şemmâsiyye denilen mevkiinde el-Hâlis ve el-Mehdî nehirlerinin tamamlandığı bir yerdir (Hamevî, 1977, 2/516).

¹³ Bkz. Özdemir, 2008, 318.

Hilâfet Sarayına da ulaşmıştı. Çünkü Tuğrul ve Çağrı Beylerin fetih hareketleriyle Selçuklu sınırları, dolayısıyla nüfuzu gün geçtikçe genişlemiştir.

Gelişmeler Halife Kâim-Biemrillâh'ı (1031-1075) hem telâşlandırıyor hem de Abbâsîlerin neredeyse kuruluşundan beri istifade ettikleri Türk gücünün siyasî ve askerî nüfûzundan bir başka ifadeyle himayesinden yeniden yararlanma arzusunu kamçılıyordu. Halifenin, temasa geçmek için elçi olarak gönderdiği baş kadısı ve büyük Şâfiî âlimi Ebü'l-Hasan el-Mâverdî'yi (ö. 450/1058) Sultan Tuğrul Bey de şehrin dışında karşılayıp saygı ve hürmetini göstermiştir. Nitekim elçi, Bağdat'a döndüğünde Sultan'ın Halife'ye karşı saygılı tutumu ve yönetimindeki başarısından övgüyle bahsetmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/266). Halifenin işbirliği ve ittifak tekliflerine olumlu cevap veren Tuğrul Bey ile aralarında daha önce karşılıklı yazışmalar şeklinde gelişen ilişkiler, yeni siyasî gelişmeleri ortaya çıkarmıştır (Köymen, 1976, 34-35; Kaya, 2008, 2).

4.2.1. Selçukluların Bağdat'taki Siyasî Hayatı

Yeni kurulan devletini İslâm dünyasının temsil merkezi konumundaki Bağdat'a da tanıtmak isteyen Tuğrul Bey (Ocak, 2017, 62-63), o dönemde Fâtımîler ve uzantısı Şîî Büveyhîler ile Arslan Besâsîrî'nin baskılarının bunalttığı Abbâsîlerin yardım çağrılarına diplomatik cevaplar veriyordu. Ama Gaznelilerin yerine geçerek halifelik makamının destekçisi olacağını gösteren tavırlar sergileyip halife adına hutbe okutuyor ve Sünnîliği güçlendirecek mücadelelere girişmekten de geri durmuyordu. Halife de bu sorunlar karşısında Tuğrul Bey olmadan bir şey yapamayacağını biliyordu. Dolayısıyla Halife, yıkıcı siyasî gelişmelerin ve diğer olayların Sünnî İslâm dünyasını gün geçtikçe rahatsız etmesi neticesinde Bağdat'a Tuğrul Bey'i davet etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987,8/266; Köymen, 1976, 35-37). 447/1055 yılında Bağdat'a hareket eden Tuğrul Bey'in adı o daha şehre girmeden hutbelerde okunmuştur (Turan, 2008, 132). Büyük bir orduyla şehre giren Tuğrul Bey, büyük bir merasimle karşılanmış ve hil'at giydirilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/19-21; Turan, 2008, 133). Tuğrul Bey'in Bağdat ziyaretindenden önce Rahbe'ye kaçan Besâsîrî burada bazı Arap ve Türklerin kendisine katılmasıyla nüfûzunu artırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey'in onun arkasından gönderdiği Kutalmış, Sincar'da yapılan savaşı kaybedince 13 ay Bağdat'ta kalan Tuğrul Bey şehirden çıkarak Besâsîrî'nin adamlarını temizlemiş, Besâsîrî de Mısır'a kaçmıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey ele geçirdiği Musul'u

İbrahim Yınal'a bırakarak tekrar Bağdat'a dönmüştür (Abu'l-Farac, 1999, 1/309; Bündârî, 1900,12). İslâm halifesi bütün devlet ricâlinin önünde ona Reîsü'r-Rüesâ vâsıtasıyla şunları söylemiştir: “Müminlerin emiri, yaptığın işten hamdedici, faziletinden müteşekkir, akrabalığından memnun, sana olan sevgisi de fazladır. Allah'ın kendisine tevdi ettiği memleketteki her şey sana da tevdi edilmiştir. Elinin altındakilere davranırken Allah'tan kork, memleketi mamur etmeye çalış, adaleti yay, zulmü engelle ve halkın barışını sağla”... Daha sonra Tuğrul Bey hil'at giymiş ve taç takınmıştır. Halife, önündeki kılıcı sultana kuşatıp ona “Melikü'l-Meşrikî ve Mağrib” (Doğu ve Batı'nın hâkimi), Halifenin Ortağı ve Rükneddîn (Dinin Direği) diye hitap etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/19-21; Bündârî, 1900, 13; Kafesoğlu, 345). Tüm bu konuşma ve hareketlerden yola çıkarak Şer'î anlamda olmasa da siyasî bakımdan halifenin yönetim yetkilerini Tuğrul Bey'e bıraktığını anlayabiliriz.

Besâsîrî'nin tekrar Musul'u ele geçirdiğini duyan Sultan, Bağdat'tan ayrılarak onu tamamen ortadan kaldırmak için harekete geçmiş ama İbrahim Yınal isyan edince önce onun isyanını bastırmak için bulunduğu Hemedân'a geçmiştir. Bunu fırsat bilen Besâsîrî Bağdat'a gelip burayı yağmalamış, veziri cezalandırmıştır. Halife ise şehir dışında yer alan Kal'atü'l-Hadise denilen bir yerde çadır hapsine alınmıştır. Bir yıl boyunca Bağdat'ta kalan Besâsîrî buradaki pek çok Sünnî kitapların yok edilmesine, Bağdat camiilerinde Mısır halifesi adına hutbe okunmasına ve Sünnî halkın baskı ve zulüm görmesine sebep olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/32; İbnü'l-Esîr, 1987, 8/43; İbn Kesîr, 1991,12/77). Tuğrul Bey'in isyanı bastırıp Bağdat'a döndüğünü duyan Besâsîrî, bir yıl kaldığı Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'a gelip daha sonra onun peşinden giden Tuğrul Bey, askerlerini dağıtıp onun kellesini alarak Bağdat'a getirmiştir. Böylece Şîî Büveyhoğulları'na ve Besâsîrî İsyanı'na karşı halifeliği, dolayısıyla Sünnî İslâm âlemini koruyan Tuğrul Bey, İslâm dünyasının lideri konumuna gelmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992,16/54-55; Râvendî, 2005,175).

Tuğrul Bey, ahiret sultanlığını Halife'ye bırakarak dünya sultanlığını üstlenmiş¹⁴, 1057 yılında şehri mamur hale getirmek için de ünlü ustaları toplayıp Bağdat'ın doğu kesiminde Türklere ait evleri ve çevresinde yer alan binaları yıktırıp

¹⁴ Türk tarihinde bu durumu ilk ortaya koyan Sultan Tuğrul Bey olmuştur. Kafesoğlu'na göre (1997, 344-345) Selçuklular, Türklerdeki kut anlayışında dünyayı idare etme salâhiyeti Türklerin üzerinde olduğu için halifelikten yönetimi devralmış, daha önceki Türk devletlerinden farklı olarak hürmette kusur etmeden halifeyi kendilerine bağlı kılıp yöneticileri olarak görmeyerek, Bağdat'ı da kendilerine tâbi bir şehir saymışlardır.

bir köşk (Dâru's-Saltana) inşa ettirmiştir. Yerleşim alanının dışına da dantel gibi işlenmiş taşlar kullanarak heybetli, geniş bir sur yaptırmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992,16/4; İbn Kesîr, 1991, 12/66). Ayrıca emirlerine konaklar, askerlerine de kışlalar yaptırmış, bu imar faaliyetlerinden sonra burası “Medinetü Tuğrul Beg” (Tuğrul Bey’in Şehri) diye anılmıştır (Abu'l-Farac, 1999, 1/307; Merçil, 2008, 34). Daha sonra halife Nâsır-Lidînillah (hlf.1180-1225) burayı yıktırmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/345).

Tuğrul Bey, 1063 yılı Şubat ayında halifenin kızıyla Bağdat'taki muhteşem düğününden sonra Rey'e dönmüş, burada hastalanmış, 6 ay sonra da vefat etmiştir (Turan, 2008, 141-142). Onun ölümünden sonra tahta oturan kardeşi Süleyman'ın engelini aşp 29 Aralık 1063'te sultan olan Alparslan'ın, halife ile olumlu ilişkiler kurma düşüncesiyle yaptığı ilk iş, 456/1064 yılında halifenin Bağdat'ta kalmasını istediği kızı Sultan Tuğrul Bey'in eşi Meryem'i önemli devlet büyükleri ve çeşitli hediyelerle Bağdat'a göndermesi olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/ 86; Sallâbî, 2006, 71). Sultan Alparslan'ın bu tutumundan sonra Bağdat'ta sultan için dua edilmesi istenilmiş ve kendisine bir teşekkür ve iltifat mektubu ile çeşitli hediyeler gönderilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/87).

Bağdat'ı hiç görmeyen ama Bağdat'a önem veren Sultan Alparslan, Ebû Hanîfe'nin kabrine bir türbe ve bir de medrese yaptırıp vakıflar bağışlamıştır (İbn Hallikân, 1977, 7/70).

Alparslan'dan sonra Sultan Melikşah'ın 1073 yılında amcası Kavurd'u yenip öldürmesi ve siyasî gücünü sağlamlaştırmasıyla Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh, sultanlığını tanıyarak ona Muizzüddîn (Dinin yücelticisi) ve Celâlüddevle (Devletin büyüğü) unvanı vermiş ve Tuğrul Bey ve Alparslan'da olduğu gibi hilâfetin siyasî otoritesini ona bırakmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/393; İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/145; Kafesoğlu, 2019, 53; Merçil, 2008, 68). Halife Kâim-Biemrillâh 13 Şaban 467 (3Nisan 1075) tarihinde vefat edince yerine geçen torunu Halife Muktedî-Biemrillâh ile Melikşah'ın ilişkileri başta olumlu iken son dönemlerinde bozulmuştur. Melikşah'ın kızı Mahmelek'le evlenip, ondan Ca'fer adında oğlu olan halifenin Melikşah'la arasının açılmasında özellikle kızı Mahmelek'le iyi bir aile ilişkisi kurmaması ayrıca ondan doğan oğlu Ca'fer'i veliaht olarak seçmemesi en belirgin sebep olmuştur. Bu sebeple Melikşah'ın Bağdat'ı ve halifeliği almak için hareket ettiği

ve ömrü yetmeyip bu girişim esnasında vefat ettiği bilinmektedir. (Zehebî, 1984, 16/57; Süyûtî, 2018, 503; Sallâbî, 2006, 90). Bağdat halkının ise Melikşah'ı ve Selçukluları sevdiklerini İbnü'l-Esîr'in verdiği şu bilgilerden anlıyoruz: "Sultan'ın Terken Hatun'dan olan oğlu Ahmed 481/1088' de on iki yaşında Merv'de vefat edince Bağdat'taki herkes yedi gün taziye düzenlemiş, kadınlar içeri girmeyip ağıt yakmış, insanlar ata binmemiş, sanki Bağdat'ın geneline büyük bir hüznün bulutu çökmüştür" (1989, 8/456).

Sultan Melikşah 485/1093 yılı sonunda ikinci gelişinde Bağdat'ta büyük bir camii (Sultan Camii) yaptırmıştır¹⁵ (Zehebî, 1994, 33/ 454). Ayrıca Hanefiyye (Ebû Hanîfe) Medresesinin yapımında da etkili olduğu, hazinedarını bu amaca sevkettiği tahmin edilmektedir. Bu medreseyi Sultan Alparslan'ın yaptırdığı düşünülürse Melikşah'ın yenileme ve genişletme yaptığı akla gelmektedir. İleride de zikredileceği gibi o, Hanefiyye Medresesinin karşısına bir Hanefî medresesi (Câmiu's-Sultân Medresesi) inşa ettirmiştir. Hanefiyye Medresesinin bu medrese ile karıştırıldığı tahmin edilmektedir. Melikşah 485/1092 yılında Tuğrul Bey'in kurduğu mahallede (Medinetü Tuğrul Bey) evinin yakınına bir çarşı (Sûku's-Sultân), hanlar, yollar ve burayı çevreleyen bir sur yaptırmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/298; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/444; Sallâbî, 2006, 87). Yukarıda Sultan Tuğrul'un da bu mahalleye bir sur yaptırdığından bahsedilmişti. Bu sur o surun genişletilmesi ya da tadilatı olmalıdır.

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra çok etkili olmasa da Selçuklu sultanlarının Bağdat ve halifelik üzerindeki hâkimiyetleri devam etmiştir. Halife Muktedî-Biemrillâh, Terken Hatun'un zorlamasıyla 1092 yılında beş yaşındaki oğlu Mahmud adına Bağdat'ta hutbe okutturmuştur. Halife daha sonra Melikşah'ın oğlu Berkyaruk'a Rukneddîn (Dinin direği) unvanını vererek onun sultanlığını onaylamış ve Bağdat camilerinde Berkyaruk adına hutbe okunmuştur. Halife Müstazhir-Billâh'ın 24 yıllık halifeliği döneminde (1094-1118) Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Melikşah'ın oğulları Bekyaruk ve Gıyasüddîn Muhammed'in Bağdat camilerinde hutbeleri okunmuştur (Ebû Şâme, 2002, 1/150; Süyûtî, 2018,508).

¹⁵ Süyûtî, (2018, 503) Melikşah'ın 484/1091-1092 yılında Bağdat'a geldiğini ve büyük bir cami yapılması için emir verdiğini, etrafına da büyüklerin gelip kalmaları için evler yaptırdığını söylemektedir. İbnü'l-İmrâni ise (1999, 204) Sultanın h. 483 yılında Bağdat'ta Dârü'l-Memleke'nin alt kısmına bir şehir inşa ettirip bütün şehir halkını buraya taşındırdığını ve çevresini muhkem bir surla çevirttiğini, böylece Bağdat'ı mülk döşegi ve halifelik nişanı kıldığını ifade etmektedir. Reşîdüddîn Fazlullah (2010, 99) bu caminin Tuğrul Bey tarafından inşa edildiğini söylemektedir.

Süyûtî, Zehebî'den naklederek, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'la Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh'ın (ö. 529/1135) arasının açıldığını ve aralarında yapılan savaşta halifenin kaybedip esir düştüğünü, bunun üzerine Bağdat halkının sokaklarda başlarına toprak saçıp, ağlayıp ağıt yaktıklarını söylemektedir. Devamında İbnü'l-Cevzî'den naklederek, Bağdat'ta ardı ardına sarsıntılar yaşanması üzerine Sultan Sencer'in Sultan Mesud'a bir mektup yazıp halifeyi evine getirmesini, atalarından gördüğü adet üzere huzuruna çıkıp etek öpmesini yoksa bu sorumluluktan kurtulamayacağını söylemiştir. Neticede de Sultan Mesud halifeyi serbest bırakıp huzurunda yeri öperek af dilemiştir (2018, 511). Sultan Mesud, Abbâsî Halifeliğini diğerlerinden daha fazla hâkimiyeti altına alan ve Bağdat'tan vergi toplayan bir Selçuklu sultanı olmuştur. Sultan Mesud'un Bağdat'taki çarşı ve pazarlara koyduğu satış vergisi halkı zor duruma düşürüyordu. Sultan, 541/1146-1147 yılında Bağdat'a geldiğinde Vaiz İbnü'l-İmâdî, Sultan Mesud'la bir mecliste otururken “Sultanım sen Müslümanlardan aldığın paradan bir gecede bir sanatçıya şu kadar veriyorsun. Beni de o sanatçılardan biri say ve bu vergiyi bana ver. Onu da Allah'ın sana verdiği nimetlere bir teşekkür kabul edersin” deyince sultan bu isteğini kabul ederek satış vergisini kaldırmıştır (Süyûtî, 2018, 518). Halife el-Muktefî-Billâh döneminde (530-555/1135-1160) Sultan Sencer adına hutbe okunmuş ancak halifelik üzerinde Büyük Selçukluların eski gücü kalmamıştır (Süyûtî, 2018, 521).

Selçukluların Bağdat'taki hâkimiyeti Halife Nâsır-Lidînillah dönemine kadar (1180-1225) sürmüştür. O, kendi döneminde siyasî gücü geri almak için çalışmalar yapmış, Tuğrul Bey döneminden beri var olan Türk mahallesini dahi 583/1187 yılında yıktırması¹⁶ (Hartmann, 2006, 32/399). Bağdat'taki siyasî yaşantıları böyle çalkantı ve sarsıntılarla geçen Selçukluların eğitim hayatımızdaki etkileri ise günümüze kadar süregelmiştir.

4.2.2. Selçukluların Bağdat'taki Sosyal Hayatı ve Halifelikle

Akrabalıkları

Selçuklular Bağdat'ta Tuğrul Bey'in oluşturduğu Medine Tuğrul'da yaşamış, burada önemli devlet görevlileri de kendilerine meskenler yaptırıp yerleşmeleri sonucunda burası adeta Türklerin bir arada yaşadığı bir mahalle olmuştur. Bu

¹⁶ Bu olayla ilgili olarak Osman Turan'ın yorumları ilgi çekicidir. O, Halife Nâsır'ın Selçuklu soyundan olmayan Atabey oğlu Kızıl Arslan'ı sultan ilân etmesi, ardından Bağdat'taki Selçuklu eserlerini yıktırmasıyla Selçuklu düşmanlığını göstererek varlıklarını borçlu oldukları Selçukluların hizmetlerini unuttuğunu söylemektedir. Bkz. (Turan, 2009, 252).

mahallenin Selçukluların Bağdat'ta Türk kültür ve ananelerine göre yaşadıklarının en güzel örnekleri de kaynaklarda geçen Sultan ve yakınlarının düğün törenleri ile Melikşah'ın 484/1091 yılında oğullarıyla şehre geldiği zaman Dicle Nehri'nde yapılan şenlikler olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/269, 294). Selçuklular bu şehri adeta kendileri için ikinci bir başkent belleyerek çoğu zaman çocukları ve ileri gelen devlet adamlarıyla burada konaklamışlardır. Sultan Melikşah 484/1091 yılında Aksungur, Bozan ve Tutuş gibi emirleri ve ileri gelen devlet adamlarıyla Bağdat'a gelerek burada Fâtîmîlerin hâkimiyet alanlarına yönelik harekât planlarını oluşturmuştur. Hem siyasi hem de sosyal merasim sergileyen Selçukluların ikinci evleri de Bağdat'ta yer almıştır.

Selçuklularla halifeler arasında kız alıp verme yoluyla akrabalık bağı kurulmuş, bu şekilde aralarındaki hâkimiyet paylaşımı bir nevi garanti altına alınmıştır. Halife Kâim-Biemrillâh, 1057 yılında baş veziri Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Müslim'in aracılığıyla Çağrı Bey'in kızı Hatice ile evlenmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/4-5). Öte yandan 453/1062'de de Kâim-Biemrillâh'ın kızını vezir Kündürî aracılığıyla kendisine isteten Tuğrul Bey bir yıl sonra evlenmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/357). Böylece siyasi yakınlığa bir de akrabalık eklenerek halifelik ile Selçuklular arasındaki bağ güçlenmiştir.

Halife Muktedî-Biemrillâh veliahtlığı sırasında Sultan Alparslan'ın kızı Sifra Hatun'la, halifeliği döneminde de Sultan Melikşah'ın kızlarından Mah-Melek'le evlenmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/391; Hartmann, 2006 , 31/142). Melikşah ondan doğan torunu Ca'fer'in veliaht olacağını düşünerek Bağdat'ta imar faaliyetlerinde bulunup şehri kıslak seçmiştir. Ne var ki ömrü bu düşüncesini gerçekleştirmeye yetmemiş, bazılarına göre bu amaçla Bağdat'a çıktığı seferde bir av esnasında yediği et sebebiyle zehirlenerek, bazılarına göre humma hastalığına yakalanarak vefat etmiştir¹⁷ (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/299-300; İbnü'l-Esîr, 1982, 8/479-482).

Sultan Melikşah'ın diğer kızı Seyyide Hatun ile Halife Müstazhir-Billâh 10 Ramazan 504 (22 Mart 1111)'de evlenmiştir. Zehebî (1994, 35/14, 21), 501/1107-1108 yılındaki olayların içerisinde bu nikâhtan bahsetmiş, hatta nikâh için 100.000 dinar mehir verildiğini, akdinin İsfahan'da Ebû Âla en-Nisâbü'rî'nin yaptığını, o vakit vezir olan Nizâmülmülk'ün oğlunun da bu akdi kabul ettiğini nakletmiştir.

¹⁷ Melikşah'ın ölüm rivayetleri ile ilgili diğer bilgiler için bkz. (Kafesoğlu, 2019).

Melikşah'tan sonra gelen sultanlar da halifeler ile evlilik yoluyla akrabalık bağı kurarak aralarındaki siyasî ve sosyal bağı güçlü tutmaya çalışmışlardır¹⁸.

4.2.3. Selçukluların İslâm Dinine Bakış Açıları ve Bağdat'taki İlmî

Hayata Tesirleri

Tuğrul ve Çağrı Beylerin dedeleri Selçuk'un İslâmiyet'e girmesiyle hızlı bir şekilde İslâmlaşan Selçuklu ailesi, boyundurukları altında yaşadıkları Samanîlerden de Hanefî mezhebini almıştır (Ocak, 2002, 54). Selçuklu Devleti'nin hem itikâdî hem de siyasî yönünü genel itibariyle Hanefî mezhebi belirlemiştir. Bu mezhebe Selçuklular içerisinde resmiyet kazandıran Tuğrul Bey'in, geniş yetkilerle vezirlik görevi verdiği Amîdûlmülk Kündürî (ö. 456/1064); Hanefiliğin içerisine Mu'tezilî bir anlayışı da sokarak¹⁹ diğer mezheplere, özellikle Şafiî/Eş'arî lere karşı çok sert tepkiler vermiştir. Kündürî'nin etkisiyle Bağdat başkadılığına getirilen ed-Dâmeğânî²⁰ ile Hanefîlerin atanma sürecinin başlaması, hilâfet merkezindeki Şafiîler üzerine kurulu siyasî havayı bir müddet sekteye uğratmıştır (Yavuz, 2017, 519-520; Kutlu, 2011, 110). Öte yandan Nişâbur'da pek çok Şafiî ileri gelenleri ve âlimleri Kündürî'nin Hanefî/Mu'tezilî siyasetinden ciddi sıkıntılar çekmiş, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî gibi âlimler şehri terketmek zorunda kalmışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/365).

Vezir Kündürî'nin bu tutumu Sultan Alparslan'ın başa geçmesine kadar on iki yıl sürmüş, bu aralıkta pek çok âlim Sultan Tuğrul Bey'e bunun yanlışlığını arz etseler de durum değişmemiştir. Selçuklu sultanlarının Hanefî olmaları diğer Sünnî mezheplere karşı olumsuz tavır takınmasına sebep olmadığı gibi, onlar mezhepler arası kavgalara da müdâhil olmamışlardır (Kara, 2009, 247; Kutlu, 2011, 109). Selçuklular dört Sünnî mezhebi de, taraftarlarını da koruyup kollamışlardır. Bunun en güzel örneği Şafiî müntesibi olan vezir Nizâmûlmülk'tür. Sultan Alparslan ve Melikşah Hanefî olmasına rağmen o, pek çok Şafiî medreseleri açtırmış; başta müderrisler olmak üzere değişik

¹⁸ Selçuklularla halifeler arasındaki evliliklerle ilgili olarak NazlıAltınsoy'un, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeleriyle İlişkileri ve İki Hanedan Arasındaki Evlilikler* adlı çalışmasıyla Bülent Kaçın'ın *Selçuklu Hatunları* adlı eserine bakılabilir.

¹⁹ Vezir Kündürî'nin Hanefî mi, Mu'tezilî mi yoksa Şiî- Rafizî mi olduğuna dair iddialar vardır. Ancak onun Şiî/Rafizî olmadığı Selçuklu siyasetinin kuruluşundan itibaren Şiîliğe karşı tavır takınmasından anlaşılmaktadır. Ona bu mezhebi yakıştıranlar Kerh'teki Şiîlerden zorla toplanan altınların alınmamasına yönelik uygulamasıdır. Kendisi Hanefî mezhebinden olup fikrî olarak Mu'tezilî yönü vardır. Bkz. (Kara, 2009, 240-246; Demirci, 2019, 227,231-232).

²⁰ Dâmeğânî'nin 30 yıllık bu görevinin Hanefî mezhebinin Bağdat'ta ve çevresinde yayılmasına büyük tesiri olmuştur. Ayrıca hem onun, hem de oğlu Ebû'l-Hasan Ali ed-Dâmeğânî'nin Kâdılkudâtık vazifeleriyle Hanefiliğin etkisi uzun yıllar Bağdat'ta devam etmiştir (Ocak, 2002, 64-65).

devlet dairelerindeki önemli mevkilere de kendi mezhebinin mensuplarını tayin ettirmiştir. Tüm bunlara rağmen Selçuklular Sünnîliği; Bâtinî, Râfizî ve Şîî itikatlara karşı korumak için mezhep ayrımı gözetmeksizin ilmî, iktisâdî olarak desteklemişlerdir (Turan, 2018, 32). Sünnî mezheplerin kurdukları ilmî kurumlara vakıflar oluşturmak, mücadele verilen bu fırkaların destekçisi ve organizatörü olan Fâtımî gibi devletlerle mücadele vermek Selçukluların desteklerinden bazılarıdır. Bunların yanında Selçuklular ehli-sünnete uygun tasavvufî hareketleri ve mutasavvıfları da desteklemişler, açtıkları eğitim kurumlarında İmâm-ı Gazâlî gibi ehli tasavvuftan önemli şahsiyetleri müderris olarak görevlendirmişlerdir (Ocak, 2002, 136).

4.3. SELÇUKLULARDAN ÖNCE BAĞDAT'TA EĞİTİM ÖĞRETİM VE İLMÎ MÜESSESELER

Selçuklular Dönemi'ne kadar Bağdat'ta okul niteliğinde düzenli bir ilim merkezi bulunmamaktadır. Daha çok camilerde olmak üzere dâr'larda ve farklı mekânlarda ders halkaları mevcuttur. Selçuklular Dönemi'ne kadar Bağdat'ta ilmî faaliyet yürüten merkez, camiler dışında Beytû'l-Hikme'dir. Selçuklular Dönemi'nde özellikle Nizâmîye Medresesi başta olmak üzere Hanefiyye Medresesi ve daha sonraki dönemlerde inşa edilen Müstansırıyye Medresesi Bağdat'ın okullaşmasında önemli rol oynamışlardır. Ancak Bağdat'taki camiler ve diğer merkezler de, yetiştirdikleri ilim adamları ve öğrenciler bakımından önem arz etmektedir. Daha çok sosyal bir faaliyet alanı gibi görülen bu mekânlarda o dönemin insanları ve ilim ehli kişiler önemli şahsiyetlerin etrafında toplanarak kendilerini yetiştirmişlerdir. Camilerde medreseler gibi siyasî amaç gütmekten ziyade belli bir fıkıh, hadis, edebiyat ve kelâm ekolünün hedefleri çerçevesinde ilmî faaliyetler sergilenmiş; bu gayelerle öğrenciler de benimsedikleri uygun halkalarda kendilerine bir yer bulmuşlardır.

Selçuklulardan önce Bağdat'ta medrese niteliğinde bir kurum yoktu ama medrese gibi görev yürüten önemli ilmî merkezler bulunuyordu. Beytû'l-Hikme medreseye benzeyen ve uzun yıllar adından söz ettiren o dönemin ilmî ve bilimsel çalışmalarının yürütüldüğü merkezlerdendi. Ayrıca pek çok cami ve diğer merkezlerde yüzlerce ilim adamı yetişmiş ve daha sonra bunların bir kısmı açılan medreselerde müderrislik yapmışlardır.

4.3.1. Camiler

Mescid-i Nebi'nin inşasından (2/623) günümüze kadar camiler eğitim merkezi özelliğini sürdürmeye devam etmişlerdir. Medreselerin yagınlaşmasına kadar âlimlerin ve talebelerin ilmî maksatlı akıllarına gelen ilk müessese, en önemli ve en kapsamlı İslâmî eğitim merkezleri camiler olmuştur (Âlûsî, 2010, 5-8; Rabâsî, 2010, 69). Abbasiler döneminde mescitlerin bir eğitim merkezi olmasındaki en önemli unsur iktidarın müdahalesi olmadığından özgür bir eğitim verilmesinden kaynaklanmaktadır. İsteyen öğrenci dilediği hocayı ve dilediği dersi seçip o halkaya katılabiliyor, buralardaki eğitim devlet tekelinde olmuyor ve siyasî bir hedef taşıyor, bazı medreselerde olduğu gibi hem hoca hem öğrenci için siyasî veya mezhebî şartlar da koşulmuyordu (Rabâsî, 2010, 70).

Camilerin içerisinde her hocanın belli bir nizamda ders halkası bulunuyor, dileyen bu halkada yıllarca ders alabiliyordu. Bu halkaların sayısı elliye kadar çıkabiliyordu. İmâm-ı Şâfiî Bağdat'a geldiğinde elliye yakın ders halkalarının varlığından söz etmektedir (Rabâsî, 2010, 72). Bu halkalarda Kuran tâlimi ve ezberi, hadis okuma, ezberleme, açıklama ve yazma, tefsir, fıkıh, kelâm, Arap dili ve edebiyatı, şiir ve münazara gibi muhtelif türlerde ders müfredatı yer alıyordu (Çelebi, 1976, 105-106; Rabâsî, 2010, 72; Gözütok, 2012, 157). Bu ders halkaları tamamen cami içerisinde yer almayıp cami dışındaki revakların altında da olabiliyordu. Ebû Abdullah Şâfiî b. Abdürreşîd b. Kâsım el-Cîlî'nin halkası Mansûr Camii'nin revakları arasındaydı (Gözütok, 2012, 157).

Bağdat'ta ilk inşa edilen ve ilk ilmî müessese niteliği taşıyan ve medreselerin kurulmasıyla birlikte bu meyanda hizmetini aynı seviyede sürdüren camii, Mansûr Camii olmuştur (Âlûsî, 2010, 20-21). İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin ve pek çok âlimin burada değişik ihtisas alanlarında ilim halkası yer almıştır (Rabâsî, 2010, 77). Camilerde daha çok İslâmî ilimler konusunda dersler verildiği gibi, edebiyatla ilgili faaliyetler de yer almıştır. Mansûr Camii'nden sonra Rusâfe'de yapılan Mehdî Camii'nde geceleri şairler şiirler okumuş, edebî konuşmalar yapıp hünelerini sergilemişlerdir (İbn Hallikân, 1977, 5/360; Rabâsî, 2010, 80).

4.3.2. Beytü'l-Hikme

Tesisi, Bağdat'ın kuruluşuna kadar giden Beytü'l-Hikme, Halife Mansûr döneminde (hlf. 754-774) Halife'nin, kadîm bir ilim şehri olan Cündişapur'dan

hastalığının tedavisi için hekim Cürcis b. Cebrail'i (ö. 152/769) Bağdat'a davet etmesi, tıp kitaplarını Arapçaya kazandırması ve pek çok hekimin Bağdat'a taşınmasıyla nüvelenmiştir (Demirci, 1996, 55-56; Ataallah, bty., 28).

Sarayın bir bölümünde, Hizânetü'l-Hikme denilen küçük bir odadada başlanan tercüme faaliyetleri, Halife Hârûnürreşîd döneminde (hlf. 786-809) başka yerlerden getirilen kitapların sığmaması, tercüme faaliyetlerinin hızlanması, yaygınlaşması ve istinsâh faaliyetlerinin artmasıyla sarayda daha geniş bir yere taşınmıştır (Demirci, 1996, 60-61). Bu gelişmeden dolayı Beytû'l- Hikme'nin kurucusu, Halife Hârûnürreşîd kabul edilmektedir (Ataallah, bty., 39,48-49).

Beytû'l-Hikme asıl dönemini ve sistematik düzenini Halife Me'mûn döneminde (hlf. 813-883) gerçekleştirmiştir. Artık bu dönemde burası kütüphane sayılmayarak büyük vakıfları ile güçlendirilmiş ve içerisinde rasathane bulunan, farklı kütüphaneler ve halk kütüphanesi, ilim meclisleri, ilmî tartışma mekânlarıyla önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir (Demirci, 1996, 63-67; Kanar, 2017, 78; Ataallah, bty., 53) .

Günümüz araştırmacılarından Temîmî'ye göre (2011, 166-167) Beytû'l-Hikme, Endülüs kültürünü etkileyen en önemli ilim merkezlerinden birisi olmuştur. Ona göre pek çok kişi Bağdat'a gelerek burada ilmî çalışmalar yapmış ve Bağdat'ın kültürünü, geleneğini ve istinsah ettikleri eşsiz kitapları Endülüs'e taşımışlardır.

4.3.3. Dükkânlar-Çarşılar ve Hanlar

İlmî mekânlardan birisi de dükkânlardır. Bunların içerisinde en aktif olanı kitabevleridir. Kitabevleri hem hocaların hem de talebelerin sık sık uğradığı yerler olmakla birlikte, buralarda ilmî ve edebî etkinlikler yapılmıştır. Sûku'l-Verrâkîn çarşısının yapılmasıyla Abbâsî devletinin ilk evresinde ortaya çıkan bu kitabevleri, daha sonra İslâm âleminin merkezî şehirlerine ve diğer yerlerine yayılmıştır. Ya'kûbî'nin (ö. 284/898), Bağdat mahallelerinden bahsederken halifenin azatlısı Vaddâh'ın²¹ mahallesinde yüzden fazla kitabevi vardır (1918, 13; Çelebi, 1976, 54) şeklinde bilgi vermesi sadece bir mahallede ve o dönemin şartlarında değerlendirildiğinde bu sayının azımsanmayacak kadar fazla olduğu anlaşılabacaktır. Ya'kûbî'nin döneminden sonra Bağdât'ta ilmî kurum ve faaliyetlerin çoğalmasına

²¹ Burası Abbâsî ordusunun silah depolarından sorumlu olan Vaddâh'ın Rabadî olup içerisinde ona ait bir saray bulunduğundan kaynaklar bu çarşının bulunduğu yeri Vaddâh Mahallesi ya da Vaddâh'ın Rabadî adıyla kullanmışlardır (Ya'kûbî, 1918, s. 13).

paralel olarak kitabevlerinin sayısının artacağı kaçınılmazdır. Bu bakımdan onun döneminden araştırma yaptığımız döneme kadar bu kitabevlerinin sayısı belki de ikiye katlamıştır.

Bu dükkânlar talebelerin ve ilim adamlarının müzakere, münazara ve özellikle hadis dersleri yaptığı önemli ilim merkezlerinden olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) kendi döneminin Bağdat'ındaki kitapçılar çarşısını âlim ve şairlerin sürekli uğrak yeri olarak göstermesi (Menâkıb, 26; Çelebi, 1976, 56) medreselerin varlığına ve yaygınlığına rağmen ilmî faaliyetler bakımından kitabevlerinin ehemmiyetini yitirmediği, ilim erbabı için gözde merkezlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Bağdat'ta hem meşhur bir şair hem de Hanefî fakihi olan Ebü'l-Meâli Sa'd b. Ali b. el-Kâsım el-Huzayrî'nin²² kitap dükkânı ilim adamlarından eksik olmaz, burada önemli ilmî konular tartışılırdı. Bu dükkân ilim adamlarının âdeti toplanma merkezi niteliğinde bir yer olmuştur. Hadis, ferâiz (miras hukuku) ve usûl âlimi olan Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ali Şehrezûrî, Reyhâniyyin'de bulunan kendisine ait koku dükkânında insanlara ferâiz ve hesap dersleri vermiştir (Zehebî, 1995, 37/404). İmâm-ı Âzam Camii İmâmı İbnü'd-Dînârî'nin (ö. 592/1196) Bâbü't-Tak'taki Yahyâ Çarşısı'nda bulunan ıtır dükkânında hadis dersleri verilmiştir (İbnü'n-Neccâr, 2006, 17/165). Ebûbekir es-Sabğî'nin (ö. 345/955) boya dükkânı kendisinden hadis dersi almak isteyen talebelerle dolup taşmıştır. (Çelebi, 1979, 57-58).

Bağdat'ta dışarıdan gelen ticaret ve ilim erbabının konakladıkları hanlar da ilme hizmet eden yerlerdi. Özellikle hadis öğrenmek isteyen öğrencilerin önemli uğrak yerleri burasıydı. Hanlar genelde dinlenme yeri olarak hizmet verse de bazen burada dinlenen bir hadis âliminden geçici de olsa dersler alınıyordu. O dönemin hadis râvilerinden Ahmed b. Hasan es-Sûfî, Bağdat'taki Bâbü Muhavvel'de bulunan Yemâniye Hanında 230/844-845 yılında Hasan b. Hammâd el-Kûfî'den hadis dersi almıştır (Bağdâdî, 2001, 8/247). Kerh Mahallesi'ndeki İshâk Hanı, Sindî Hanı ve Âsım Hanı da hadis dersleri verilen hanlardandı (Bağdâdî, 2001, 13/241, 15/438, 3/319).

²² Dellâlû'l-Kütüb diye bilinen Ebü'l-Meâli'nin pek çok eseri vardır. *Zinetü't-Dehri ve Asrâtü ehli'l-Asr, Lemâhu'l-Milâh* kitaplarındandır. Ukbera yakınlarında Huzayra denilen bir yerde doğduğundan Huzayrî diye nisbe alan Ebü'l-Meâli 568/1172 yılı Safer ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb Kabristanlığına defnedilmiştir (İbn Hallikân, 1978, 2/368).

Bağdat'taki hanların bir kısmı öğrencilerin barınması amacıyla vakfediliyordu. 4/10. yüzyılın başlarında Şafî âlimi İbn Süreyc'in kabrinin yanına tüccar Dîlic b. Ahmed b. Dîlic fıkıh öğrencilerinin kalması için bir han yaptırıp vakfetmişti. Daha sonra Nizâmülmülk'ün de tamir ettirip vakıflar bağışladığı bu han, görevini 1127 yılında halen sürdürüyordu (Makdisî, 2012, 62). Hanefî öğrencilerin kaldığı Rebî tımarındaki hanla, Şafî öğrencilerin kaldığı Bâbü'l-Merâtib'deki han aynı amaçla Bağdat'ta yer alıyordu (Makdisî, 2012, 62). Bâbü'l-Merâtib'deki han Nizâmiye Medresesi açılmadan önce Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin talebelerinin kaldığı handı. Silvan'dan gelen Ebû Ali el-Fârîkî burada kalarak Şîrâzî'den fıkıh dersleri almıştır (Zehebî, Siyer, 2004, 19/609). Sonuç olarak Bağdat'taki hanlar farklı gayelerle şehre gelen misafirlere konaklık yaptığı gibi ilim talebeleri için de barınma yeri olmuş, bu hizmet medreseler yaygınlaşmasına rağmen devam etmiştir.

4.3.4. Mektepler (Küttâb/Ketâtîb)

Mektep/küttâb, k-t-b/ tektîb kelimesinden türeyen ismi mekân kalıbında yazı yazılan/öğretilen yer anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamla çocukların okuma yazma öğrenmek ve Kur'an okumak, ezberlemek gibi faaliyetlerini gerçekleştirdikleri küçük mekânlardır (al-Maany, küttab maddesi). İslâm'ın ilk dönemlerinden Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar yaygın olarak resmî ve gayri resmî statüde yer alan bu eğitim merkezi (Talas, 2000, 20; Kazıcı, 2018, 17-20) İslâm fetihleriyle beraber pek çok yerde yaygınlaşarak (İbn Sahnûn, 1971, 33) Bağdat'ta da kuruluşundan itibaren varlığını devam ettirmiştir.

Mekteplerin Bağdat'ta da yoğun bir şekilde bulunduğunu söylemek mümkündür. Yahya b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) Halife Hârûnürreşîd'in emriyle yetimler için bir mektep yaptırmıştır (Rabâsî, 2010, 60). Mübârek b. Saîd el-Hamâmî'nin (ö. 580/1184) Karâhü Benî Rüzeyn denilen mevkide bir mektebi bulunup Bağdat'ın her tarafından gelen çocuklar burada okuma yazma öğrenmiştir. Hamevî kendisinin bu mektebi gördüğünü, buraya çok rağbet edildiğinden öğrenci sayısının fazla olduğunu söylemektedir (1993, 5/2259-60). İbnü'l-Fuvatî de (1995, 1/220, 3/25) İzzeddîn Ebü'l-Fadl (678/1279) ve Fahreddîn Ebü'r-Rebî ed-Dımaşkî'nin Bağdat'ta kendilerine ait mektepleri olduğunu, burada önde gelen devlet adamlarının çocuklarına okuma yazma öğrettiklerini söylemişlerdir.

Mekteplerin cami dışında yaygın bir eğitim merkezi olmasının nedeni çocukların camileri kirleteceği endişesi²³, namaz kılanlara rahatsızlık verecekleri düşüncesidir (Rabâsî, 2010, 61). Ancak buralar camilerden bağımsız olmayıp öğrencilerin namaz kılması ve camiye alışması amacıyla genelde camiye bitişik binalar olmuştur. İmâm-ı Şafîi kendisinin Kur'an'ı ezberleyinceye kadar bir caminin yanındaki mektepte eğitim gördüğünü, Kur'an'ı ezberledikten sonra camideki halkaya kabul edildiğini aktarmaktadır (Rabâsî, 2010, 61). Mektepler cami etrafında olduğu gibi bağımsız olarak da faaliyet göstermişlerdir (Çelebi, 1976, 44).

Mekteplerde okuma, yazma, Kur'an ve hadis derslerinin yanında dil, edebiyat, özellikle şiir ile basit düzeyde matematik dersleri de verilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Gazâlî, bu ilimlerin mekteplerde yer alması gerektiğini tavsiye etmiştir (Çelebi, 1976, 46).

4.3.5. Kütüphaneler

Araştırma yapılan dönemin kaynaklarında Hizânetü'l-Kütüb diye adlandırılan kütüphaneler Bağdat'ın varlığıyla birlikte Bâbü'z-Zeheb'te Mansûr Camiinin zengin kütüphanesinin teşkil edilmesiyle görülmeye başlanmış²⁴, her saray yaptıran zevât, saraylarının bir köşesini nadir ve değerli kitaplarla zenginleştirmiştir. İlk dönemlerin en görkemli ve en fonksiyonlu kütüphanesi Beytü'l-Hikme olmuştur (Râvî, 2015, 81).

Devletin ileri gelenlerinin kurdurduğu kütüphanelerin yanında şahısların kendi adlarına oluşturduğu çok zengin kütüphaneler de bulunmaktaydı. Halife Mütevekkil'in dostu Fetih b. Hakan (ö. 264/861) adına arkadaşı Münecim diye meşhur Ali b. Yahya, sarayının içerisine ihtişamlı ve çok zengin bir kütüphane kurmuş, Bağdat'tan ve dışarıdan pek çok araştırmacı burada ücretsiz konaklayarak yararlanmıştır (Pedersen, 2012, 131).

Bireysel olarak kurulan büyük kütüphanelerden birisi de Büveyhî Veziri Sâbur b. Erdeşir'in (ö.416/1025) iki sur arası caddesinde kurduğu kütüphane (381, 383/991,

²³ Bu konuyla ilgili olarak Ahmed Çelebi, Kâbisî'den alıntılar yaparak verdiği rivayette, İmam Malik'e (ö.179/795) çocukların camide eğitim alıp almayacakları sorulmuş o da "Ben mescidlerin çocuk mektebi haline getirilmesini uygun bulmuyorum. Zira çocuklar, pislikten sakınmazlar" cevabını vermiştir (1976, 43-44).

²⁴ Corci Zeydân, (2019, 2/185) İslâm dünyasında halka açık ilk genel kütüphaneleri kuran idarecilerin Abbâsî halifeleri olduğunu iddia etmektedir. Mekkiyye (2005, 168) de Bağdat'taki kitapların ve kütüphanelerin sayısı ile diğer İslâm ülkelerinden hiçbir beldenin yarışamayacağını, Fâtımîler'in Mısır'daki kütüphanesi ile Emevîlerin Endülüs'teki kütüphanelerinin Bağdat'tan sonra geldiğini iddia etmektedir.

993) olup burası dârülilim gibi bir fonksiyonu sağladığından bu adla da anılmıştır. Daha sonra kütüphanenin Sünnîlerle Şîîler arasında yaşanan çatışma esnasında (451/1059) yanmasıyla Nizâmiye Medresesi Bağdat'ın en zengin ve en büyük kütüphanesine sahip olan tek yer olmuştur. Diğer medreselerin de kütüphanesi olmakla birlikte ikinci en görkemli ve zengin kütüphaneye Müstansırıyye Medresesi sahip olmuş ancak bu zengin kütüphaneler Moğol istilâsıyla neredeyse yok edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, bty., 16/ 61-62; Râvî, 2015, 81-82).

4.3.5.1. Devlet Adamları ve Şahısların Kütüphaneleri

Beytû'l-Hikme, Büveyhî Kütüphanesi, Vezir Sâbur Kütüphanesi, es-Sâbî Kütüphanesi, Nâsır-Lîdinillâh Kütüphanesi, Müstansır-Billâh Kütüphanesi, el-Musta'sım Kütüphanesi, İbn Hübeyre Kütüphanesi, Halife Nâsır'ın veziri Müeyyidüddîn el-Kassâb'ın kütüphanesi devlet adamlarının kütüphanelerinden bazılarıdır (Mekkiyye, 2005, 169; el-Asîrî 1985, 186-187). El-Fihrist'in müellifi olan İbnü'n-Nedîm'in Kütüphanesi, Şerif Rıza Kütüphanesi, Şerif Mürteza Kütüphanesi, Hâtib el-Bağdâdî Kütüphanesi, İbn Tilmiz Kütüphanesi²⁵, İbnü'l-Cevzî Kütüphanesi, İbnü'l-Maristâniyye el-Bekrî Kütüphanesi, İbnü'l-Beraftî Kütüphanesi, İbnü'n-Neccâr Kütüphanesi, Müstansırıyye Müderrisi Safiyyüddîn Abdülmümin el-Hanbelî Kütüphanesi o dönem şahıs kütüphanelerindendir²⁶ (Mekkiyye, 2005, 169).

4.3.5.2. Medrese Kütüphaneleri

Ebû Hanîfe Medresesi Kütüphanesi, Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi, Beşîriyye Medresesi Kütüphanesi, Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesi de Bağdat'taki medrese kütüphanelerindendir (Mekkiyye, 2005, 170).

4.3.6. Diğer İlmî Mekânlar

Bağdat'ta dârülkurrâ ve dârülhadislerle birlikte tekkeler/ribâtlar ve önemli kişilerin evlerinde de ilmî faaliyetler yürütülmüştür. Hicrî ikinci asrın başlarında sahâbeden nakledilen yedi kıraatin öğrenildiği yer olan; mekân, ev gibi anlamlara

²⁵ Bağdat Nasturîlerinden, Bimaristan el-Adudî'nin hekimlerinden Emînü'd-Devle Ebû'l-Hasan Hibetullah (ö. 560/1164) Nizamiyye Medresesi civarındaki evinde çoğunluğu kendi el yazısıyla yazılmış kitaplardan oluşan bir kütüphane kurmuştur. Çoğu Arapça, Süryanice, Farsça ve Yunancadan oluşan bu eserler onun ölümünden sonra oğlu tarafından bir müddet korunmuş ancak onun da kendi evinde boğazının kesilerek öldürülmesiyle 12 deve yükü olan bu kitaplar el-Mecd b. es-Sâhib'in evine taşınmıştır (Avvâd, 1986, 250-252)

²⁶ Uzun süre Irak'ta yazma eserler müdürlüğü yapan Korkis Avvâd, m. 1000 yılına kadar Bağdat'ta oluşturulan bütün kütüphaneleri derli toplu bir şekilde toplamış ve bu konuda önemli boşluğu dolduracak bir kitap çalışması yapmıştır. Bkz. Korkis Avvâd (1986). *Hazâinü'l-Kütübi'l-Kadîme fî'l-Irâk*, Beyrut: Dârü'r-Râid'il-Arabî.

gelen “Dâr” ile okuyan anlamına gelen “Kâri” kelimesinin çoğulu “Kurrâ” kelimelerinin birleşimiyle meydana gelen dârülkurrâ, Kur’an’ı yedi kıraata göre okuma, güzel okuma ve ezberleme eğitimi veren merkezlere denilmektedir (Bozkurt, 1993a, 543).

İslâm eğitim tarihinde Hz. Muhammed döneminde Bedir Savaşı’ndan sonra Abdullah b. Ümmü Mektûm ve Mus‘ab b. Umeyr’in Medine’ye gelince Mahreme b. Nevfel’in evi olan dârülkurrâ’ya yerleştikleri rivayet edilmektedir²⁷ (Bozkurt, 1993a, 543; Ma‘rûf, 1966, 14; Kazıcı, 2018,72). Bu merkezin örnekleri daha sonraki dönemlerde İslâm devletine katılan beldelerde de açılmış ve gün geçtikçe yaygınlaşmıştır (Ma‘rûf, 1966, 14; İbn Sahnûn, 1971, 33). Bağdat’ta da pek çok dârülkurrâ vardı. Bunlar Müstansırıyye Medresesi açılıncaya kadar müstakil vaziyette işlevlerini yürütmüştür. Medreseye dârülkurrâ ilhak edilince medrese çeşitliliğine “dârülkurrâlı medrese” geleneği eklenmiş, böylece medrese talebelerinin kıraat eğitimi almalarına imkân sağlanmıştır (Ma‘rûf, 1966, 14).

Bazı kaynaklarda dârüssünne olarak geçen, Hz. Peygamberin hadislerinin hıfz, imlâ, tedris ve tetkiklerinin yapıldığı eğitim mekânları olan dârülhadislerin ilk müessisi Nureddîn Mahmud Zengî (1146-1174) olup “en-Nûriyye” diye adlandırılan bu müesseseyi Dımaşk’ta (Şam) kurmuştur (Kazıcı, 2018, 69). Dârülhadisler müstakil olduğu gibi dârülkurrâ, cami veya bir medrese ile bitişik vaziyette işlevini yürütmekteydi. Kameriyye Mescidi’ndeki dârülhadis mescidin bir parçasıydı. (Ma‘rûf, 1966, 15; Bozkurt, 1993b, 528). Müstansırıyye Medresesinde bir de dârülhadis yer almaktaydı.

Belli bir dönem hadis ilmine ve hadisçiliğe önem veren Bağdat için dârülhadis sayısının az olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, muhtemelen medreselerin kurulmasından önce mescitlerde, medreselerin açılmasıyla birlikte hem mescit hem de medreselerde yoğun hadis derslerinin verilmesidir.

²⁷ Dârülkurrâ’ların ortaya çıkmasıyla ilgili olarak Kazıcı, (2018, 72) “Mekke’de Abdullah b. Kesir (öl. 120/737), Medine’de Nâfi b. Abdurrahman (öl. 169/785), Şam’da İbn Âmir (öl. 118/736), Basra’da Ebû Amr (öl. 154/770) ve Ya’kûb (öl. 205/820), Kûfe’de Âsım (öl. 127/744) ve Hamza (öl. 188/803) gibi kimselerin etrafında ilk kıraat halkaları meydana geldi. Bu çalışmalar, daha sonraları kıraatların doğmasına ve ilgili eserlerin yazılmasına sebep oldu.” şeklinde açıklamaktadır.

4.4. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA EĞİTİM ÖĞRETİM VE İLMÎ MÜESSESELER

Selçukluların hâkimiyetine kadar Bağdat'ta medrese bulunduğuna dair bir malumata ulaşılmamıştır. Selçuklularla birlikte özellikle Sultan Alparslan'ın yaptırdığı Hanefîyye ve Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizâmiye Medreseleriyle birlikte başlayan medrese geleneği örnek teşkil ederek pek çok medresenin inşasına vesile olmuştur. Selçuklular Bağdat'taki ilmî desteklerini sadece medrese ile sınırlandırmayıp camiler, tekkeler ve diğer eğitim merkezlerini de bu hilâfet merkezine kazandırmışlardır.

Her ne kadar medreseler diğer eğitim merkezlerinin en önemli alternatifi gibi görünse de İslâm'ın ilk evresinden günümüze kadar devam eden başta camiler olmak üzere tekke/ribât, dârülhadis, dârülkurrâ ve dârülilim gibi kurumlar rağbetini kaybetmemiş ve çoğalarak görevlerini yerine getirmiştir.

4.4.1. Camiler

Bağdat'ın kuruluşundan itibaren var olan pek çok camii, ibadet, ilim ve eğitim faaliyetlerinin yanında sosyal faaliyetlerin de gerçekleştirildiği merkezler olmuştur. Bağdat'ın neredeyse her köşesinde bulunan bu camilerden özellikle ilme katkıları bakımından adları kaynaklarda çokça geçenler burada verilmeye çalışılmıştır.

4.4.1.1. Mansûr Camii

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 145/762 yılında inşa ettirdiği dairevî şehrin merkezinde Kasru'z-Zeheb'e (Dârü'l-İmâre) bitişik vaziyette inşa ettirdiği ilk ve en büyük camii olup Rusâfe'ye yapılan büyük caminin açılmasına kadar tek cuma namazı kılınan yerdir (İbnü'l- Cevzî, 1992, 13/5; Kan, 2010, 56). Hârünürreşîd 192/807 yılında bu camiye yıktırıp etrafını genişleterek tekrar yaptırmıştır. 280/894 yılında ise camii, cemaate yetersiz hale gelince halife Mu'tedid binanın göğüs kısmını yıktırıp genişlettirmiştir. 458/1066 yılı Ramazan ayında camiye 24000 zira²⁸ hasır serilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 9/198; 12/334; 16/96, 97). Bir ziranın 68-90 cm.²⁹ arasında olduğunu düşündüğümüzde caminin çok büyük olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸ Bir zira' 68 cm. dir ([Türk kelimesinin Türkçe terimleri Arapça Tüm Sözlüğünün 1. Sayfasında yer alan anlamı \(almaany.com\)](http://www.almaany.com) 22.05.2021).

²⁹ Zira'nın santimetreye çevrilerek kullanılmak istenildiğinde ölçü birimi ölçülenlerin türüne göre değişiklik göstermektedir. Burada çarşı arşını denilen kumaşlar için kullanılan zira'yı ele almak daha mantıklı görülmektedir. Öte yandan yukarıdaki ölçü birimini değerlendirdiğimizde çok yüksek rakamlar

Buranın merkezî bir ibadethane olmasının yanında o dönemin câzip ilim menbaı olması, içerisinde önemli âlimlerin ders halkalarının bulunması ve ulemanın yetiştiği bir eğitim yeri niteliği kazanması tarih ve tabakat yazarlarının gözlerinden kaçmamıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), hacda zemzem suyunu içerken hadis yazdırmak için Mansûr Camii'nde kendisine bir yer nasip etmesi için Allah'a dua etmesi (Çelebi, 1979, 100) bu caminin o dönem âlimleri için ilmî çalışma yapmak için talep ettiği kıymetli bir yer olduğunu göstermektedir. Ayrıca şairlerin, mescitte şiir okuduklarına, münazara yaptıklarına dair rivayetlerden buranın aynı zamanda bir kültür merkezi olduğunu da anlıyoruz. Safedî (2000, 29/11), Ebû Nasr'ın Müstemlisi (Hazine sorumlusu) Ya'kûb b. Dukâk b. Yûsuf'un burada şairler meclisinde şairlerle karşılıklı şiir okuduğunu da ilave etmektedir. Ebû'l-Atâhiyye şiirlerini bu camide imlâ ettirmiş, el-Kisâî burada dil halkası oluşturmuştur. Meşhur dilcilerden el-Ferra, el-Ahmer ve İbnü's-Sadân bu camide ondan ders almış olmalıdırlar (Çelebi, 1979, 100).

4.4.1.1.1. Mansûr Camii İlim Halkaları ve Müderrisleri

Bağdat'ın en eski ilim merkezi olan bu camii, yapılışından itibaren sürekli olarak barındırdığı ders halkalarının etrafında ulema ve talebeleriyle dolup taşan önemli bir ilim merkezi özelliğinde olan camilerden biridir. Bu yüzden burada ders vermek isteyen yüzlerce âlim yer almıştır. O dönem kaynaklarına bakıldığında âlimlerinden en fazla sözü edilen camiler içerisinde ilk sırada Mansûr Camii görülmektedir.

Hibetullah b. Selâme Ebû'l-Kâsım ed-Darîr (ö. 410/1019)

Döneminde Bağdat'ın tefsir, nahiv ve Arap dili dallarında en güçlü hafızaya sahip kişilerden birisi sayılan Darîr, Mansûr Camii'nde bir ilim halkasına sahip olmuştur. Farklı dallardaki ilmî kişiliğiyle bilinen ve bu camide pek çok talebe yetiştiren Darîr, 410 Receb/1019 Kasım ayında vefat etmiş ve ders verdiği Mansûr Camii'ne defnedilmiştir. *Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh* ve *el-Mesâilü'l-Mensûra fî'n-Nahvi ve't-Tefsîr* adlı tefsir ve dille ilgili iki eserinin varlığı tespit edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 15/130; Hamevî, 1993, 7/2771; Safedî, 2000, 27/163). Darîr'in ilmî ihtisasına bakıldığında daha çok dil âlimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle değerlendirdiğimizde bunun Mansûr Camii'nde daha çok dil dersleri verdiği anlaşılmaktadır.

çıkılmaktadır ki buna göre Mansûr Camii neredeyse bir şehir kadar yer kaplamaktadır. Zira' ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Erkal, Arşın, DİA, 1991, 3/411-413.

Tâhir b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Abdullah el-Kavvâs (ö. 486/1093-94)

Kadı Ebü't-Tayyîb et-Taberî'den fıkıh tahsil eden Tâhir b. el-Hüseyn, Mansûr Camii'ndeki münazara ve fetva halkasındaki derslerini elli yıl boyunca ölünceye (486/1093-1094) kadar sürdürmüştür (İbn Kesîr, 1992, 12/ 125). İbn Kesîr'in verdiği bu bilgiye göre camide münazaraların da yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen münazara halife Mansur döneminden beri bu camida yapılmış idi. Çünkü Mansur ve halefi olan diğer halifelerin münazara yaptırdığı bilinmektedir.

Şâfî b. Abdürreşîd b. el-Kâsım b. Abdullah el-Cîlî (ö.541/1146)

Kerh'te ikamet eden el-Cîlî, İlkiyâ el-Harrâsî ve İmâm ı Gazâlî'den fıkıh dersleri almış; Mansûr Camii'nde revakların altında fıkıh okutmuştur. Ders halkasına çocukluğunda İbnü'l-Cevzî de katılmıştır. 541 Muharrem/1146 Haziran ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/51, Gözütok, 2012, 157-158).

Ali b. Abdullah b. Nasr es-Serî Ebü'l-Hasan ez-Zâğûnî

Ali b. Abdullah es-Serî 455/1063 yılında doğmuş, edebiyat, ferâiz, usûl ve fıkıh eğitimi almıştır. Mansûr Camii'nde münazara ve vaaz halkasıyla ön plana çıkan bu âlim, 17 Muharrem 527/28 Kasım 1132'de vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 2013, 20/252).

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Kâdisi el-Bağdâdî Bezzâz

Bir müddet Mansûr Camii'nde hadis yazdırmış daha sonra Sünnîlerle anlaşamayarak Berâsa Camii'nde çevresinde toplanan Râfizîlere hadis dersleri vermiştir. Ancak ehli beytle ilgili pek çok mevzu hadisleri ders olarak okutmuştur (Zehebî, 2006, 13/285). Onun bu metodunu bahsedilen kesimi etkileme ve kazanma gayreti olarak görmek mümkündür. Diğer taraftan verilen bilgilerle Mansûr Camii'nin ilmî özgürlükleri barındırdığı, burada müderrislerin halka oluşturmaya izin veren idarecilerin müderrislere izin verirken o dönemde belli bir mezhep ve akîdevî sınırlılıklar koymadığı da anlaşılmaktadır.

Mesud er-Râzi el-Hanefî

Hanefî âlimi Mesud'un 1064/1065 yılında Mansûr Camii'nde verdiği ders halkasına başta Kâdu'l-Kudât ed-Dâmeğânî olmak üzere önemli pek çok ilim erbabı iştirak etmiş, halktan da ciddi bir kesim dinleyici olarak katılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/ 91).

Hasan b. Ebûbekir en-Nisâbûrî

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'la (slt.1134-1152) 538/1143-1144 yılında Bağdat'a gelen en-Nisâbûrî, katı bir Hanefî taraftarı olup Mansûr Camii'nde fıkıh halkası oluşturmuştur. Eş'arîliğe şiddetle karşı çıkıp taraftarlarını minberde telin eden Nisâbûrî'nin ders grubuna başta İbnü'l Cevzî olmak üzere büyük bir kitle katılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/31).

Bunların dışında Ebü'l-Abbâs el-Ebiverdî (ö. 425/1033-1034), Ebü'l-Ferec et-Temîmî (ö. 425/1034), Ebû Tâhir İbnü'l-Îlâf (ö. 442/1050), Şâfiî b. Abdürreşîd el-Cîlî'nin (ö. 464/1071) vaaz, fıkıh, dil ve usûl gibi ders içeriği bulunan halkaları olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992). Bunlardan başka burada belirtilmeyen ama tabakatlarda yoğun bir şekilde geçen pek çok âlimin Mansûr Camii'nde ders halkası olduğu görülmektedir³⁰. Caminin müderrislerinin özelliklerine genel olarak bakıldığında burada fıkıh, hadis, tefsir, münazara, dil ve usûl derslerinin verildiği, Selçukluların şehre hâkim olduğu dönemden itibaren Hanbelîlerle birlikte Hanefî mezhebindeki âlimlerin yoğun bir şekilde burada ders halkaları ve vaaz meclisleri oluşturduğu anlaşılmaktadır.

4.4.1.2. Rusâfe (Mehdî) Camii

Bağdat'ta Mansûr Camii'nden sonra yapılan ikinci Cuma Camii'dir. Burası 159/775-776 yılında Halife Mehdî tarafından Rusâfe'de yaptırılmıştır (Bağdâdî, 2001, 1/428). Bu merkezin ilim, ibadet ve adalet merkezi gibi fonksiyonları bulunmaktadır. Halife camiye yaptırır yaptırmaz İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'yi burada kadı olması için görevlendirmek istemiştir. İmâm bu talebi reddedince halife, ya kendisine kırbaç vurulacağını ya da bu görevi yapacağını söylemesi üzerine o da burada kadılık yapmayı kabul etmek zorunda kalmıştır (İbn Hallikân, 1977, 5/407). Yukarıdaki fonksiyonlarının dışında camide şiir etkinlikleri de yapılmıştır. Hâşimîlerden Şair b. Kanber el-Basrî, bir cuma günü bu camide sürekli hicvettiği Müslim b. Velîd'le şiir atışması yapmış ve Müslim ona galip gelmiştir (Selâhaddîn, 2000, 13/78).

4.4.1.3. Medine Camii

Kaynaklarda "Mescidü'l-Medine" diye geçen bu cami Mansûr Camii olmalıdır. Ancak adı geçen cami ile bu isim birleşik kullanılmadığından ayrı başlıkta ele

³⁰ Özellikle Hanbelî âlimlerin ders halkalarının çokluğu dikkat çekmektedir. Bkz. Kadı Ebû'l-Hüseyin, (bty., 2/95 ve sonrası).

alınmıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin Rusâfe Camii'nden bahsederken “Halife Mu'tedit dönemine kadar Medine ve Rusâfe camilerinin dışında cuma kılınmamıştır” sözüne (2001, 1/428) istinaden Mansûr Camii olabileceği anlaşılmaktadır; çünkü burası kesintisiz bir Cuma Camii özelliğini sürdürmüştür.

Bağdâdî, eserinde (2001, 4/565) Muhammed b. el-Abbâs Ebûbekir'den söz ederken Mansûr Camii yerine “Medine Camii'nde vefatına (921) kadar elli yıl imamlık yaptı” şeklinde “el-Medine” demeyi tercih etmiştir. Taberî (1966, 8/626), Halife Me'mûn'un askerlerden namaz kıldıktan sonra tekbir getirmelerini istediğini, onun bu isteğine uyularak Rusâfe Mescidi ve Medine Mescidinde namazlardan sonra üç tekbir getirildiğini bildirirken el-Medine tabirini kullanmıştır. İbnü'l-Cevzî, (1992, 8/32) Ebû Hazm Süleyman b. Dinar'ın burada (ö.141-756) sabah ve ikindiden sonra tarih dersleri verdiğini söylerken Mansûr yerine Medîne Camii tabirini kullanmış, ayrıca camide tarih derslerinin de verildiğine dair önemli bir bilgi vermiştir.

4.4.1.4. Meşhed-i İmâm-ı Ebû Hanîfe (İmâm-ı Âzam) Camii

İmâm-ı Âzam Camii, külliyesinin bir parçası olup o dönem kaynaklarında daha çok “Meşhedü Ebî Hanîfe” diye geçmekte, mescit ismi zikredilmemektedir. Bağdatlı araştırmacı ve aynı zamanda İmâm-ı Âzam Camii imamı Âzamî, eserinde buranın bin yıldan daha eski bir cami olduğunu iddia edip (1964, 1/31) Makdisî-*Ahsenü't-Tekâsim*-den iktibasla Ebû Câ'fer ez-Zümmâ'nın bu camiye 379/985 yılında revaklar yaptırdığını, dolayısıyla mescit revaka göre asıl olduğu için daha eski olabileceğini ifade etmektedir. Aynı bilgiyi Râvî (2015, 69) de kitabında Makdisî'den iktibasla vermiştir. Ancak o, tarihlendirmeyi 375/981 yılı olarak göstermiştir. Âzamî'nin söz ettiği 379 yılına Makdisî'nin kitabında rastlanılmamıştır. 375 yılı da sadece bir yerde (Makdisî, 1906, 9) konu haricinde geçmektedir. Bu yüzden verilen her iki tarih de bu revakların kesin tarihlenmesini teyit etmemektedir.

Muhtemelen eski kaynakların camiden bahsetmemesinin en önemli sebebi, İmâm-ı Âzam'ın kabrinin ve medresesinin daha bilinir olup caminin adının gölgede kalmasından kaynaklanmaktadır.

4.4.1.5. Berâsa Camii

Râfizîlerin merkezi konumunda olan bu Camii, Kerh'in doğusunda Berâsa denilen yerde bulunup Bağdat'ın Şîî halkının rağbet gösterdiği mescitlerden biridir. Bağdâdî (2001, 1/ 329-330), buranın Şîîlerin namaz ve meclis kastyıla kullandıkları

bir yer olduğunu vurgulayarak, Râfizîlerin toplanıp sahabe-i kirâmı kötilediklerine ve itaatten çıktıklarına dair duyum alan Halife Muktedir-Billâh'ın (hlf. 908-902) cuma namazına izin vermediği, buradakilerin yakalanıp cezalandırıldıklarını, akabinde hapse atıldıklarını; mescidin yıktırılıp yerinin yakınındaki bir kabristanlığa ilâve edildiğini ve 328/939-940 yılına kadar harap bir vaziyette kaldığını söylemektedir. Bu tarihten sonra Alevîlerin isteğiyle Türk komutan Emir Beckem tarafından daha geniş ve daha görkemli bir vaziyette tekrar yaptırılmıştır. Daha sonra el-Muttakî-Lillâh döneminde (hlf. 940-944) cuma namazı kılınması için Mansûr Camii'nin kütüphanesinde atıl olan ve üzerinde Hârûnürreşîd'in adı yazılı bir minber getirilip kible tarafına yerleştirilmiştir.

Rusâfe Camii'nin imamı 13 Cemaziyelevvel 329 (13 Şubat 941) Cuma günü cemaatiyle birlikte bu camiye gelmiş ve cuma namazını kıldırmıştır. O günden sonra burası cuma camilerinden birisi olmuştur. (Bağdâdî, 2001, 1/ 329-330; İbnü'l-Cevzî, 1980, 21).

Mescitte, 420/1029-1030 yılında Mescid-i Dırâr³¹ gibi çalışmalar yapılmış, bir cuma namazında her türlü küfür ve zındıklık baş göstermiş, Hz. Muhammed'e salâvat getirildikten sonra Hz. Ali'ye de salâvat getirilmiştir. Bu durum Halife el-Kâdir-Billâh'ı (hlf. 991-1031) çok kızdırmış ve askerler caminin hatibinin evine saldırmışlardır. Bu olaydan sonra kimse bu camide hatip olmaya cesaret edememiştir (Zehebî, 1985, 2/239). Yaşanan bu olaylardan sonra caminin akıbetiyle ilgili bir malumatın kaynaklarda geçmemesi buranın bu olaylardan sonra yıktırıldığı ihtimalini vermektedir.

4.4.1.6. Kasr Camii

Bâbü'l-Merâtib'te yer alan bu caminin kaynaklarda pek çok ulemanın eğitim hayatından söz edilirken adının sık sık geçtiği bir eğitim müessesesi olduğu görülmektedir. Ayrıca hicrî 6. asırda vefat eden önemli şahsiyetlerin cenaze namazlarının burada kılındığı kaynaklarda geçmektedir. Önemli vaiz, hadisçi ve fıkıh âlimi olan Ebû Muhammed et-Temîmî'nin (ö. 488/1095) burada büyük bir ders halkası bulunmaktaydı (İbnü'l-Cevzî, bty., 17/20). Muhammed b. Yahya'nın öğrencisi, Bahâiyye Medresesinin müderrisi olan fıkıh, kelâm ve münazara âlimi olan Ebû

³¹ Hz. Peygamber döneminde Medine'deki münafıkların nifak çıkarmak, Müslümanların birlik ve beraberliğini bozmak gibi gayelerle oluşturduğu mescittir. Daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Mescid-i Dırâr", *DİA*, TDV: 2004, 29/272-273.

Mansûr Muhammed el-Berevî (ö. 567/1172)'nin de münazara halkası vardı (İbn Hallikân, 1971, 4/225). Iraklı hadis âlimi İbnü'l-Ahdâr Ebû Muhammed el-Cenâbezî'nin (ö. 611/1215) de hadis dersleri verdiği bir ders halkası vardı. O, ders verirken İsfahanlı hadis âlimi Ebû'l-Hayr Abdurrahim b. Muhammed'den (ö. 568/1172) hadis yazdırmasını talep edip onun da bir müddet bu camiide hadis yazdırmasına vesile olmuştur (Zehebî. 1998, 4/78). Kaynakların verdiği bu bilgilerden hareketle bu camide daha çok hadis derslerinin verildiğini söyleyebiliriz.

4.4.1.7. Sultan Melikşah Camii (Câmiu's-Sultân)

Sultan Melikşah bu camiyi Bağdat Kapısı denilen mevkide 485/1092 yılında yaptırmıştır. Hamevî, Muharrimiyye mahallesinden bahsederken camiinin yerinin bu mahalledeki Selçuklu sultanlarının Dâru's-Saltanat adlı saraylarının ön kısmında yer aldığını söylemiş. Melikşah, caminin kıblesinin tayininde Ebûbekir eş-Şâmî'nin başkanlığında gök bilimcilerden oluşan bir heyeti görevlendirdiği bilgisini vermiştir (1977, 5/71). Hamevî'nin verdiği bu bilgilere göre Sultan'ın camiinin inşasına özel bir ihtimam gösterdiği ve bu esnada uzman kişileri de işin içerisine kattığı, buranın yer tespitinde özellikle Selçukluların kaldığı mahallleyi seçtiği görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî'ye göre bu caminin inşası sultanın ömrü yetmediğinden bitirilemeyip daha sonra Bihruz el-Hâdim³² tarafından 524/1130 yılında tamamlanmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013, 20/27), Sultan Muhammed Tapar'ın Bihruz'u 502/1108-1109 yılında bu camiinin ve Bağdat'taki bazı yerlerin imar ve tamiri için görevlendirdiğini söylemektedir. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre camiinin inşasına Melikşah döneminde başlanmış ve inşaat Muhammed Tapar döneminde tamamlanmıştır.

Nizâmülmülk, Tâcülmülk ve ileri gelen devlet adamları bu caminin etrafına kendileri için evler yaptırmışlardır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/444; İbnü'l-Esîr, 1989, 8/475; Ebû Şâme, 2002, 144). Yanında Sehliyye mezarlığı bulunması nedeniyle buranın pek çok âlimin cenaze namazının kılındığı bir yer olarak kaynaklarda sıklıkla zikredildiği görülmektedir. Câminin bir de Hanefî Medresesi vardır. Bu medrese cami

³² Tam adı Ebû'l-Hasan el-Hâdim el-Ebyad el-Ğıyâsî Bihruz b. Abdullah'tır. Nesebi hakkında bir bilgi yoktur. Rum asıllı olduğu söylenmektedir. Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gelerek çocuklarının at binicisi olmuş daha sonra parlayarak Sultan'ın gözüne girmiştir. Sultan Tapar tarafından 502/1108-1109 yılında Bağdat Şahnesi yapılmıştır. Döneminde Bağdat'taki imar ve onarım faaliyetleriyle şehrin idaresindeki etkinliği Tapar tarafından beğenilerek Irak'ın tamamına Şahne yapılmıştır. Bihruz ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nevzat Keleş, 2015, 451-477.

ile aynı adı aldığından buranın medrese içerisinde yer alan bir mescit olma ihtimali daha yüksek görünmektedir.

4.4.1.8. Müsteced (Kameriyye) Mescidi

Bağdat'ın batı yakasında, Kameriyye denilen mevkide, Dicle Nehri'nin kenarındaki Bistami Tekkesi'nin karşısına 626/1228 yılında inşa edilip Ramazan ayında açılan bu mescit, çok fonksiyonlu merkezlerden biriydi. Buraya otuz öğrenci getirilip başlarına bir muîd görevlendirilerek Kur'an eğitimi almaları sağlanmış, Şeyh Hasan ez-Zübeydî burada pazartesi ve perşembe günleri hadis dersleri vermiştir. Mescide zengin bir kütüphane kurulmuştur. Fahreddin Ebû Tâlib Ahmed b. Dâmeğânî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Şeyhu's-Şuyûh, Emir Feleküddîn Muhammed b. Sungur ve Celâleddîn Menkubertî b. Harezmsâh Muhammed b. Tekiş gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir. Mescidin bir özelliği de fütüvvet elbisesinin giyilme töreninin yapıldığı bir yer olmasıdır. Bu yönüyle Sühreverdîliğin bir uzantısı olan ve halife Nâsır tarafından büyük destek bulan Fütüvvet teşkilatının da merkezi olan bir camiidir denilebilir. Ebû Tâlib Ahmed b. Dâmeğânî, bu tarikatın vekâletini Halife Müstansır-Billâh'tan (hlf. 1226-1242) almıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 17-19; Kusayrî, 2008, 85-86). Verilen bilgilere göre camii, hem ilim hem de tasavvuf geleneği bakımından önemli bir konumda olup bir nevi dârülkurrâ niteliğinde bir merkezdir.

4.4.1.9. Ma'rûf / Ma'rûf-u Kerhî (Deyr, Cenâiz) Camii

Bağdat'ın en eski camilerindendir. Kaynaklarda daha önce Mescidü'd-Deyr diye adlandırılması aynı adı taşıyan kabristan içerisine yapılmasından, buraya Mescidü Cenâiz denilmesi ise cenaze namazlarının burada kılınmasından kaynaklanmalıdır. Ma'rûf-u Kerhî'nin sürekli bu mescitte ibadet etmesi ve buranın tekke gibi kullanılmasından dolayı daha çok onun adıyla meşhur olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1985, 26). Mescitte ilmî faaliyet yapıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak Ma'rûf'u Kerhî'nin tasavvuf eğitimi verdiği bu yerin Tekke/Mescit niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle burası Bağdat'ın ilk ve tek mescidi olarak sayılabilir.

4.4.1.10. Diğer Camiler

Bunlardan başka, kaynaklarda geçen bazı camiler şunlardır, Zümrüt Hatun'un Zâhid Ebû Muhammed Abdulğani için yaptırdığı Camii, İbnü'l-Muttalib Camii, Harbiyye Camii (Cuma Camii), Dârü'l-Guz Camii (y.t. 1136), Akabe Camii (Ömer b.

Behlika tarafından yaptırılmış ve 538/1144 yılında Cuma Camii olmuştur). Aşâir Camii (Halife Müstansır-Billâh tarafından yaptırılmıştır). Attabiyyîn Camii (Halife el-Müstencid Billah döneminde 556/ 1161 yılında Cuma Camii olmuştur). Tevsa Camii 569/1174 yılında, Dâru'r-Rakîk Camii 572/1177 yılında, Ebû'l-Muzaffer el-Hasan b. Hibetullah tarafından yaptırılan Kasr İsa Camii 572/1177 yılında müftülerin fetvası ile Cuma Camii olmuştur. Abdullah b. Mübârek Camii (burada Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-İsferâyînî'nin -ö. 406/1015- ders halkasındaki öğrenci sayısı zaman zaman yedi yüz kişiyi bulmuştur). Şafîî âlimlerinden Ebû'l-Kâsım ed-Dârikî (ö.375/985)'nin ders verdiği Da'lec Mescidi, Harbiye mahallesi'ndeki Derb-ü Abdeh'te bulunan Ebûbekir Muhammed el-Harezmî Camii, Enbârî Mescidi ve pek çok camii bulunmaktadır. (İbnü'l-Cevzî, 1992, 14/314; İbn Kesîr, 1991, 12/3; Muhyiddîn, 1993, 3/391; Gözütok, 2012, 258).

4.4.2. Tekkeler/Ribatlar

Ribat, başlangıçta sınır ve köy karakolları, ticaret yolları üzerinde konaklama tesisleri olup zamanla askerî karakterlerinden ziyade dinî ve tasavvufî merkezlere dönüşmüştür. Hicaz, Irak, Mısır, Suriye ve Filistin'de “dervişlere mahsus zâviye-hankah, yolcuları, kimsesizleri, hacıları barındıran misafirhane” anlamında kullanılmaya başlanan (Yiğit, 2008, 35/ 78) ribat kavramı, tasavvufta nefisle savaşma anlamının yanında, sûfî evi için de kullanılmıştır. “Ribat” terimi ilk olarak Bağdat'ta ortaya çıkmış ve günümüze kadar sûfilerin yatıp kalktığı ve eğitim aldığı mekânlar için kullanılagelmıştır (Tell, 2009, 174; Keyânî, 2013, 69).

Ayrıca İslâm beldelerinin farklı yerlerinde bu anlamı ifade eden düveyra, hücre, halve, medrese ve tekke³³ gibi terimler de kullanılmıştır (Cevâd, 1954, 219; Tell, 2009, 178; Keyânî, 2013, 80,176). Cevâd, köy, mezra ve çöllerde de tekkelere “zâviye” denildiğini iddia edip iddialarını Sübkî ve İbnü'l-Fuvatî'nin kullanımlarıyla desteklemektedir (1954, 220) .

11. yüzyılda Nişâbur'da tekke anlamında hankâh, Bağdat'ta ise ribat kelimesi kullanılmıştır. Bu konuda bilgi veren kaynaklar da Nişâbur'daki tekkelerden söz ederken hankâh, Bağdat'takilerden bahsederken de ribat kavramını kullanmayı tercih

³³ Tekkeler, insanları manevi bakımdan eğitmek, güzel ahlak ve uzlete sevkeden telkinler sunmak, sosyal yardım ve dayanışma anlayışıyla birlikte birtakım şer'i ilim dersleri vermek gibi gayelerle oluşturulmuş mekânlardır. Kuruluş tarihine bakıldığında ilk olarak 2/8. yüzyılda Filistin'in Remle beldesinde veya bahsedilen dönemde Basra'nın Abadan bölgesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bkz. Kara, 2011, 40/368.

etmişlerdir. Bu tercihin altında yatan sebebin bölgesel dil farklılıklarından kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Çünkü hem Bağdat hem de Nişâbur'da tekkesi olan Şeyh Ebû Saîd'in her iki tekkesinin işlev bakımından herhangi bir ayrımı söz konusu değildir.

Bağdatlılar tekkeyi 11. yüzyılın başlarında kullanmaya başlamışlardır. O döneme kadar Bağdat'ta bir tekke olmadığı Bağdâdî'nin; "adı Ribat-ı Zûzenî olan Bağdat'ın ilk ribatı, Mansûr Camii'nin karşısındaydı" ifadesinden (Keyânî, 2013, 177) anlaşılmaktadır. Ayrıca Bağdat'ta kurumsal anlamda kurulan ilk tekke Zûzenî Tekkesi olmuştur. Bağdat'ta halifelerin, sultanların, ayanların ve pek çok devlet büyüklerinin yaptırdığı tekkeler mevcuttur. Tekkelerin toplam sayısı ile ilgili kesin bir sayı verilememekle birlikte neredeyse her sokakta, medrese ve cami etrafında bir tekke bulunduğu dönemin kaynakları tarafından bildirilmektedir.

Bağdat'taki tekkelerin çoğu aynı zamanda zengin kütüphanelere sahip olmuş, başta Halife Nâsır-Lidînillâh (hlf. 1180-1225) olmak üzere pek çok kişi kitaplar bağışlayarak tekke kütüphaneleri kurmuştur (Asîrî, 1985, 190).

Bağdat'ta tekkeleri ıslah ederek daha aktif hale getiren ve bir eğitim yuvası tarzında ön plana çıkarıp 6 tekke daha yaptıran Halife Nâsır-Lidînillâh zamanında buralara medrese talebeleri de yerleştirilmiş, oralarda işlenen konular medrese derslerinin içeriğini de etkilemiştir (Hartman, 2006, 32/401). Dönemin kaynaklarından tespit edilen tekkelerden bir kısmı şunlardır,

4.4.2.1. Zûzenî Tekkesi

Ebü'l-Hasan Ali b. Mahmud b. İbrahim ez-Zûzenî'nin³⁴ (ö. 450/1058-1059) Mansûr Camii'nin karşısına yaptırdığı bu tekke, (Sem'ânî, 1963, 4/172; Zehebî, 1995, 34/161; İbnü'l-Esîr, 1987, 8/351), bir çeşit hadis okulu niteliğinde olup burada Ebü'l-Kâsım b. Bîşrân, Ebûbekir el-Hayyât gibi âlimler ders halkaları kurmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/7). Keyânî'ye göre (2013, 177) burası Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim Zâhid Basrî için yapıldıktan sonra Ali b. Mahmûd b. İbrahim Zûzenî es-Sûfî tarafından genişletildiğinden bu adla anılagelmiştir. Keyânî'nin bu görüşünü Cevâd'ın (1954, 223) Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî'den alıntılarla verdiği bilgiler de doğrulamaktadır. Orada verilen bilgilerde tekkenin eski adı Dârü'l-Kettân'dır.

³⁴ Zûzen, Herat ve Nişabur arasında korunaklı bir şehirdir (Muhyiddîn, 1993, 1/244).

Bağdat'ta 548/1154 yılında vefat eden ve Mansûr Camii'nin hizasına defnedilen Kâmil b. Sâlim et-Tikrîfî (Sem'ânî, 1963, 3/64), Ebû'l-Mübarek el-Cessâs (Sem'ânî, 1963, 3/283), Şeyh Ebû'l-Vefâ eş-Şîrazî (ö. 528/1133) (Zehebî, 1995, 36/160-162), Ebû'l-Hafs Ömer b. İbrahim et-Türkistânî (ö. 602/1205-1206) ve 631/1233'lü yıllarda şeyhlik yapan İbnü'l-Ulbâ ismiyle bilinen Ebû Yahya es-Saklâtûnî bu tekkenin şeyhlerindendir (Zehebî, 1998, 46/64). Sûfîlerden Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Hakkarî (ö. 493/1099-1100), Bağdat'a gelip bu tekkede kalmış ve hadis dersleri almıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/454). Bağdat'ın bilinen ilk tekkesi olan bu merkez 646/1248 yılındaki büyük selde yıkılmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 183; Tell, 2009, 181-182). Görüldüğü gibi Bağdat'ta kurulan ilk tekke özelliğini taşıyan bu yerde daha çok hadis dersleri yapılmıştır. Tarikat dersleri Bağdat'ta 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görüldüğünden muhtemelen bu tarihten itibaren tekkelerde ders olarak verilmiştir.

4.4.2.2. Şeyhü's-Şüyûh (Ebû Sa'd Dâdâ)Tekkesi

Bağdat'ın Şeyhü's-Şüyûhu olan ve Nişâbur'un önemli şeyhlerinden Ebû Sa'd Ebû'l-Hayr'ın müridi Şeyh Ebû Sa'd'a (Dost Dâdâ) (ö. 479/1086) nispet edilen ve Bağdat'ın ilk tekkelerinden sayılan bu tekke, İbnü'l-Esîr'in döneminde (630/1233'den önce) Şeyhü's-Şüyûh Tekkesi olarak adlandırılmıştır. Bizzat Şeyh tarafından Nehrü'l-Muallâ denilen yere yaptırılan tekke için vakıflar bağışlanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/450; Muhammed b. Münevver, bty., 407-408; Keyânî, 2013, 177). İbnü'l-Fuvatî 644/1246 yılı olaylarında bu tekkenin şeyhi olan Kutbeddîn Muhammed b. Abdürrezzâk'ın hayatı ve vefatından söz ederken tekkenin Meşraa'da³⁵ yer aldığını bildirmektedir (2003, 171). Tekke Nizâmiye Medresesinin yanında yer aldığından hem de şeyhleri mutaassıb Şafiî olduğundan başta Nişâbur olmak üzere diğer beldelerden vaaz vermek için gelen bazı Şafiî âlimler bu tekkede kalmışlardır (Şehrezûrî, 1992, 1/547). Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr da Bağdat'a geldiğinde burada kalmış ve vaazlar vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, 8/261,681).

Muhyiddîn'e göre (1995, 6/376) kızından torunu Muînüddîn Ebû Muhammed Rebî b. Abdülvâhid (ö. 656/1258) babasının ve amcasının yerine bu tekkede şeyh ve aynı zamanda vakıflarına da müteveli olmuştur.

³⁵ Mustafa Cevâd "Burasının Nizâmiye çarşısının meşraası (kanal, su ihtiyacının giderildiği yer) dir." demiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 171.).

Tekkenin bir kütüphanesi olup burada döneminin en pahalı ve nadir kitaplarının bulunduğu yönünde de rivayetler vardır. (Ebü'n-Nasr, 52)

4.4.2.3. Mücâhidüddîn (Bihrûz el-Hâdim, Derece) Tekkesi

Bağdat Şahnesi ve Sultan Muhammed b. Melikşah'ın Mevlâsı Bihrûz b. Abdullah (ö. 540/1145-1146) tarafından Dicle Nehri'nin kenarına, Nizâmiye Medresesinin yanına yaptırılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/112; Safedî, 2000, 10/192). Tekkenin diğer ismi olan Mücâhidüddîn, Bihrûz'un lâkabıdır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/244). Tekke, ayrıca ed-Derece ismiyle de bilinmektedir (Cevâd, 1954, 241). Tekkenin hadimlerinden/şeyhlerinden birisi Humeyd/Ahmed/Hamd? b. Mansûr Ebû Nasr ed-Deri el-Hemedânî (ö. 536/1142) olup tekkede hadis dersleri vermiştir (Zehebî, 1995, 36/ 316; İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/ 237; 18/22). Gazâlî'nin kardeşi Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Fütûh (ö. 520/1126) burada bir müddet kalmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/ 237).

Tekke, 510/1116 yılında Bağdat'ta çıkan bir yangında yanmış (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/145), daha sonra tamir edilerek işlevine devam etmiştir. Bu durumu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) buranın kendi döneminde halen ayakta olduğunu belirtmesinden anlıyoruz (2013, 20/356).

4.4.2.4. Ercüvâniyye Tekkesi

Bu tekke Derb-ü Zâhi denilen mevkide Halife el-Muktedî'nin Ermenî asıllı annesi Ercüvân tarafından yaptırılmış ve 516/1122-23 yılında Ebû'l-Fütûh el-İsferâyînî'ye (ö. 538/1144) teslim edilmiştir. İsferâyînî koyu bir Eş'arî olup aşırı taassubundan vaazlarında Hanbelî fikirlerini kötölemesi sebebiyle Bağdat'ta Şafîî ile Hanbelîler arasında fitne çıkmasına³⁶ sebep olmuştur. Bu durumundan dolayı şehirden uzaklaştırılmıştır (İbnü'l-İmâd, 1993, 6/194). Ondan sonra bu tekkede kimin şeyhlik yaptığını tespit edemedik. Daha sonra 582/1186-1187 yılında Hâfız Yûsuf b. Ahmed; ardından da 584/1188'e kadar Şeyh Bahâüddîn Ebû Tâlib Sa'd b. Yezdî burada şeyh olarak bulunmuştur. Bu tekkede bir müddet “Şafîî Vaizi” diye meşhur olan Bûşençli İsfendiyar b. el-Muvaffâk (ö. 626/1228) şeyh olarak görevlendirilmiştir (Safedî, 2000, 9/30). Tekkenin Moğol istilâsından (1258) sonra fonksiyonunu sürdürdüğü Sühreverdi'nin müridi olan Hanbelî Şeyhlerden Muhammed b. Abdullah

³⁶ Hanevî âlim Yusuf el-Gaznevî ile aralarındaki husumet nedeniyle her ikisi de kürsülerde birbirlerini kötölemişlerdir. Bu husumet Gaznevî'nin onu Selçuklulara şikâyet edip onların baskısıyla İsferâyînî'nin Bağdat'tan ayrılışına kadar devam etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/36).

Reşîdüddîn'in (ö. 707/1307) burada şeyhlik yapmasından anlaşılmaktadır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/210; Safedî, 2011, 15/185; İbn Receb, 2005, 4/363; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 113). Tekke, kuruluşundan Moğol istilâsına kadar Şafîî şeyhlerin elinde iken daha sonra buranın Hanbelîlerin eline geçtiği anlaşılmaktadır. Tekkede istilâya kadar Şafîî ve Eş'arî akidesinde dersler verildiği söylenilebilir.

4.4.2.5. Selçûkiyye Tekkesi

Sübki'nin *Tabakât*'ında Nizâmülmülk'ün Bağdat'a gelip bir medrese ve tekke yaptırdığından söz edilmektedir (bty., 4/314). Bu bilgiye göre tekkenin banisi Nizâmülmülk olmalıdır. Bu tekke Nizâmülmülk tarafından yapılmış olsa bile adından da anlaşılacağı üzere söz konusu tekkenin Selçuklu hanedanı tarafından yaptırıldığına, dolayısıyla Nizâmülmülk'ün kendi başına değil de Selçuklu devleti adına hareket ettiğine dair örneklerden birisidir. İbnü'l-Adîm (bty., 9/4275) Ebû Tâlib el-Yezdî'den bahsederken bu tekkenin Bağdat'ın batı tarafında yer aldığını söylemektedir. Nizâmiye Medresesi talebelerinden Ebû Tâlib el-Yezdî Ercüvâniyye Tekkesinden buraya geçerek burada ölümüne kadar şeyhlik yapmıştır. İbnü'l-Adîm, (bty., 9/4276) İbn Cübeyr'in *Zeylû Târîhi Bağdâd*'da Ebû Tâlib hakkında verdiği bilgiler içerisinde bu tekke için Selçuklular tarafındaki bir türbenin komşusu olan Nâsırî Tekkesi diye bahsetmektedir. Verilen bu bilgilerden bu tekkenin aşağıda başlığında verilen Selçûkî Hatun Tekkesi de olma ihtimali vardır. Kaynaklarda görüldüğü üzere Nizâmülmülk'ün bir tekke yaptırdığı gerçektir, ancak isminin tam olarak ne olduğuyla ilgili net bir bilgiye maalesef ulaşılamamıştır. Muhtemelen Selçûkiyye ismi hem Hilâtiyye tekkesi hem de bu tekke için kullanılmıştır. O zaman bu tekke Nâsırî Tekkesi olmayacaktır.

4.4.2.6. Selçûkî Hatun (Hilâtiyye/Ahlâtiyye) Tekkesi

Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan b. Mesud'un kızı olan Selçûkî Hatun adına eşi Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından Dicle Nehri'nin kenarına türbesiyle birlikte yaptırılmıştır. Hilâti Hatun diye bilinen Selçûki Hatun 584/1188 yılında bina tamamlanmadan vefat etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/276; Safedî, 2001, 15/185). Halife tekkeye bir de kütüphane yaptırarak başına Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ebû Delf'i (ö. 637/1239) getirmiştir (Asîrî, 1985, 184). Daha sonra kütüphanenin başına Abdülazîz b. Muhammed geçmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 1/293). Sıbt İbnü'l-Cevzî, Nizâmiye ve Kemâliye medreselerinin müderrisi olan Ebû Tâlib el-Kerhî'nin de ölmeden önce (ö. 585/1190) bu tekkede şeyhlik yaptığından

bahsetmektedir. Halifenin çocuklarının hat hocalığını yapmış olan Kerhî, halife tarafından sevilip sayılan bir zât olup görevlendirildiği bu tekkenin yanına kendisi için bir ev yaptırılmıştır. H. 585 yılı Zilkâde ayında bir gün ikindi namazını kıldırmak için mihraba geçtiğinde öksürmeye başlayıp hastalığı ağırlaşmış, akabinde kaldırıldığı evinde vefat ederek tekkenin yanındaki Ahlâtiyye (Selçûkî) Hatun'un kabrinin yakınına defnedilmiştir (2013, 21/375). Daha sonra yerine geldiği düşünülen Bahaüddîn Ahmed el-Mîhenî³⁷ 589/1193 yılına kadar bu tekkenin şeyhi olmuştur (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/14). Halife Nâsır-Lidînillâh, Abdülkadir el-Cîlî'nin oğlu Abdülvehhâb Seyfüddîn Ebû Abdillâh el-Ezecî'yi (ö. 593/1197) bu tekkenin şeyhi yapmıştır (İbn Receb, 2005, 2/428). Ezecî'nin ölüm tarihine bakıldığında Mîhenî'den sonra yerine görevlendirilen Kadı ez-Zencânî'den sonra tekkenin başına geçtiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra kimin tekkenin başına geçtiği bilinmemekle birlikte Nizâmiye Medresesinde yetişen Şeyh Bahaüddîn Ebû Tâlib Sa'd İbni'l-Yezdî (ö. 637/1239) bu tekkede şeyhlik yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 113). İbnü'l-Fuvatî, İbnü'l-Yezdî'den sonra Abdulkâhır es-Sühreverdî'nin tekkenin başına geçtiğini söylemektedir (1995, 2/135). Moğol istilâsından (1258) önce tekkenin şeyhi olan Tebrizli el-Adl Yahya b. es-Sa'd, bu istilâda şehit edilmiştir (Zehebî, 1999, 48/309).

Zemherîr diye bilinen İmâdüddîn Ebû Muhammed el-Ebherî (ö. 688/1289), Moğol istilâsından sonra Olcaytu Hatun'un esirlerinden olmuş ve Şeyh Nasîrüddîn et-Tûsî'nin talebiyle esaretten kurtulup hatunun onayıyla 672/1273-1274 yılında bu tekkeye şeyh olmuştur. (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 2/56, 136). Kaynakların verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi bu tekkede Şafîî asıllı şeyhlerle Hanbelî şeyhlerin görevlendirildiği ve Sühreverdî tarikatının diğer Sühreverdî tekkelerinde olduğu gibi bu tekkede de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

³⁷ Halife, el-Mîhenî'ye bu tekkeyi hiçbir yönetici ve vakıf sorumlusu olmadan bütün vakıflarıyla birlikte teslim etmiştir. Onun döneminde tekke Bağdat dışından bile rağbet görmüş, her kesimden insanlar tekkeye gelerek şeyhten manevî eğitim almıştır. Toplum içerisinde önemli bir mevkiye gelen şeyhi gözden düşüren Reyhan adlı siyahî bir kölesi olmuştur. Köle, tekkenin bazı mallarını gasp etmiş, bunu duyan halife onu tutuklatıp sorgulayınca o da malların şeyhin kız kardeşinin evinde olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine halife, şeyhi azlettirmiş, böylece onun halk nazarında kazandığı itibar zedelenmiştir. Halife ondan sonra Kadı ez-Zencânî'yi tekkeye görevlendirmiştir. Şeyh Mîhenî ise bu olaylar sebebiyle hastalanmış, kız kardeşinin İsa Nehri üzerinde bulunan evine taşınmış ve orada vefat ederek Şünîziyye Mahallesi'ndeki Cüneydi Bağdâdî kabristanlığına defnedilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/223).

4.4.2.7. Gaznevî Tekkesi

Ali b. Hüseyin Ebü'l-Hasan el-Gaznevî (ö. 551/1156) için Halife Müstazhir-Billâh'ın (ö. 1018) eşi³⁸ tarafından Bâbü'l-Ezec'te yaptırılıp vakıflar bağışlanan bu tekkeye o dönemin sultanı, vezirler ve devlet büyükleri de gelirlerdi (Safedî, 2000, 21/22; İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/108). Tekkenin şeyhi Ebü'l-Hasan, Selçuklu Sultanı Mesud tarafından sevilen, sayılan şeyhlerden biriydi. Şeyhin yanına Türk beldelerinden çok ziyaretçi gelirdi. Etrafında pek çok kelimci toplanmıştı. İbnü'l-Cevzî'ye göre şeyhin Şîliğe meyli vardı. Halife el-Muktefî, Sultan Mesud'un ölümünden sonra ondan uzaklaştı (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/411; İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/108-109). Şeyh hakkında verilen malumatlardan kendisinin Selçuklular ve Türkler tarafından sevilen, sayılan birisi olduğunu ve tekkesinde kelim dersleri verdiğini anlıyoruz. İbnü'l-Cevzî'nin onun Şîliğe meyilli olduğu şeklindeki iddiası da gösterdiği sebeplerden (Türkleri sevmesi, halifeye muhabbet beslememesi) dolayı zayıf görünmektedir. Bu sebeplerden hareketle tekkenin ve şeyhinin o vakit yaşanan Bağdat'taki siyasi hâkimiyet mücadelesinde halifeye karşı Selçukluların yanında yer aldığı izlenimi doğmaktadır.

Şehâbeddîn es-Sühreverdî'nin yeğeni Kemâlüddîn Ebû'l-Abbas es-Sühreverdî gençliğinde bu tekkede uzlete çekilmiş ve manevi eğitim almıştır (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 4/105). Verilen bu bilgilerden başka tekkenin akıbetiyle ilgili bir malumata ulaşılamamıştır.

4.4.2.8. Harîm Tekkesi

Halife Nâsır-Lidînillâh'ın 589/1193 yılında Muhammed adındaki bir zahit³⁹ için Bağdat'ın batı mahallelerinden el-Harîm et-Tâhirî'de yaptırdığı tekkedir. Tekke adını bu mahalleden almış olmalıdır. Ancak o bu tekkede kalmayı kabul etmeyince halife burayı Ahlâtîyye Tekkesi Şeyhi Bahaüddîn Ahmed b. Abdülmü'min'e teslim etmiştir. Halife 10 çalışkan sûfî ile kontenjanını sınırladığı bu tekkeye pek çok yazma eser getirterek bir kütüphane oluşturmuş, her gün ziyaret ettiği tekke için günlük yemek bağışlamıştır (Sıbt İbnü'l Cevzî, 2013, 22/14; Cevâd, 1954, 242).

Döneminin şeyhlerinden ve kurrâ hocalarından, insanların ihtiyaçlarını giderme konusunda halife ve devlet adamlarının kapısı sayılan, ibadete ve Kur'an'a düşkün

³⁸ Sultan Melikşah'ın kızı Seyyide Hatun olmalıdır.

³⁹ Bahse konu zahit hakkında ayrıntı için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2013, 22/14.

olan Şeyh Ebû Muhammed Abdulazîz b. Delf (ö. 637/1239) bu tekkede vefatına kadar şeyhlik yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 113; Ğassânî, 1975, 493).

4.4.2.9. Nâsiriyye Tekkesi

Nizâmiye Medresesi muîdi Ebü'l-Feth İsa b. Abdullâh (ö. 622/1225) Ma'rûfu Kerhî türbesinin yanında yer alan bu tekkenin şeyhlerindendi (Sübkî, bty., 8/345). Adına bakılırsa burası Nâsır-Lidînillâh'ın yaptırdığı altı tekkeden birisi olmalıdır. H. 630'lu yıllarda Nizâmiye Medresesinin önemli fıkıh öğrencilerinden Ebû Davûd el-Cîlânî'nin burada şeyh olması istenilmiş ancak o bu görevi kabul etmemiştir (Safedî, 2001, 15/261).

4.4.2.10. Ümmü Nâsır (Zümrüt Hatun) Tekkesi

Me'mûniye mahallesinde Derb-ü Zâhî denilen yerde 579/1183-1184 yılında inşa edilen bu tekkeyi Zümrüt Hatun yaptırdığından kaynaklarda Ümmü Halife Tekkesi diye de geçmektedir. Ebü'l-Fütûh el-İsferâyînî (ö. 538/1144) burada vaaz vermiş; döneminin en gezgin ve en çok ilim talebiyle uğraşan ve İbn Ahmed diye bilinen ve aslen Bağdatlı olan Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî (ö. 585/1189), yine aslen Bağdatlı olan Ebü'l-A'la el-Yemenî (ö. 609/1213) bu tekkede bir müddet şeyhlik yapmıştır (Zehebî, 1995, 36/481; Safedî, 2000, 29/39; İbnü'l-Esîr, 2003, 10/125; İbnü'd-Dübeysî, 2006, 1/522).

4.4.2.11. Amîd Tekkesi

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Bağdat'ın batı kısmında yer alan bu tekkenin banisi hakkında tatminkâr malumata rastlayamadık. Konuyla ilgili muhtasar bilgimiz şundan ibarettir. Halife Nâsır-Lidînillah döneminde Bağdat'ta bulunan İskenderiyeli Mâlikî fakihî İbnü'n-Natrûnî bir müddet bu tekkede şeyhlik ve vakıflarına da nâzırlık yapmış; daha sonra yerine oğlunu naib olarak bırakarak Mağrib'e elçi olarak gitmiş, dönüşünde Bîmâristan el-Adudî'de nâzır olarak görevlendirilmiştir. (Safedî, 2001, 19/146; İbn Neccâr, bty., 1/158).

4.4.2.12. Bistâmî (Feyrûz) Tekkesi

Bağdat'ın doğu tarafında Dicle Nehri'nin kıyısında bulunan bu tekke adını Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bistâmî'den (ö. 493/1100) almaktadır (Tell, 2009, 236). Muhammed b. Abdülmü'min (ö. 542/1147) bu tekkenin şeyhlerinden idi (İbnü'l-Esîr, 1997, 9/153; Zehebî, 1997, 42/263). Tekkede İbnü'l-Melîh eş-Şâfiî bir müddet

kalmıştır (Safedî, 2001, 29/155). Şehâbeddin es-Sühreverdî de Sühreverdî Tekkesi'yle birlikte burada bir müddet şeyhlik yapmıştır (Tell, 2009, 236).

4.4.2.13. Kâdirî Tekkesi

Halebe Mahallesi'nde, Bağdat surlarının yanında yer alan bu tekke Abdülkadir el-Cîlî (Geylânî) için sevenleri tarafından yaptırılmıştır. Cîlî daha önce medresesinde oluşturduğu vaaz meclislerinin bir kısmını burada gerçekleştirmiştir (İbn Receb, 2005, 2/464; Kiyânî, 1971, 21).

Önemli Hanbelî fakihlerinden Mahmûd b. Osman (ö. 609/1212), bu tekkede medreselerden daha aktif bir şekilde ilmî dersler vermiş ve ölünce buraya defnedilmiştir. Şeyh Muvaffaküddîn el-Makdisî, Hafız Abdulğani, kardeşi Şeyhü'l-İmâd, Hafız Abdülkadir er-Rehâvî ve pek çok gezgin ilim talebeleri gelip bu tekkeye yerleşmişlerdir (İbn Receb, 2005, 3/133). İbn Receb'in, Mahmûd b. Osman ile ilgili verdiği malumatlardan tekkede medrese gibi eğitim verildiği, Hanbelî fıkının ağırlıklı olarak işlenildiği anlaşılmaktadır.

Mısır'dan gelip Bağdat'ı vatanı yapan Sa'd b. Osman b. Merzûk, şehre geldiğinde uzun süre bu tekkede kalmıştır (İbn Receb, 2005, 2/ 419).

4.4.2.14. Dûrî (İbnü'l-Bell) Tekkesi

Önemli Hanbelî vaizlerinden Muhammed b. Ali b. Nasr b. el-Bell'e (ö. 611/1214) nispet edilen bu tekke İsa Nehri kenarında Katuftâ Mahallesi'nde (Şahhâzîn Mahallesi) yer almıştır. Dûrî'nin kabri de bu tekkededir (İbn Receb, 2005, 3/162; İbnü'd-Dübeysî, 2006, 1/523). Tekkede ne tür eğitim verildiği hakkında bir bilgi kaynaklarda bulunamamıştır.

4.4.2.15. Sühreverdî Tekkesi

Bu tekkeyi Ebü'n-Necîb Abdulkâhır b. Abdullah b. Muhammed b. Amuveyh es-Sühreverdî (ö. 1176) Dicle Nehri'nin kenarına kendisi için yaptırmıştır (Sem'ânî, 1963, 7/307). Daha sonra tekkenin yanına Kayseriye Medresesi inşa edilmiştir (Mekkiyye, 2005, 156). Necîbiyye Medresesi müderrisi ve Şehâbüddîn es-Sühreverdî'nin amcası olan Ebün-Necîb, iyi bir âlim ve tasavvuf şeyhidir. Söz konusu niteliklere sahip olan Sühreverdî'nin bu tekkede de hem fıkıh hem de tasavvuf dersleri verdiği düşünülmektedir. Sühreverdî tarikatı şeyhi olan yeğeni Şehâbeddîn muhtemelen amcasının yanında bu tekkede maneviyat eğitimi almıştır (Özdemir H.

A., Sühreverdî, 2013, 6). Tekke Bağdat'ta Sühreverdîliğin ve devamı olan fütüvvet teşkilatının başlangıç merkezi sayılabilir.

4.4.2.16. Fâtıma binti'l- Hüseyin (Bintü Hamza) Tekkesi

Bağdat'ın meşhur kadın vaizelerinden Fâtıma binti'l-Hüseyin b. el-Hasan b. Fadlaveyh er-Râzî (ö. 521/1127) için yaptırılan bu tekke bir kadınlar tekkesidir (Zehebî, 1995, 36/63). Meşhur bir hadisçi olan Bintü Hüseyin, Bintü Hamza diye meşhurdur. İbnü'l-Cevzî ondan *Kitâbü Zemmi'l-Gıybe* adlı kitabı dinlemiştir. Tekkesi kadın sûfîlerin uğrak yeri olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/247; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 20/209). Tekkenin şeyhi Bintü Hüseyin'in burada hadis dersleriyle birlikte maneviyat eğitimi verdiği var sayılmaktadır.

4.4.2.17. Me'mûniyye Tekkesi

Bağdat'ın en eski tekkelerinden birisi olduğu tahmin edilen bu tekkenin kütüphane görevlisi Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Hibetullâh ile Nizâmiye Medresesi müderrislerinden el-Vecih el-Vâsîfî arasında bir kitapla ilgili diyalog geçmektedir (Hamevî, 1993, 5/2226).

Şeyh Sadaka b. el-Vezîr al-Vâsîfî (ö. 651/1253) bu tekkenin sufilerindendi. Daha sonra bir müddet satış engel memuruna (ناظر حجر البيع Nâzıru Hıcri'l-Bey') hizmet etti. O daha sonra bu görevini bırakıp, kendisine ait Garâh el-Kadı denilen yerdeki zâviyesine çekildi. Bağdat'ın bilinen meşhur şeyhlerinden biriydi. Aynı zamanda vaiz de olan bu şeyhin etrafında o dönemde önemli bir cemaat toplanmıştı (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/154; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 208). Şehâbeddîn es-Sühreverdî de bir müddet bu tekkenin şeyhliğini yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 21).

4.4.2.18. Şart Tekkesi

Bağdat'ın doğu tarafında bulunan bu tekkenin şeyhi Sühreverdî tarikatının da kurucusu olan Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin amcası Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö.532/1137)'dir (Zehebî, 1995, 36/289-300). Özdemir, hakkında fazla malumat bulunmayan bu tekkenin, Seâde er-Resâilî tekkesi olduğunu Zehebî'den naklen iddia etmektedir (Sühreverdî, 2013, 3). Şart Tekkesi hakkında Zehebî dışında hiçbir müellifin bilgi vermemesi bu iddiayı doğrulamaktadır.

4.4.2.19. Es-Seâde (Seâde el-Hâdim) Tekkesi

Dicle Nehri'nin kenarında bulunan tekke halife el-Müstazhir-Billâh'ın hizmetkârı Seâde er-Resâilî (ö. 500/1106) tarafından yaptırılmıştır. Şart Tekkesi olduğu düşünülen bu tekkenin ilk şeyhi Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin amcası Ömer b. Muhammed b. Amûveyh Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö. 532/1137) olmuştur. Sühreverdî'nin nesline vakfedildiğinden onun ölümünden sonra da çocukları buranın şeyhliğini yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 1/188; 4/114). Ömer b. Muhammed Sühreverdî, 455/1063 yılında Sühreverd'de doğmuş, daha sonra Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Ebü'l-Kâsım ed-Debûsî ve Ebû Hâmid el-Gazâlî'den fıkıh eğitimi ve pek çok âlimden hadis dersleri almıştır. Dünyanın başlangıcından 524/1130 yılına kadar sürdürdüğü *el-Mücâhidî* adında bir tarih kitabı tasnif etmiştir. 532/1137 yılında vefat eden Sühreverdî'nin cenaze namazı tekkesinde kılınarak Şunîziyye kabristanlığına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/331).

4.4.2.20. Müsteced Tekkesi

Halife Müstansır-Billâh tarafından⁴⁰ Bağdat'ın doğu kısmında Dârü'r-Rûm (Deyrû'r-Rûm) denilen eski bir manastır olduğu düşünülen yerde sûfilerin kalması için inşa edilen tekke, 626/1228 yılında açılmıştır. Tekkenin şeyhi Kâdiriyye Medresesi müderrisi Ebû Salih Nasr b. Abdürrazzak b. Abdülkadir el-Cîlî (ö.633/ 1235) olmuş ve vefatına kadar bu görevde kalmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 16). Kaynağımızın müellifi İbnü'l-Fuvatî ve oğlunun 678/1279 yılında icâzet aldığı hadis âlimi Kemâlüddîn Ebû Nasr el-Muharrimî bu tekkenin şeyhlerindendir. O, burada hadis ve tasavvuf derslerinin yanında Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârîf* adlı eserini okutmuştur (1995, 4/244). İbnü'l-Fuvatî'nin verdiği tarihe bakılırsa bu tekkenin de Moğol istilâsından sonra uzun bir süre hizmet verdiği, burada hadis derslerinin de verildiği anlaşılmaktadır. Tekkenin şeyhinin Ebü'n-Necîb'in kitabını tekkede okutmasından buranın da Sühreverdîliğin bir kolu olarak hizmet verdiğini akla getirmektedir.

⁴⁰ İbnü'l-Fuvatî, (2003, 202) 650/1252 yılı olaylarından bahsederken bu tekkenin bizzat halife değil de annesi tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Bu bilgiden yola çıkarak annesinin isteği üzerine halifenin yaptırdığı tahmin edilebilir. Çünkü yukarıdaki bilgileri de kendisi vermektedir. Ayrıca bu tarihte bu tekkenin açıldığını ifade etmesinden tekkenin yukarıda verilen tarihten daha önce açıldığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Fuvatî'nin tekkenin açılış tarihi ile ilgili iki farklı tarih göstermesi ya bu tekkenin bir nedenle kapanıp daha sonra tekrar açılmasına işeret etmekte ya da 626/1228 yılında aynı adla aynı tarihte açılan mescitle karıştırılmaktadır.

4.4.2.21. Merzübâniyye Tekkesi

Halife Nâsır-Lidînillâh bu tekkeyi İsa Nehri kenarında tekkenin adını aldığı Merzübân denilen mevkide Şeyh Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin yeğeni Şeyh Şehâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1235) için yaptırmıştır. Onun ölümünden sonra tekkeye Ebû Hâmid Muhammed b. Ebü'l-Fahr b. Ahmed el-Kirmânî (ö. 635/1238) şeyh olarak görevlendirilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 72). Halifenin tekkeyi vaktini burada geçirmek, dünyadan elini eteğini çekmek düşüncesiyle yaptırdığı iddia edilmektedir (Özdemir H. A., Sühreverdî, 2013, 8).

Vakıf şartnamesinde Şâfiî şeyhlerin görev icra edebileceği tekkeye Halife Müstansır (hlf. 1226-1242) döneminde atanan Şeyh Hasan b. Muhammed (ö. 650/1252) 642/1244 yılında Hanefî olduğu için azledilip Tutuşıyye Medresesine müderris olarak görevlendirilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 155; Ğassânî, 1975, 529-530).

Tekke 1258 yılındaki Moğol istilâsından sonra da ayakta kalarak hizmete devam etmiştir. İbnü'l-Fuvatî (2003, 257) 667/1268 yılı olaylarından bahsederken bu tekkenin şeyhlerinden Afîfüddîn Yûsuf b. Bakkal'ın ölüm haberini vermektedir.

4.4.2.22. Benefşe Tekkesi

Halife Müstedî-Billâh'ın eşi Benefşe Hatun (ö. 597/1201) tarafından 573/1177 yılında Tutuşıyye Medresesi çarşısında kadınlar için yaptırılmıştır. Hanbelîlerin tekkelere karşı olmasının aksine Benefşe Hatun Hanbelî olmasına rağmen bu tekkeyi bina ettirmiş ve başına şeyh olarak Ebûbekir Muhammed b. Ahmed ez-Zûzenî'nin kız kardeşini görevlendirmiş ve buraya bağışlarda bulunmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/238; Cevâd, 1954, 240).

4.4.2.23. Bedî Tekkesi

Nizâmiye Medresesi öğrencilerinden Zencânî Ebü'l-Muzaffer Abdüssamed b. Hüseyin (ö. 581/1158) tarafından Bağdat'ın doğu tarafında bulunan Karâh el-Kadı denilen mevkide inşa edilmiştir (Cevâd, 1954, 238). Tekke ile ilgili kaynaklarda aşağıda verilen bilgiden başka bir malumat bulunamamıştır. Zehebî'nin, Dübey'sî den atıfla verdiği bilgiye göre; dönemin hadis âlimlerinden Ebûbekir Muhammed el-Hâzîmî (ö. 584/1188) buranın müdavimlerinden olup her gün odasında sabahlamaktadır. Bedî, tekkenin hizmetkârına onun sabaha kadar odasında

uyuduğunu, bu sebeple ona kandil için gerekli beziri vermemesini tembihlemiştir. Gece yarısı Hâzîmî'nin hücreğine giren hizmetkâr onun namaz kılıp kitap okuduğunu görmüştür. Durum sabaha kadar böyle devam etmiştir. Sabah ne olduğunu öğrenmek isteyen Bedî de onun hala namaz kıldığını şahit olmuştur (Siyer, 1984, 21/167). Zehebî'nin verdiği bu bilgilerle tekkenin adının şeyhinden aldığı, tekkede manevi eğitimle birlikte ilmî faaliyetlere yönelik hizmet verildiği anlaşılmaktadır.

4.4.2.24. Şunîziyye Tekkesi

Sultan Baybars'ın kızı Tezkerpey Hatun tarafından 684/1285 yılında kadınlar için yaptırılmış bir tekkedir. Tekke Derb-ü Asfar denilen yerde Baybars Tekkesi'nin karşısında bulunmaktadır (Fevvâz, 1895, 105). Buranın en önemli özelliği hem banisinin hem de müdâvimlerinin kadın olmasıdır.

Tezkerpey Hatun tekkeyi inşa ettirdikten sonra ilim ve tezkiye için Bağdatlıların kızı diye bilinen Zeyneb bt. Ebü'l-Berekât'a vermişti. Zeyneb, tekkede kadınların şeyhi olarak onlara her türlü konuda ilmî ve sosyal hayata hazırlık dersleri vermiş (Fevvâz, 1895, 106), o dönemin Bağdat'ında burası kadınlara yönelik önemli bir yaygın eğitim merkezi olmuştur. Tekke kadınlara has özelliğini devam ettirememiş, daha sonraki dönemlerde erkek şeyh ve müridlerin tekkesi olmuştur.

Aslen Bûşencli olup Bağdat'ta 544/1149-1150'de doğan Şâfiî vaizi Ebü'l-Fadl İsfendiyyar b. el-Muvaffâk (ö. 625/1228) bir müddet bu tekkenin şeyhi olmuştur (Safedî, 2000, 1/30). Zümrüt Hatun Medresesi muîdlerinden Ebû Muhammed Abdurrahman el-Bağdâdî (ö. 620/1223-1224) de bu tekkede şeyhlik yapmıştır (Safedî, 2000, 18/72) .

Tekkenin Moğol istilâsından sonra 667/1268 yılında hizmet vermeye devam ettiğini, buranın şeyhlerinden Mahmûd el-Câcermî'nin vefâtını bildiren İbnü'l-Fuvatî'den (2003, 257) öğreniyoruz.

4.4.3. Çarşılar

Bağdat'ın çarşılarında yer alan özellikle kitap dükkânlarıyla Verrâklar Çarşısı, ilim adamlarının sürekli uğradıkları, kitap yazdırıp ilmî müzakere ve münazara yaptıkları yerler olmuştur. Ahmet Çelebi, Hitti'den⁴¹ alıntılarla ilk kitap satış evlerinin

⁴¹ P. Hitti kitapçı dükkânlarının bir yandan ticârî bir yandan da eğitim amaçlı olarak oluştuğu ilk yerin Bağdat olduğunu iddia etmiştir (1989, 2/616).

Bağdat'ta Abbâsîlerin ilk döneminde açıldığını ve daha sonra İslâm âleminin merkezi şehirlerinde ve muhtelif yerlerde yayıldığını iddia etmektedir (Çelebi, 1976, 54). İbnü'l-Cevzî (1980, 26) Bağdat'taki Verrâklar Çarşısı'nın büyük bir çarşı olduğunu, burada ulema ve şairlerin kurulmuş ilim meclislerinde yer aldığını söylemektedir. Pedersen ise (2012, 59), çarşının surların dışında güneydoğu istikametindeki kanalın civarında yer aldığını bildirmektedir. Çarşının Rusâfe Mahallesinde Bağdat'ın doğusunda yer aldığı ile ilgili kaynaklar göstererek verdiğimiz bilgilere göre Pedersen'in verdiği malumatın eksik olduğu görülmektedir.

Bazı ilim adamları ilmî faaliyetlerinin yanında ticaret ve zanaatla da uğraştıklarından bu uğraş alanları ilmî faaliyet mekânları olabiliyordu. Onlar uğraştıkları meslekle ilgili nisbeler alıp (Haddâd (Demirci), Bezzâz (Kumaşçı), Bakkâl gibi) lâkablarıyla da meşhur olmuşlardır.

4.4.4. Evler

O dönem uleması ilmi her zaman ve şartlarda korumuş ve zaman ve zemin ayrımı yapmadan ilim hizmetini yerine getirmişlerdir. Bağdatlıların hayatın her alanında sürdürdükleri ilmî faaliyet mekânlarından birisi de evleri olmuştur. Mesela önemli Hanbelî fakihlerinden münazaracı Fahrüddîn Ebû Muhammed İsmâil b. Abdullah b. el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 610/1213-1214), Kasr Camii'ndeki münazara halkasının yanı sıra kendi evinde fıkıh dersleri vermiştir (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 2/562).

4.4.5. Dârülilimler

İnsanların ilmî araştırma yapma ve kitaplardan istifade etme gibi amaçlar için bütün halka açık bir vakıf hizmeti olan bu ilim merkezlerinin ilk banisi olarak Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed (ö. 323/934-935) gösterilmektedir. Onun Musul'da açtığı bu merkezde pek çok farklı dalda kitaplar yer almakta, muhtaç araştırmacılara burada ücretsiz yemek hatta kâğıt bile verilmekteydi (Erünsal, 1993, 8/539-540). Bu ilim merkezi aynı zamanda bir eğitim merkeziydi. Ali b. Faddâl el-Ferezdak Bağdat'ta bir dârülilimde nahiv dersleri vermiştir (Hamevî, 1993, 1838). Günümüzdeki eğitim kurumlarıyla kıyaslandığında öğrencilere o zaman yiyecek ve kâğıt gibi değerli yardımlarda bulunulması dönemin vakıfların daha zengin ve öğrencilerin hizmetlerine daha fazla önem verdiği görülmektedir. Günümüzde bazı vakıflar öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ama genel bir kıyaslama yapıldığında barınmadan

beslenmeye hatta okul ihtiyaçlarına kadar o dönemde yapılan yardımlar gibi yardım edilmediğı görölmektedir.

Dârülimler, dârülkütüblerle neredeyse aynı işlevi görüyordu. Öyle ki çoğı araştırmacılar bu ikisi arasında fark görmemiştir. Birinin dârülkütüb dediğine bir başkası dârülim demiştir (Erünsal, 1993, 8/539-541). Buradan hareketle bu iki merkezin icraatlarının aynı, isimlerinin farklı olduğı söylenilebilir.

4.4.5.1. Dârü'l-Müsennat

Halife Nâsır-Lidînillâh, dinlenmek ve rahatlamak için 576/1180-1181 yılında Bağdat'ın batı kısmındaki Dicle Nehri'nin kenarında sur tarafına yaptırdığı bu ilim evine ayrıca pek çok kitap vakfetmiştir. Kitapların seçilmesi ve buraya yerleştirilmesi için Mübeşşir b. Ahmed b. Ali'yi (ö. 589/1193) görevlendirmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/270; Kıftî, 1986, 204; Mansûr, 1981, 88; Avvâd, 1986, 120-121). Burası aslında bir devlet konuk evi olarak yapılmış, ancak ilim evi olarak ön plana çıkmıştır. Halife, buraya farklı renklerde tabaklar getirtmiş, altından ve gümüşten kaplar koydurmuştur. Krallar ve ileri gelen devlet adamlarını, ilim erbabını ve diğerk önemli şahsiyetleri burada ağırlamıştır (Mansûr, 1981, 88).

Divan kâtibi, yazar ve hesap uzmanı olan Mecdüddîn Ebû'l-Fedâil el-Merzubân el-Vâsıtî (ö. 699/1299-1300), Moğol istilâsından (1258) sonra Bağdat'a gelmiş ve burada bir müddet mütevellî olarak görev yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 4/506-507). Verilen bu bilgiden, buranın Moğol istilâsından sonra da ayakta kaldığı ve aynı görevini icra ettiğı anlaşılmaktadır.

4.4.5.2. Sâbûr Dârülimi ve Kütüphanesi

Büveyhoğulları'na 383/993 yılında vezir olan Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr (ö. 416/1025) aynı yıl Kerh Mahallesi'ndeki iki sur arasında Horasan kapısında satın aldığı bir yeri yeniden düzenleterek dârülim çevirmiş, buraya çok kıymetli kitaplar getirtmiştir. Önde gelen imam ve bilginlerin yazdığı kitaplara bir de fihrist yaptırmıştır. Ebû Nasr, dârülimin idare ve sorumluluğuna şeriflerden Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Hüseyin b. Ebî Şeybe ile Ebû Abdullâh Muhammed Hasenî ve Kadı Ebû Abdullah Hüseyin Dabîy'i görevlendirmiştir. Dârülimin ihtiyaçlarını karşılama görevini Ebûbekir Muhammed b. Musa el-Harezmî'ye vermiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, 14/290, 366; 16/49; Zeydân, 2019, 2/188).

Sâbûr Darüilmi döneminin en mühim yazmalarına sahip on bin ciltten fazla kitap barındırıyordu. O dönemde İslâm beldelerinde buranın adı duyulmuş ve ilim ehlinin çoğu kütüphanesine uğramıştır. Burada münazaralar, kitap istinsahları ve şiir müsabakaları yapılmış, önemine binaen her müellif ortaya koyduğu eserinin bir nüshasını da bu kütüphaneye bağışlamıştır. Cebrâil b. Abdullah Buhtîşu (ö. 396/1105), yazdığı beş ciltlik tıp kitabının bir nüshasını bu kütüphaneye bağışlamıştır. Ebû'l-A'lâ el-Mearrî'nin 399/1008 yılında Bağdat'a seyahatinde dârülilmin kitap zenginliği ve fonksiyonu dikkatini çekmiştir (Temîmî, 2011, 110-114).

Ne var ki bu önemli ilim merkezi, 451/1059 yılında Kerh Mahallesi'ndeki büyük yangında⁴² kitaplarıyla birlikte yanmış, o vakit orada olan Selçuklu Veziri Kündürî Sünnî itikada uygun kitapları seçmek suretiyle bir kaçını kurtarmıştır (İbnü'l-Cevzî, bty., 17/61; Temîmî, 2011, 113-114).

4.4.6. Dârülkütübler

Bağdat'ta kuruluşundan itibaren dârülkütüblerin varlığını kaynaklarda geçen “Dârülkütüb el-Atîk” (eski dârülkütüb) kavramından hareketle tespit edebiliyoruz. Ancak şehrin ilk zamanlarından çalışma yaptığımız döneme kadar olan süreçte dârülkütüplerin az olması şaşırtıcıdır. Bunun nedeni muhtemelen şehirde bulunan büyük ve zengin kütüphelerin bulunmasıdır. Diğer bir sebep dârülilim ile aynı adla anılması, dârülilimlerin tarafımızdan ayrı bir başlıkta alınması dolayısıyla sayısal farklılıklar oluşmasıdır. Netice olarak hangi adla anılsa anılsın ilmin altın şehri Bağdat için tespit edilen dârülkütüb sayısı azdır.

4.4.6.1. Garsu'n-Ni'me es-Sâbî Dârülkütübü

Vezir Sâbur'un dârülilmi yandığı esnada içerisindeki kitaplar talan edilince, (451/1059) *Uyûnu't-Tevârih*'in müellifi Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hilal es-Sâbî (ö. 480/1087) şehrin batısındaki İbnü Ebû Avf Caddesinde 452/1060 yılında bir dârülkütüb açıp, içerisine 1000 kitap getirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, bty., 16/61-62; Temîmî, 2011, 115).

Kütüphanenin hâzini 470/1080'li yıllarda vefat eden Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed idi (Temîmî, 2011, 115). Daha sonraki dönemlerde bu kütüphanenin adı

⁴² Bu olayın gerçekleştiği tarihle ilgili iki farklı rivayet vardır. Hamevî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği sırada (447/1055) çıkan yangında; İbnü'l-Esir ve Bundârî ise 451/1059 yılında çıkan yangında bu olayın gerçekleştiğini söylemektedirler (Erünsal, 1993, 8/540).

kaynaklarda geçmemektedir. Buradan da anlaşılıyor ki burası ya çok önem arz etmemiş ya da bir sebeple yıkılmış olmalıdır.

4.4.6.2. Me'mûniyye Tekkesi Dârülkütübü

Dârülkütüble ilgili kaynaklarda ulaşabildiğimiz malumat bulunmamaktadır. Buranın varlığı Hamevî'nin verdiği (1993, 2266) aşağıdaki bilgi ile tespit edilmiştir. Dârülkütüb görevlisi Ebü'l-Meâlî, nahiv âlimi ve Nizâmiye Medresesi müderrisi el-Vecîh ile şair Mearrî hakkında burada bir konuşma gerçekleştirmektedir. Bu konuşmada kütüphane görevlisi, Mearrî'nin Nakdu'l-Kur'an adlı kitabını yıkamak (yazıların mürekkebinin su ile akıtmak) suretiyle yok ettiğinden bahsetmekte ve el-Vecîh, ona bu işi yapmakla hata ettiğini söylemektedir.

4.4.6.3. İbnü'l-Alkamî Dârülkütübü

Moğol istilâsından önce Halife Musta'sım'ın vezirliğini yapan Müeyyidüddîn İbnü'l-Alkamî, 645/1247-1248 yılında evini kütüphaneye çevirip 10.000 cilt kitabı kütüphanesine yerleştirmiştir. Dil âlimi Sâğânî'ye *el-Ubâb* adlı hacimli bir dil kitabını, İzzeddîn Ebü'l-Hâmid b. Hadîd'e de *Nehcü'l-Belâğa*'nın 20 ciltlik şerhini yazdırıp yeterli miktarda ücretini vererek bu kitapları kütüphanesine kazandırmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 168; İbnü't-Tiktaka, bty., 337). Moğol istilâsından (1258) sonra kaynaklarda geçmediğinden buranın istilâ esnasında yok edildiği anlaşılmaktadır.

4.4.7. Bîmâristanlar (Hastaneler)

Farsça bîmâr ve istan kelimelerinden türetilerek “hasta mahalli” anlamına gelen bu kelime hastane için, daha sonra tıp eğitimi verilen yerler için de kullanılmıştır (Zeydân, 2019, 2/150; Terzioğlu, 1992, 6/163).

İlk defa Şam'da 88/706 yılında Velîd b. Abdülmelik tarafından kurulan Bîmâristan, (Şekil 4. 3.) Bağdat'ta ilk olarak Halife Mansûr tarafından 149/766 yılında kurulmuştur (Gözütok, 2006, 43; Zeydân, 2019, 151). İkinci olarak Halife Hârûnürreşîd Cibril b. Buhtîşû'ya Bîmâristan yaptırarak başhekimliğine Cündişapur'dan gelen Mâseveyh el-Hûzî'yi atamıştır⁴³ (İsa, 2012, 113). Mâseveyh'ten sonra oğlu Yahya aynı görevi yürütmüştür (Zeydân, 2019, 151).

⁴³ Zeydân (2019, 2/151) Bağdat'ta ilk Bîmâristanı Hârûnürreşîd'in inşa ettirdiğini söyleyip, Halife Mansûr'un Cündişapur'dan tabipler getirdiğini ancak hastane kurmadığını ifade etmektedir. P. Hitti ise (1989, 2/558), İran'daki örneğine uygun olarak İslâm'da ilk hastaneyi Hârûnürreşîd'in kurduğunu iddia etmiştir.

Beytül-Hikme'nin önemli mütercim ve âlimlerinden Harranlı Sâbit b. Kurra'nın oğlu Tabip Sinan b. Sâbit (ö. 331/943) halife Muktedir-Billâh (hlf. 908-932) döneminde sağlık işlerinin başına getirilerek Bağdat'ta hem hastanelerin açılması hem de doktorların denetlenip çalışmalarındaki disiplinin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. O, halifenin emriyle hekimleri sınavdan geçirerek hastanelere kabul ediyordu. Onun sınavından geçen hekim sayısının 860 kişi olması o dönem Bağdat'ta tıp ilmi tahsil edenlerin sayısının çokluğunu, Abbâsîlerin sağlığa ve tıp ilmine ayrı bir ehemmiyet verdiklerini göstermektedir (İbn Ebî Usaybia, bty., 302; Kaya, M. 2009, 37/239).

Halife Muktedir-Billâh (hlf. 908-932), Halife Mütevekkil-Alellah'ın (hlf. 847-861) annesi Seyyide Hatun'un Sûku-Yahyâ'da (Yahya Çarşısı) bulunan hastanesini 306/918 yılında geliştirerek Bîmâristan'a dönüştürmüş, buraya 700.000 dinar bağışlamıştır. Bağışlanan meblağın çokluğu o dönem sağlık harcamalarının da çok yüksek olduğunu göstermektedir. Muhtemelen çalışanların, talebelerin iâşelerinin, hastane için gerekli olan dönemin alet, edevatlarının, ilaçların ve hastaneye yatan hastaların temel ihtiyaçlarının bu bağışla karşılanması düşünülmüştür.

Halifenin, bimaristanı annesi için yaptırdığını kaynakların burası için “Maristânü Ümmi Muktedir” (Muktedir'in annesinin bimaristanı) şeklinde adlandırmasından anlıyoruz. (İbn Ebî Usaybia, bty., 302; Zehebî, 2006, 11/372; Zeydân, 2019, 2/152). Aynı yıl Sinan b. Sâbit, halifenin isteğiyle Bâbü's-Şam tarafında Bîmâristan-ı Muktedîrî'yi inşa ettirmiş ve bu hastanenin masrafları için aylık 200 dinar bağışlanmıştır (Zeydân, 2019, 2/152).

Selçukluların Bağdat'ta bîmâristan yaptırdığı bilgisi bazı kaynaklarda geçse de kesin ve kapsamlı bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu konuyla ilgili olarak Terzioğlu (1992, 6/168), Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medresesine ilâve ettirdiği bîmâristan ile Alparslan'ın oğlu Tutuş'un Tutuşîyye Medresesi ile birlikte Dicle Nehri'nin doğu kısmında yaptırdığı bîmâristandan bahsetmektedir. Muhtemelen Terzioğlu, Tutuşîyye Bîmâristanının varlığını, Hamevî'den iktibasla aşağıda verdiğimiz aynı bilgilerden öğrenmiştir.

4.4.7.1. Bîmâristan el-Adudî

Bağdat emirlerinin komutanlarından Türk asıllı Beckem (ö. 329/941) tarafından şehrin batı kısmında inşası başlatılarak tamamlanamayan bu hastaneyi 372/982 yılında Adudüddeve b. Büveyh⁴⁴ (ö. 372/982) 100.000 dinar harcayarak bitirmiştir. Adudüddeve hastaneye başka yerlerden seçerek getirdiği yirmi dört hekim, eczacılar, depocular, nâzırlar ve kapıcılar gibi gerekli bütün personeli görevlendirmiştir. Aynı zamanda tıp fakültesi niteliğinde olan hastanenin ilaç, içecek, âlet ve edevat gibi bütün ihtiyaçları karşılanmıştır (Zehebî, 1989, 26/473; İbn Kesîr, 1991, 11/200; Hitti, 1989, 3/743).

Hastanenin, tıp ilmine adanmış olan Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Bekes, Sinan'ın öğrencisi diye bilinen Ebü'l-Hasan b. Keşkerâyâ, Ebû Ya'kub el-Ehvâzî, Ebû İsa er-Rûmî, Benû Hassûn, Cibril Şîrâzî, döneminin sayılı göz doktorlarından Ebü'n-Nasr ed-Dihni, önemli cerrahlardan Ebü'l-Hayr ve Ebü'l-Hasan b. Tüffâh, parmakla gösterilen ortopedistlerden Ebü's-Salut gibi döneminin ender hekimlerinden oluşan bir hekim kadrosu var idi (İsa, 1981, 188). Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi hem Bağdat'ın hem de o bölgenin en kaliteli tıp merkezi bu hastane olmuştur ki kaynaklarda, sık sık adının geçmesi bu durumu desteklemektedir. Hastane h. 5. asırda önemini yitirip, harabeye dönüşmüştür. Bu durum, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Ebû Mansûr Abdülmelik'in (ö. 460/1067) hayatını anlatırken onun o zaman harap ve terkedilmiş vaziyetteki bu hastaneyi tadilattan geçirtip yeni hekimler görevlendirdiğini söylemesinden anlaşılmaktadır (2013, 19/205). Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû Mansûr'un hastaneye yeni katlar inşa ettirdiği, 28 tabip görevlendirdiği, pek çok ilaç ve şurup getirttiğini söyledikten sonra onun ölümüyle hastanenin tabipsiz ve hastaların açıkta kaldığını eklemesi buranın tekrar bakımsız hale geldiğini göstermektedir (19/205). Daha sonra sahip çıkıldığı düşünülen hastane, Sultan Muhammed Tapar döneminde de aktif bir şekilde hizmet vermiştir. Sultan 1107 yılında buraya hastalanan 10 kölesini gönderip ihtiyaçlarının karşılanması için 100 dinar hibe etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2012, 20/21).

4.4.7.2. Bîmâristan el-Afîk

Bağdat'ta Bâbü'l-Muhavvel denilen yerde bulunan bu hastanenin idarecilerinden birisi Ebü'l-Ğanâim İbni'd-Dükâk Muhammed b. Ali (ö. 483/1090)'dır

⁴⁴ Adudüddeve, Büveyhîlerin en kudretli ve kendisine Şehinşah lâkabı verilen ilk hükümdarı olmuştur. Başta Bağdat'ta olmak üzere çok yerde hayır ve hasenâtı vardır (Hitti, 1989, 3/740).

(Safedî, 2000, 4/104). İsmiinin kaynaklarda el-Atîk (eski) şeklinde geçmesinden Bağdat'ın en eski hastanesi olduğu anlaşılmaktadır (Râvî, 2015, 75). Bek (1981, 199), Aynî'den naklederek Bâbü'l-Muhavvel'de bir hastanenin mevcudiyetini ancak buranın 449/1057 de yıkıldığını söylemektedir. Aynî'nin aynı mahalledeki bimâristandan söz etmesi bu hastanenin Bimâristân el-atîk olduğunu, o vakit yıkılıp daha sonra tekrar yaptırıldığını akla getirmektedir.

4.4.7.3. Ali b. İsa Bîmâristanı

Harbiyye Mahallesi'nde 302/914-915 yılında vezir Ebü'l-Hasan Ali b. İsa tarafından yaptırılan ve Dimaşklı Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb'un doktor olarak görevlendirildiği bu hastaneye vezir malından vakıflar bağışlamıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 13/ 15; İsa, 2012, 114; Zeydân, 2019, 2/152). Hastanenin işlev ve akıbetiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir malumata rastalayamadık.

4.4.7.4. Hasan b. Furât Bîmâristanı

Hasan b. Furât tarafından 311-923-924 yılında Derbü'l-Mufaddâl/el-Fadl denilen yerde yaptırılmıştır. Banisi bîmâristan için aylık geliri 200 dinar olan mal mülk vakfetmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 13/ 220).

4.4.7.5. Fahriyye Bîmâristanı

Fahrülmülk diye bilinen vezir Muhammed b. Ali b. Halef (ö. 407/1016-1017) tarafından Bağdat'ta Harîm ez-Zâhirî denilen yerin üst tarafına yaptırılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 15/124; İbn Kesîr, 1991, 12/5).

4.4.7.6. Tutuşîyye Bîmâristanı

Tâcü'd-devle Tutuş b. Alparslan'ın hâdimi Humartekin tarafından Sultan Muhammed Tapar adına Bâbü'l-Ezec'de yaptırılmıştır (Hamevî, 1995, 2/366). Bimâristanla ilgili kaynaklarda tarafımızdan başka bir bilgiye rastlanılmadığından buranın fazla ömürlü olmadığı tahmin edilmektedir.

4.4.8. Dârülhadisler

Önemli hadis eğitimi ve çalışmaları yapılan dârülhadisler Bağdat'ta sınırlı sayıdadır. Bunun nedeni camiiler, hanlar, tekkeler ve medreselerde yoğun hadis dersleri yapılmasıdır. Çünkü Bağdat'ta yaşamış hangi âlim ve müderrisin hal tercemesine bakılsa, bir şekilde hadis dinleme ya da hadis imlâ eğitimi aldığı görülmektedir.

4.4.8.1. Eşrefiyye Dârülhadisi

Kaynaklarda bilgisine rastlayamadığımız Eşrefiyye Dârülhadisinde 631/1233 yılında el-Vezir Medresesi Müderrisi Şeyh Sirâcüddîn bir ay kadar hadis dersleri vermiş, çok sayıda öğrenciye Sahih-i Buhârî'yi okutmuştur (Zehebî, 1998, 46/63).

4.4.8.2. Müstansiriyye Dârülhadisi

Müstansiriyye Medresesinin bir parçası olan bu ilim merkezi medresenin iç kısmında yer almaktaydı (Sakkâr & Bozkurt, 2006, 32/122). Burada Ercüvâniyye Tekkesi şeyhlerinden Muhammed b. Abdullah b. Ömer (ö. 707/1307) ve aynı zamanda Kurra âlim olan Kemâlüddîn Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî (ö. 697/1298) hadis dersleri vermişlerdir (İbn Receb, 2005, 4/363; Zehebî, 1998, 52/328).

4.4.9. Medreseler

İslâm dünyasının mescitlerden sonra en çok önem verdiği müessese medrese olmuştur. İlme ve ilim adamlarına kıymet veren İslâm kültürüyle tüm İslâm beldelerinde kısa zamanda yaygınlaşan medresenin ilk açılanının hangisi olduğunu ve nerede bulunduğunu tespit etmek güçtür.

Naci Ma'rûf (1973b, 4-5) Nişâbur'daki Hassan b. Muhammed el-Emevî el-Kuraşî'nin yaptırdığı medreseyi (349/960) en eski tarihli medrese olarak göstererek devamında en eski medreseleri Medrese İbn Hinnân, Nişâbur (354/965'ten önce), Medrese es-Saîdiyye, Nişâbur (402/1011-1012) şeklinde saymıştır. Banisi Gazneli Mahmud'un Kardeşi Nasr b. Sebûktekin olan Saîdiyye Medresesinin açılışını Sübkî 390/1000 olarak bildirmektedir (bty., 4/314). Yukarıda verilen bilgilere ek olarak Naci Ma'rûf (1973b, 11) aynı eserinde Zehebî'den alıntılarla ilk medreseyi Nişâbur'daki Beyhakiyye Medresesi, ikinci olarak yukarıda zikrettiğimiz Emir Nasr'ın medresesi ve üçüncü olarak da Hatîb el-Bağdâdî'nin hocası Ebû Sa'd İsmâil b. Ali'nin medresesini saymaktadır. Bunların hepsi Nişâbur'dadır.

Ali es-Sallâbî, (2007, sanal) tarihte ilk medresenin hicrî ikinci asrın sonlarıyla üçüncü asrın başlarında İmam Ebû Hafs Buhârî (ö. 217/833) tarafından Buhara'da yaptırıldığını iddia etmektedir. Ocak, (2017, 79) N. Ma'rûf'tan iktibasla İsmâil b. Ahmed b. Esed b. Sâ mân'ın (ö. 907) Buhara'da bir medrese yaptırdığını, ardından m. 936 yılında Buhara'daki yangında yok olan Fârcek Medresesi ile m. 959 senesinde hâlen ayakta olan Kûlartekin Medresesinin de daha önce açılan medreseler olduğunu

zikretmektedir. Bu durumda ilk medreselerin Buhara’da Sâ mânîler tarafından açıldığı, diğer medreselerin bu medreselerden ilhamla açılıp çoğaldığı düşünülebilir.

Tuğrul Bey’in Nişâbur’da 1046 yılında yaptırdığı medrese, Selçukluların bilinen ilk medresesidir (Nâsır-ı Hüsrev, 1993, 45). Selçuklular’ın Bağdat’ta medrese inşa girişimi ise ilk olarak sultan Alparslan döneminde (1064-1072) görülmektedir. Tuğrul Bey, Bağdat’ta saray, camii gibi imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak kaynaklarda medrese yaptırdığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Sadece Tuğrul Bey değil Alparslan’dan önce şehirde hiçbir medrese yapılmamıştır. Haliyle Bağdat’a ilk medreseyi kazandıran da Sultan Alparslan olmuştur. Selçuklular Bağdat’a hâkimiyetlerinden itibaren cami, tekke, bimaristan, kütüphane gibi ilmî mekânların yanında pek çok medrese de kazandırmışlardır. Onların kurduğu medreselerle birlikte Bağdat’ta ilmî faaliyetlerin yolu ve yönü değişmiştir. Diğer ilmî kurumlar devam ederken Selçuklulardan örnek alan Bağdatlıların da medreseler kurmaya başlamasıyla şehirdeki medrese sayısı artış göstermiştir.

Bağdat’ta, Hanefiyye (Âzâmiyye) Medresesi hariç olmak üzere Nizâmiye Medresesinden önce bir medresenin varlığıyla ilgili kesin tespit yapılamamakla birlikte⁴⁵ bu görkemli kurumun açılışından sonra pek çok mahallede bu tür müesseselerin açıldığı görülmektedir. İbn Kesîr (1991, 11/312) 383/993-994 yılı olaylarından bahsederken Vezir Ebû Nasr Sâbur b. Erdeşir’in Kerh’te bir ev alıp tamir ettirdikten sonra pek çok kitap getirip bu eve koydurduğunu, ardından da bu evi fakihlere vakfedip dârülilim diye adlandırdığını söyledikten sonra “zannediyorum burası Nizâmiye’den önce kurulan ve fakihlere vakfedilen ilk medresedir” demiştir. Ancak kurulum ve sistematik düzen bakımından burası medreseden ziyade, isimlendirildiği gibi bir dârülilimdir. Şerefüddin Kîlânî, (1971, 8) Hanefiyye Medresesinin Nizâmiye Medresesinden birkaç ay önce açıldığını İbnü’l-Cevzî’nin Muntazam’ından (1992, 16/100) medresenin yapılış tarihini h. 459 şeklinde alıntılanarak iddia eder. Naci Ma’rûf da (1973a, 208) Bağdat’taki medreseleri açılış yıllarına göre tertip etmiş ve Hanefiyye Medresesini, Nizâmiye’den önce göstermiştir.

Araştırdığımız dönemde otuz altı medresenin (İsmetiyye Medresesi hariç) varlığı tespit edilmekle birlikte (tablo 4.1.), İbn Cübeyr (bty., 205) Bağdat

⁴⁵ Kîlânî, (1971,17) Hanefiyye Medresesinin Nizâmiye’den beş ay önce açıldığını söylemektedir. Ancak Piyadeoğlu’nun (2020, 229) bu medresenin Nizamiye’den dört ay on üç gün önce açıldığını o dönemin önemli kaynaklarıyla destekleyerek söylemesi, bu tarihin daha geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

seyahatinden bahsederken otuz medresenin bulunduğunu ve bunların hepsinin doğu bölgesinde yer aldığını zikretmektedir. 580/1184 Safer ayında Bağdat'ta bulunan İbn Cübeyr'in (bty., 170) Bağdat gezisi esnasında daha Şâtîyye, İsbehbeziyye, Şerâbiyye, Mücahidiyye, Müstansiriyye, Beşîriyye gibi medreseler henüz açılmamıştı.

Bağdat'ta Mâlikîlerin kendilerine has bir medresesine kaynaklarda rastlanılmamıştır. Hanbelîler de kendileri için sonradan medrese açmaya karar vermişlerdir. Hanbelîlerin medrese açma kararlarının gecikmesinin iki sebebi vardır. Birincisi medreselerin camilere ilim merkezi olması bakımından rakip olması ve sünnet olarak telakki edilen camilerdeki ilmî çalışmaların terk edileceği korkusu, ikinci olarak da belli bir mezhepte medrese açmakla bazı talebelerin ilim öğrenmesinin engellenecek olmasıdır (Cuma, 2011, 4/370). Çünkü bu şekilde tek mezhepli olan ve belli bir düşünceyi temel alarak açılan medreselere şartları uymayan öğrenci ve hoca kabul edilmemektedir.

Bağdat'ta medrese geleneği Halife Nâsır-Lidînillâh dönemine kadar klasik yapısında devam etmiştir. Halife, medreselerdeki otoritenin belli kesimlerin elinde bulunmasına karşı kendi tekelinde olmasını sağlamış, ayrıca gelir durumlarını da kendi denetimine bağlamıştır. Belli başlı şer'î ilimleri medrese ve camilere bırakıp tıp bilimini hastanelere, matematik, fizik, kimya gibi diğer bilim dallarını da özel eğitime hasretmiştir. Bunun yanında tekkelere önem vererek döneminde altı tekke açtırmıştır. Bu eğitim reformunda onun hocası ve yol göstereni Necîbiyye Medresesi müderrisi Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin hem yeğeni hem de talebesi olan Şehâbeddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234) olmuştur (Hartman, 2006, 32/402; Yılmaz, 2010, 38/40-42).

4.4.9.1. Bağdat Nizâmiye Medresesi

Bağdat Nizâmiye Medresesi, nizâmiyeler içerisinde Nişâbur Nizâmiye Medresesinden sonra açılan ikinci medresedir. 457/1065 yılı Zilhicce/Aralık ayında temeli atılan medresenin inşası iki yıl sürmüş ve medrese 1067 yılında açılmıştır. Medresenin inşasından sorumlu Ebû Saîd es-Sûfî (ö. 467/1083-1084), Dicle Nehri kenarında boş bir arsa bulamadığından Meşraatü'z-Zevâyâ ve Babü'l-Basra'daki yerleri yıktırarak yerlerine inşa ettirmiştir (Şekil 4. 4.). Bu meskenlerin yıkılması daha

sonra kamuoyunda gasp olarak addedilmiş⁴⁶, medresenin açılışı sırasında Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin bir müddet ders vermekten geri durmasına neden olmuştur (İbn Kesîr, 1991, 12/92; Zeydân, 2019, 2/180; Akyüz, 2001, 41; Talas, 2000, 41-42).

Medresenin inşası ile ilgili Ebûbekir Turtûşî (ö. 520/1126) geniş bir bilgi vermektedir. Onun anlatımıyla; Ebû Saîd es-Sûfî, Nizâmülmülk'e gelerek adına memleketin hiçbir yerinde benzeri olmayan Bağdat'ta büyük bir medrese inşa etmeyi önermiş ve Nizâmülmülk buna onay vererek Ebû Saîd'in bütün taleplerinin karşılanmasını emretmiştir. Ebû Saîd hemen Bağdat'a gelerek Dicle Nehri'nin kenarındaki bir araziye satın alarak işe başlamış ve inşaatı bitirerek kapısına Nizâmülmülk'ün adını yazdırmıştır. Medresenin çevresindeki sokaklar, han, hamam ve dükkânlar satın alınarak medresenin vakfına bağışlanmıştır. Ebû Saîd, medrese açıldıktan sonra Nizâmülmülk'e 60.000 dinar masraf göstermiştir. Selçuklu görevlileri vezire, harcanan paranın 19.000 dinar olduğunu bildirmişlerdir. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Ebû Saîd'i hesap sormak için Isfahan'a çağırmıştır. Durumun farkına varan Ebû Saîd de vezirin yanına varmadan hemen halifeye gidip ona, 60.000 dinar ödemesi halinde yaptırdığı medreseden Nizâmülmülk'ün adını silip kendisinin adının yazılmasını ve böylece zamanın silemeyeceği bir azamet ve övgüyü kazanacağını, şanının yeryüzünü kaplayacağını söylemiştir. Halife de bu teklifi hemen kabul etmiştir. Bu güvenceyle vezirin yanına gelen Ebû Saîd, vezirin kendisine bir açıklama yapmasını isteyince, "Eğer kabul etmiyorsan adını sildirip yerine bu parayı sana ödeyecek kişinin adını yazdırayım" şeklinde cevap vermesi üzerine Nizâmülmülk de "Ey Şeyh sana verdiğimiz her şeyi sana hibe olarak verdik. Nasıl istersen öyle yap, ama adımızı sildirme" demiştir. Ebû Saîd masraflar haricinde kalan parayı kendisi için harcamayıp sûfiler için tekke inşa ettirmiş, hanlar, bağlar, bahçeler satın alarak hepsini vakfetmiştir (Turtûşî, 1872, 129; Piyadeoğlu, 2018, 129-130).

Ocak, (2017, 88-89) bu rivayete ek olarak Hândmîr'den alıntılarla başka bir rivayet daha vermekte ve bu rivayetin daha doğru olduğunu, çünkü Ebû Saîd gibi birinin kudretli vezire karşı gelip de pazarlık yapmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. O rivayette Ebû Saîd, inşaattaki suistamelden vezirin haberi olunca Basra'ya kaçmış, sonra pişman olarak Nizâmülmülk'ün yanına dönerek af istemiştir. Vezir, paradan çok asıl üzüntüsünün boşa geçen zaman ve inşaatta kullanılan

⁴⁶ Nizâmülmülk, Melikşah'ın halası, Alparslan'ın kardeşi Gevher Hatun'u öldürttüğünde hakkında "İnsanların mallarını gaspederek yaptırdığı Nizâmiye Medresesi ona yetmemiş mi ki bir de kanlarına giriyor?" şeklinde eleştirilmiştir (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/305).

dayanaksız malzemeler olduğunu söylemiş, bir daha onunla konuşmamıştır. Ahmet Ocak'ın bu iddiasını doğrulayan bir husus da, Nizâmülmülk gibi ehl-i sünnete bağlı bir âlimin hayır ve hasenâtı, sırf adı anılsın ve uzun süre yaşasın diye yapmayacağı gerçeğidir. Bu yakıştırma onun kaynaklarda geçen hal tercemesindeki ihlâslı kişiliğine ters düşmektedir.

Nizâmiye Medresesinin büyük bir merasimle yapılan açılışını Amîd (Sivil Vali) Ebû Sa'd el-Kâşî idare etmiş, açılışa halifelik veziri hariç, Bağdat'ın bütün ileri gelenleriyle halk da katılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/459; Ocak, 2017, 89). Nizâmiye Medresesi, açıldıktan sonra en önemli hoca ve öğrencileri barındıran ve ünü her tarafa yayılan döneminin en muteber okullarından birisi olmuştur.

Talas, (2000, 42) Mahmud Şükrü Âlûsî'nin referansıyla Nizâmiye Medresesinin planıyla ilgili olarak şu bilgileri verir: “Büyük bir bahçe ile çevrili, iki katlı kare şeklinde inşa edilmiştir. Her katta pek çok hücre ve yatakhane vardır. Medresenin geniş konferans salonları ve dinlenme yerleri, müzakere alanı ile binlerce kişiyi alabilen bir mescidi bulunmaktadır. Bunun yanında büyük ilim adamlarının ve müderrislerin kaldığı yerlerle pek çok kiler ve mutfak eşyalarının bölümleri yer almaktadır. Silindir şeklindeki güçlü sütunlarla sağlamlaştırılmış yüksek duvarları, mermerle kaplı zemini ve aynı şekilde sağlam ihata duvarı bulunmaktadır” (Âlûsî, 2010, 103). Asîrî, aynı bilgileri Âlûsî'den alırken ihtiyatlı davranıp bu bilgilerin kaynaksız verildiğini söyler. O ayrıca Kürd Ali'den⁴⁷ alıntılar yaparak farklı kaynaklarda medresenin salonlar ve müstemilatlar hariç talebe ve müderrisler için farklı ilim dallarıyla birlikte üç yüz altmış beş odasının olduğunu aktarmaktadır (1985, 258).

İbn Battûta 727/1327 yılında Bağdat'a yaptığı seyahatindeki anlatımında, “Bağdat'ın bütün esnaf ve zanaatkârlarını içeren en büyük çarşısı olan Sûku's-Selasâ'nın⁴⁸ tam ortasında bulunan, güzelliği ile örnek gösterilen ve görkemiyle insanları kendisine hayran bırakan Nizâmiye Medresesi vardır” derken, aslında bize medresenin 14. yüzyılda hâlen ayakta olduğunu ve görkemini devam ettirdiğini söylemektedir. Aynı zamanda bu görüşünden sonra uzun uzun Müstansırıyye Medresesini övmesi ve orada hadis dersleri almasıyla Nizâmiye'nin, Müstansırıyye

⁴⁷ Asîrî, yazarın “Nizâamülmülk ve'l-Medresetü'n-Nizâmiyye” başlığında Mısır 1902 yılı 27. Cild baskılı el-Muktadaf dergisinde geçen makalesinden alıntılarını yapmıştır. Bu derginin ilk sayılarına ulaşabildiğimiz halde, maalesef bu sayıya ulaşamadık.

⁴⁸ Talas, (2000, 44) M. Massignon'dan alıntılar yaparak Sûku's-Selasâ'nın sınırlarını şöyle verir: “Halifenin saraylarını bir yılan gibi saran kıvrımlar tarafından kesilen uzun bir ana yolu teşkil ediyordu. İbn Serâbu'nun tasvir ettiği gibi, bu çarşı güneyde Kelvâza kapısından (Bugün doğu kapısı diye isimlendirilir) Kuzey-Doğu'da Sultan kapısına kadar uzanıyordu”.

Medresesinin gölgesinde kaldığına vurgu yapmaktadır (1904, 167). Talas da (2000, 46) Nizâmiye Medresesinin Nizâmülmülk'ün oğullarından sonra gerilemeye başladığını söylemiştir. Gerilemenin sebeplerini, yangın ve sellerin etkisi, maddî kayıplar, Müstansırıyye Medresesinin açılması, Halife Müstansır'ın Müstansırıyye Medresesine daha çok önem vermesi neticesinde öğrencilerin Nizâmiye Medresesinin yerine bu medreseye rağbet ettikleri şeklinde saymıştır. Onun bu sebeplerine Selçukluların gün geçtikçe Bağdat'taki hâkimiyetlerinin azalmasıyla Nizâmiye Medresesine gereken ilgiyi gösteremedikleri de eklenebilir.

Özdemir (2011, 309), Mackensen'den alıntılanarak bu medresenin 17. yüzyılda Timurlenk'in süvarileri tarafından tahrip edildiği tahmininin arzuladığı netlikte bir bilgi olmadığını ifade edip devamında İbn Battûta'nın Bağdat'da gezdiği döneme işaret ederek –üç çeyrek asır sonra- medresenin Moğollar tarafından tahrip edilip sonra tekrar elden geçirilmiş olabileceğini söylemektedir. Medresenin Osmanlı Devleti döneminde bile hizmetini devam ettirdiğini düşündüğümüzde Moğol istlâsından sonra da uzun süre ayakta kaldığı açıktır. Ama İstilâdan sonraki akıbetinin ayrıntılı bir şekilde araştırılmadığı görülmektedir. Medresenin akıbetiyle ilgili 1258-1410 yılları arasındaki bir araştırma belki çok mühim malumatlar ortaya çıkaracaktır. Akyüz (2011, 44), medresenin 1400'lerin başında yok edildiğini söylemektedir. Çelebi'ye göre (1976, 255), “Firuzabâdî'nin (ö. 817/1414) vefatından sonra Nizâmiye Medresesinin ismi artık silinmiştir. 1410 yılında Bağdat'a giren Türkmenlerin yaptığı savaşlar neticesinde diğer şehirler gibi Bağdat, dolayısıyla Nizâmiye Medresesi de nasibini alarak harabeye dönmüş, birisi burayı kendisine mülk edinmiştir” diyerek medresenin işlevinin bu tarihte sona erdiğini iddia etmiştir. Bu yorumlardan da anlaşıldığı gibi, medrese, diğer Nizâmiye medreselerinden daha uzun süre ayakta kalarak 1410 yılına kadar işlevini sürdürmüştür. Âlûsî'nin döneminde (ö. 1342/1924) medresenin mescidinin sadece bir minâresi kalmıştır (2010, 105). Daha sonraki dönemlerde bu minarenin de yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüz Bağdat'ındaki medresenin yeriyle ilgili verilen bilgilerde bir netlik yoktur. Ancak Ahmed Çelebi, Mustafa Cevâd ve bazı araştırmacılar birlikte 1950 yılında yer tespiti yapmış, kalan buluntulardan ve tetkiklerden günümüzdeki Zümrüd Camii, Dârü'l-Kur'an ve şu anki Müstansırıyye Medresesinin de bulunduğu Haffâfın Çarşısı'nın olduğu yerin medresenin bulunduğu yer olabileceği kanaatine varmışlardır (Cevâd, 1953, 342; Abdullah, 2016, Sanal).

4.4.9.1.1. *Bağdat Nizâmiye Medresesi Müderrisleri*

Nizâmiye Medresesinin müderrisleri önceden belirlenerek, hayattayken Nizâmülmülk olmak üzere tarihsel dönem içerisinde başta sultan ve ileri gelen devlet adamları tarafından özenle seçilerek görevlendirilmişlerdir. Genel olarak Bağdat ve civarından olsa da Meyyâfârîkîn, Erbil, Şiraz gibi uzak yerlerden de müderris çağrılarak görev verilmiştir (Âlûsî, 1985, 103). Bu gelişmeler, medresenin müderrislerinin seçilerek görevlendirildiğini de işaret etmektedir (Tablo 4. 2.). Selçukluların Sultan Sencer döneminden (1118-1157) sonra Bağdat'taki hâkimiyetlerinin zayıflamasıyla birlikte atama işlerini ya halife, ya veziri ya da bu işlere bakan halifelik divanı yapmıştır.

Bağdat Nizâmiye Medresesine görevlendirilecek olan müderrislerle ilgili bazı şartlar ve günümüzdeki güvenlik soruşturmasına benzeyen araştırmaların söz konusu olduğu görülmektedir. Bu şartlar medresenin kuruluşu ile birlikte bizzat Nizâmülmülk tarafından vakıf şartnamesinde belirtilmiştir. Şartnameye göre müderrislerin görevlendirilmesindeki en önemli şart, onların Şafî ve Eş'arî olması gerektiğidir. Müderris adayında aranan diğer bir özellik ise ilmî yetkinlik olmuştur (Ocak, 2017, 128).

Ocak (2017, 139), bu seçimlerle ilgili verdiği bilgilerde, adayların olgun yaşta olmalarının yanında, meslekten müderris olmalarına da dikkat edildiğini, daha sonradan ilmî ehliyetini ispat etmiş kütüphane görevlisi, vakıf mütevellîsi vb. mesleklerden kişilerin de müderris yapıldığını söylemektedir.

Nizâmülmülk medreseye müderris atarken müderrisin yetkinliğini değişik şekillerde araştırarak belirlemeye çalışmıştır. Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi atamadan önce onun ilmî yetkinliğinin herkes tarafından bilinirliği söz konusu olmuş, İmâm-ı Gazâlî ise Nişâbur'da, onun yanında bizzat kendini ispatlamıştır. Bu iki örnek diğer bazı müderrisler için de geçerlidir. Ancak vezir, bilmediği ama medreseye atamak istediği müderrisler için araştırma yaptırmıştır. Örneğin Abdülvâhid b. Muhammed için Hâfız et-Turukî'den bilgi istediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu âlim hakkında Hâfız, Nizâmülmülk'e uzun bir mektup yazmıştır. O bu mektubunda Abdülvâhid hakkında sorgulamalar yapıp, detaylı bilgiler vermiştir (İbnü'n-Neccâr, 2006, 1/398-399). Bunların dışında atanan müderrislere bakıldığında bir kısmının Nizâmiye'de yetiştiği

görülmektedir. Bu da gösteriyor ki medresede yetişip kendisini ispatlayan kişiler de burada görevlendirilmişlerdir. Medresede görevlendirilenlerin bir kısmı, kadılık, mühtesiblik, küttâblık gibi yüksek dereceli devlet memurluğuna atanmıştır. Dolayısıyla müderris atamalarında ve yüksek memurluklarda başarılı bir şekilde görev yapmak kıstas olarak kabul edilmiştir.

Müderrislerin medreseye tayinine karar verildikten sonra onların menşuru (atama kararnamesi) düzenleniyor, menşur ya bizzat kendilerine veriliyor, onlar ellerindeki menşurla Bağdat'a geliyorlar ya da menşur bir elçiyle Bağdat'a gönderiliyordu. Menşur müderrisin ders verdiği ilk gün yapılan "ilk ders merasiminde" sesli bir şekilde katılanlara okunuyordu (İbnü'n-Neccâr, 2006, 1/393). Merasime fakihler, âlimler ve devletin ileri gelenleri katılıyordu. Halkın da katılabildiği bu merasimde hil'at töreni de yapılıyor, törende müderrise siyah bir cübbe ve başına tarha denilen bir örtü örtürülüyordu. Kıyafet onun müderris olduğunu gösteren bir sembol yerine geçiyordu. Müderris, müderrislik görevi elinden alınınca kıyafetini çıkarmak zorundaydı (Kıftî, 2003, 16-17).

Medreseye atanan müderrise sultan tarafından maaş bağlanıyordu. İmâm-ı Gazâlî'ye medresede ikinci kez müderris olması için teklif götürüldüğünde, yazdığı cevabî mektubunda "artık sultandan gelecek bir malı (maaşı) kabul etmeyeceğine dair söz verdiğini" belirtmesi bu konuda fikir vermektedir (Asîrî, 1985, 526).

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbrahim b. Ali (ö. 476/1083)

Nizâmülmülk'ün Bağdat'taki medreseyi kendisi için yaptırdığı, Şîrâz'ın Feyruzâbâd nahiyesinden olan Ebû İshâk, yaşadığı dönemde Cemâlûddîn diye bilinmektedir. Doğum tarihi ile ilgili netlik olmamakla birlikte, muhtemelen 393/1002-1003 yılında Feyruzâbâd'ta doğmuştur. Şîrâzî, eğitim hayatına 410/1019 yılında Şîraz'da başlamış, sonra Basra'da bir müddet eğitim almış, 415/1024-1025 yılında Bağdat'a gelerek Ebü't-Tayyîb et-Taberî'nin (ö. 450/1059) öğrencisi olmuştur. Daha sonra Taberî'nin mescidindeki ilim halkasına muîdlik yapmıştır. Bâbü'l-Merâtîb'de bir mescitte ders vermiş, burada müderrisliği ve Şâfiî fikhına hâkimiyetiyle dikkatleri üzerine çekmiş, diğer beldelerden ders halkasına öğrenciler katılmıştır. Bağdat'ta Şâfiîler içerisinde en iyi müderris, münazara âlimi olduğu görülen Şîrâzî'nin ünü Selçukluların başkenti Isfahan'a kadar gitmiştir. Nizâmülmülk de onun bu durumunu bildiğinden Nizâmiye Medresesi inşa edildiğinde kendisine müderrislik teklif etmiş, o

da teklifi kabul etmiştir. Ancak medresenin açıldığı gün açılış dersini vermek için evinden çıktığında bir genç fakihten medresenin gasp edilmiş araziler üzerinde yapıldığını öğrenince geri dönmüş ve ders vermekten kaçınmıştır. Şîrâzî'nin derse katılmayıp görevi reddetmesi üzerine yerine İbn Sabbâğ görevlendirilmiş ve medresede 20 gün ders vermiştir. Şîrâzî, daha sonra Bâbü'l-Merâtib'deki mescidinde görününce halkın neden ders vermediği sorusuna, “gasp edilmiş arazi ve aletlerle yapılmış bir medresede ders vermek istemediğini” söylemiştir. Bu olayı duyan öğrencilerinden çoğu derse katılmaz olmuş, haber gönderip medresede ders vermesini istemişlerdir. Öğrencilerinin dağılacığından korkan Şîrâzî, ders vermeye razı olmuş, ama vakit namazlarını medresede kılmayıp çevre mescitlerde kılmıştır. O'nun vakit namazlarını medrese dışında kılmasıyla gaspla elde edilmiş vakıfta kalmanın tek zaruretinin ilim olabileceğini göstermektedir. Şîrâzî, 1 Zilhicce 459 (13 Ekim 1067) tarihinde medresede ders vermeye başlamış ve vefatına (475/1083) kadar medresenin müderrisliğini yapmıştır (Şîrâzî, 1970, 4; İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/103).

Halife el-Muktedî 475/1082 yılında Bağdat Amîdi Ebü'l-Feth'in halka karşı yaptığı kötü muameleler yaptığı için görevinden alınması ve sultanın kızına evlilik için talip olduğunu bildirmesi gibi sebeplerle Şîrâzî'yi Isfahan'a, elçi olarak göndermiştir. Bu yolculuğu esnasında Horasan illerini de gezen Şîrâzî, bu beldelerde hürmet ve tazimle karşılanmış, Nişâbur'da münazaralarda bulunmuştur (İbnü'l-İmrâni, 1999, 203; Şîrâzî, 1970, 10). Halifenin onu elçi olarak seçmesinin sebebi onun Selçuklular tarafından sevilen ve saygı duyulan bir âlim olduğundan kaynaklanmaktadır.

Nizâmiye Medresesinin pek çok müderrisi değişik yerlere elçilik vazifesiyle gönderilmiş, haliyle bu vazifeyi alan ilk Nizâmiye Medresesi müderrisi Şîrâzî olmuştur. Nizâmiye Medresesi müderrislerinin elçi olarak gönderilmelerinde, onların gittikleri yerlerdeki yöneticiler tarafından sevlmeleri, yetiştirdikleri öğrencilerin bütün İslâm beldelerinde kadılık, müderrislik gibi üst düzey görevlerde yer almaları ve onların iknâ kabiliyetleri ve derin bilgi birikimleri etkili olmuştur.

İyi bir bir hadis hafızı ve râvisi de olan Şîrâzî, *el-Mühzeb fi'l-Mezheb*, *et-Tenbih* fıkıh, *el-Lemâ* Usul-u Fıkıh, *en-Nuket* hilâf ilmi, *et-Tebşıra*, *el-Muavvine*, *et-Telhis* cedel ilmi ve fakihlerin hal tercemelerini verdiği *Tabakâtü'l-Fukahâ* adlı kitap ile başka pek çok eser telif etmiştir. Şîrâzî, 476/1083 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü Ebrez'e defnedilmiştir. Ölümünden sonra Nizâmülmülk'ün oğlu

Müeyyidülmülk, Nizâmiye Medresesi müderrisliğine Ebû Sa‘d el-Mütevellî’yi seçmiştir. Medreseye el-Mütevellî’nin getirildiğini öğrenen Nizâmülmülk, “gerekirse medrese bir yıl kapalı kalsın” diyerek atamayı onaylamamış ve İbn Sabbâğ’ın atanmasını emretmiştir (İbn Hallikân, 1978, 1/29-31; İbnü’l-İmrânî, 1999, 203; İbn Kesîr, 1992, 12/124; İbnü’l-İmâd, 1989, 5/253; İbn Kadî Şühbe, 1978, 1/251).

Ebû Nasr İbnüs-Sabbâğ (ö. 477/1084-1085)

Aslında Nizâmiye’de ilk ders veren kişi sayılan İbn Sabbâğ, 400/1010 yılında doğmuş, Bağdat’ta Ebû’t-Tayyib et-Taberî’den fıkıh dersleri alarak önemli bir Şâfiî fakihi olmuştur. İlk müderrisliği 20 gün sürmüş, yerine Şîrâzî görevlendirilmiştir. Şîrâzî öldükten sonra yerine görevlendirilen Mütevellî azledilince İbn Sabbâğ tekrar Nizâmiye Medresesine müderris tayin edilmiştir. Şîrâzî’den daha ileri seviyede bir âlim olduğu kabul edilen İbn Sabbâğ’ın fıkıhta *eş-Şamil*, Usûlu Fıkıhta *el-Umde* adlı iki eserinden bahsedilmektedir. 15 Şaban 477/17 Aralık 1084 tarihinde vefat etmiştir (İbn Kesîr, 1992, 12/126-127; İbnü’l-İmrânî, 1999, 204).

Ebû Sa‘d el-Mütevellî, Abdurrahman en-Nisâbüri (ö. 478/1086)

Nişâbur’da 426/1035 yılında doğan Mütevellî, Merv’de Ali el-Fûrânî, Merverrûz’da Kadî Hüseyin ve Buhara’da Ebû Sehl Ebîverdî’den fıkıh eğitimi alarak yetkin bir Şâfiî âlimi olmuştur (İbnü’l-İmâd, 1989, 5/337). Mütevellî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî’den sonra Nizâmiye Medresesine görevlendirilmiş, 476/1083’ün sonunda görevinden alınmış, yerine İbn Sabbâğ getirilmiştir. Ancak bir yıl sonra İbn Sabbâğ’ın vefatıyla tekrar vazifesine döndürülerek tedris görevine başlamış, vefat ettiği 478/1086 yılına kadar görevini sürdürmüştür. İyi bir Şâfiî fakihi olan el-Mütevellî 426/1035 yılında Nişâbur’da doğmuştur. Hocası Kadî Hüseyin’in *İbâne* adlı eserine eklemeler yaptığı *Tetimetü’l-İbâne* adlı fıkıh kitabının yanında ferâiz, hilâf ve din usûlü ile ilgili eserler telif etmiştir (Zehebî, 1994, 32/226; İbn Hallikân, 1970, 3/133; İbn Kesîr, 1992, 12/126,128). İbn Sabbâğ’dan sonra Mütevellî’nin tekrar atanması ona iadeyi itibar yapıldığını ve onun da kendini ispatlamış bir müderris olduğunu göstermektedir.

Ebû’l-Kâsım Ali ed-Debûsî, Eş-Şerîf,⁴⁹ (ö. 483/1090)

Ebû Sa‘d el-Mütevellî vefat edince Debûsî, Nizâmülmülk’ün davetiyle 479/1086 yılında Bağdat’a gelerek Nizâmiye Medresesine müderris olarak atanmıştır (İbnü’l-Esîr, 1987, 8/449; Zehebî, 1994, 32/32; İbn Kesîr, 1992, 12/131; İbnü’l-İmrânî,

⁴⁹ Debûs, Semerkant’a yakın bir şehirdir (Zehebi, 1994, 33/92).

1999,204). Atama işini bizzat Nizâmülmülk yapmıştır. Çünkü o, aynı tarihlerde Bağdat'a gelmiş ve Nizâmiye'de bir müddet hadis dersi de vermiştir (Zehebî, 1994, 32/32). İbnü'l-Cevzî de (1992, 16/257) Debûsî'nin Nizâmülmülk'ün çağrısıyla Bağdat'a geldiğinden hatta bizzat kendisi tarafından karşılandığından bahsetmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013, 19/404), onun Nizâmülmülk tarafından görevlendirdiğini bildirerek bu bilgiyi teyit etmiştir.

Şâfiî âlimleri içerisinde yetkinliğini ispatlamış olan Debûsî, fıkıh, usûl, dil, nahiv, münazara ve cedel ilminde sayılı âlimlerden birisi olmuş, pek çok fakih yetiştirmiştir. 483/1090⁵⁰ yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1994, 33/92; İbnü'l-İmrânî, 1999, 204).

Ebû Abdullah et-Taberî Hüseyin b. Ali (ö. 531/1136)

Bağdat'ta doğan Ebû Abdullah babasından ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh dersleri almıştır. Debûsî'nin ölümünden sonra 483/1090 yılında Nizâmülmülk'ün menşuru ile fıkıh alanında müderrislik görevine başlamıştır. İbnü's-Sem'ânî'ye göre Nizâmiye Medresesine önemli miktarda mal ve zahire vererek; bir anlamda rüşvetle görevlendirilmiştir⁵¹. Daha sonra bu görevden azledilen Ebû Abdullah, Harezm'e seyahati esnasında 530-531/1135-1136 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî 1992, 16/289; Zehebî, 1994, 33/44; Sübkî, bty., 7/147; İbnü'l-İmrânî, 1999, 204). Nizâmülmülk'ün tanımadan, soruşturma yapmadan medreseye kabul etmediği müderrisi rüşvet yoluyla görevlendireceği mümkün görülmemektedir. Ayrıca diğer kaynakların bu görevlendirme ile ilgili herhangi bir rüşvetten bahsetmemeleri Taberî'nin bu yolla atanmadığını göstermektedir.

Ebû Muhammed el-Fâmi eş-Şîrâzî (ö. 500/1107)

İbnü'l-İmâd'ın verdiği bilgilere göre Ebû Muhammed eş-Şîrâzî, 414/1024 yılında doğmuş, farklı ilimlerde eğitim almış ve 60 kitap yazmıştır. Bu kitaplardan en dikkat çekici olanı 100.000 şiir içeren bir tefsir kitabıdır (1989, 5/428). 483 Rebîulâhîr/1090 Haziran ayında Nizâmülmülk tarafından görevlendirildiği

⁵⁰ Hamevî (1977, 2/438) diğer bilgilerin yanında 432/1040 yılında vefat ettiğini söylemiştir. Bu tarih büyük ihtimal muhakkik hatası olup 482 olmalıdır. Çünkü İbnü'l-Esîr (1989, 8/ 463) de 482 yılının Cemaziyelâhîr ayında vefat ettiğini bildirmektedir. İbnü'l-İmrânî de (1999, 204) 13 Cemaziyelâhîr 482/23 Ağustos 1089 yılında vefat ettiğini söylemektedir.

⁵¹ Zehebî, (1994, 33/ 44) 489 yılı olaylarını anlatırken Teberî'nin Nizâmiye'de ders verdiğini söylemektedir. Buradan da anlaşılıyor ki Taberî, daha sonra tekrar Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. İbnü'l-Esîr de (1994, 9/6) aynı tarihte Berkıyruk'un veziri Fahrülmülk b. Nizamülmülk'ün Taberî'yi Nizâmiye Medresesine müderris tayin ettiğini bildirmektedir.

kararnameyle Bağdat'a gelerek görevine başlamıştır. Fıkıh alanında iki hoca olduğundan bir gün Taberî, diğer gün Ebû Muhammed ders vermek suretiyle münâvebeli olarak ders işlenmiştir. O, bu görevinin yanında Kasr Camii'nde hadis imlâ dersleri de vermiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî onun hadisçiliğini zayıf görmektedir. Medreseye geç yaşında görevlendirildiği anlaşılan Ebû Muhammed, Ramazan 500/Nisan 1107 tarihinde Şîrâz'da vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî 1992, 16/289; Zehebî, 1994, 33/13; İbnü'l-İmâd, 1989, 5/428; İbnü'l-İmrânî, 1999, 204).

Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali et-Tebrîzî (ö. 502/1108-1109)

Şam'da Ebû'l-Ulâ el-Mearrî, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah ve Ebû Muhammed ed-Dehhân'dan dil eğitimi alıp edebiyatta yetkin bir âlim olan Şeybânî, Nizâmiye Medresesine dil hocası olarak görevlendirilmiştir. Hafız es-Selefi, Ebû Mansûr el-Cevâlikî, Muhammed b. Sehl el-Ensârî ve Ebü'l-Fadl b. Nâsır gibi dil âlimleri onun öğrencilerindendir. 502 Cemâziyelâhîr/1109 Şubat ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü Ebrez kabristanlığına defnedilmiştir. Şeybânî'nin *Garîbü'l-Kur'ân*, *Mukâtilü'l-Fürsân*, *el-Kâfî fî İlmi'l-Arûzi ve'l-Kavâfî*, *Şerhu'l-Lemâ*, *Şerhu'l-Hamâse*, *Dîvânü'l-Mütenebbî* ve *l-Mufaddaliyyât*, *es-Seb'ut-Tivâl*, *el-Maksûra li ibni'd-Düreyd* ve *Akatü'z-Zenedi lil-Mearrî* gibi dille ilgili pek çok eseri vardır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/114-115; Enbârî, 1985, 270-273; İbn Hallikân, 1978, 1/105). Kaynaklar bundan önce medreseye herhangi bir dil hocasının görevlendirildiğini zikretmemişlerdir. Bunun sebebi ya daha önceki müderrislerin dilde de yetkin olup onların bu boşluğu doldurmaları, ya da medresedeki ders programına dil dersinin sonradan eklenmesi ve Ebû Zekeriyya'nın bunun için görevlendirilmesi olmalıdır. Dolayısıyla Ebû Zekeriyya medresenin dil dalında ders veren ilk müderrisi olmuştur.

İmâm-ı Gazâlî ile birlikte yukarıda zikredilen müderrislerin tamamı Nizâmülmülk'ün onayıyla atanmış, bundan sonraki müderrisler ise bazen dönemin sultanı, bazen de Nizâmülmülk'ün oğulları ya da halifeler tarafından görevlendirilmiştir.

Ebü'l-Hasan İlkiyâ el-Harrâsî (ö. 504/1110)

Aslen Taberîstanlı olan Harrâsî, İmâmül-Haremeyn el-Cüveynî'den Nişâbur'da fıkıh eğitimi almış, bir müddet Beyhak'ta kaldıktan sonra 493/1100 yılında Bağdat'a gelmiş ve ölümüne kadar Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapmıştır. Koyu bir Şâfiî fakihî olan Harrâsî, 504/1110 yılı Muharrem ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ebû

İshâk eş-Şîrâzî'nin yanına defnedilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/142; Zehebî, 1994, 35/93; Kazvinî, 1848, 271). Harrâsî'nin yetkinliğinden dolayı medresede Şafîî fikhî dersleri verdiği tahmin edilmektedir.

Ebû Hâmid el-Gazâlî, Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111-1112)

Tus'ta 450/1058'de doğan Gazâlî, Ahmed b. Muhammed er-Razkânî'den fikhî dersi almıştır. Daha sonra Nişâbur'a gelip İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den değişik konularda dersler almış, İmâmü'l Haremeyn öldükten sonra Nizâmülmülk'ün Nişâbur yakınlarındaki sarayı ve ordugâhı olan Muasker'e gitmiştir. Nizâmülmülk, onu Bağdat'taki Nizâmiye Medresesine görevlendirince 484/1091 yılında göreve başlayıp burada dört yıl ders vermiştir. Müderrisliğinin dördüncü yılında iken derviş hırkası giyip günlerini oruçlu olarak geçirmiş, sadece istinsah ettiği kitapların ücretiyle geçinmeye başlamıştır. Bir müddet sonra müderrisliği kardeşine bırakarak hac yapmak niyetiyle Bağdat'tan ayrılmıştır.

Bu ayrılıştan sonra birçok yerde kalmış ve uzun bir seyahatten sonra tekrar Bağdat'a dönüp burada vaaz meclisi kurmuş, daha sonra Nişâbur'a giderek oradaki Nizâmiye Medresesinde bir müddet ders vermiştir. Medreseden ayrılarak Tus'a dönmüş ve evinin yanına bir medrese ve hankâh yaptırıp burada ölünceye kadar tedris, ibadet ve tâatle meşgul olmuştur. Bağdat Nizâmiye Medresesi mütevellîsi Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed, Gazâlî'yi 504/1110 yılında medreseye tekrar davet ettiyse de o gönderdiği mektupta, “İnsanlar memleketinden ya dinini ya da dünyasını artırmak için ayrılır. Allah'a hamdolsun kalbimden dünya isteği çıkmıştır. Dinin artması için hareket ve sürekli ilim talep etmek gerekir. Şüphesiz orada ilimle feyizlenmek daha kolay, bunun vasıtaları daha çok ve talebesi daha boldur. Ama burada 150 talebe ilimden istifade etmektedir. Onları oraya taşımak da zordur. Bırakıp gelmem onları üzecektir. Ayrıca orada ailem ve çocuklarımla yokluğu, Nizâmülmülk'ün şehadetinin aklıma gelmesi bana elem verecektir. İnsanların ailesinden ve çocuklarından gâfil kalması caiz değildir. Öte yandan, ben 15 yıl önce İbrahim Halil aleyhisselamın türbesinde ne sultandan ne de sultanın yakınından bir mal kabul etmeyeceğime, onlardan bir mal beklemeyeceğime dair nezrettim. Nezrin bozulması kayıp bir vakit ve bozulmuş bir kalbe sebep olur. Artık benim din ve dünya işine gücüm yetmez. Bağdat'ta münazara gereklidir. Orada, Dârü'l-Hilâfenin selâmeti için boş boş durmaya yer yoktur. Ben Şam'dan döndüğümde beri bu selâmeti

sağlayacak gücü kendimde bulamıyorum. Kendimi uzlete verdim ve bir işi üstlendiğim vakit hayatım sâlim olmuyor. İçim inzivâyı reddediyor. Bunlardan daha önemlisi benim orada malım mülküm yok ve ben sultandan bir mal kabul etmem...” diyerek görevi kabul etmemiştir (Sübkî, 1968, 6/192-201; İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/18; Safedî, 2000, 1/211; İbnü'l-İmrânî, 1999, 204; Kazvinî, 1848, 277; İbn Kunfûz, 266; Câmî, 1995, 516; Asîrî, 1985, 526).

Ebûbekir eş-Şâî el-Müstazhirî el-Fârikî (ö. 507/1113-1114)

Fahrü'l-İslâm ve el-Müstazhirî diye bilinen, yetkin bir Şâfiî fakihî olan Ebûbekir eş-Şâî, 429/1037 Muharrem ayında Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Meyyâfârikîn'e nisbetle “el-Fârikî” nisbesi almaktadır. Muhammed b. Beyân el-Kazerûnî, Ebû Mansûr et-Tûsi, Ebû Muhammed el-Cüveynî gibi hocalardan fıkıh eğitimi alan Şâî, Bağdat'a gelmiş ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin talebesi, daha sonra da muîdi olmuştur. İbn Sabbâğ'dan eseri *eş-Şâmil fîl-Fıkh*'ı okumuş, *Hilyetü'l-Ulema fî'l-Mezheb/el-Müstazhirî* adlı Şâfiî fikhî yazmıştır. Kendisine el-Müstazhirî denmesinin de nedeni bu kitabından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında *eş-Şâfi fî Şerhi's-Şâmil* isimli 20 ciltlik bir kitabı daha olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu kitabı hocası İbn Sabbâğ'ın “Şâmil”ine şerh olarak yazmış olmalıdır. 504/1110 yılında Nizâmiye Medresesine müderris olarak görevlendirilmiş ve vefatına kadar bu görevinde kalmıştır. Müderris olduğu ilk günkü dersinde âdet olduğu üzere müderris kürsüsüne oturmuş, sürekli ağlayarak mendilini gözlerine koyup şu şiiri tekrar etmiştir:

Mekânlar boş kaldı, hizmetçi olmadan efendi oldum.

Efendi olmakla yalnız kalmam belâlardan biridir.

Şâî, 507/1114 yılı Şevvâl ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve hocası Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Bâbu Ebrez'deki mezarına defnedilmiştir (Sübkî, bty. 6/70-71; İbn Hallikân, 1970, 6/219-221; 1978, 4/219-220; İbnü'l-İmâd, 1986, 6/28-29; Şehrezûrî, 1992, 85-90).

İbnü Ebû Kudeyye Muhammed b. Afîk (ö. 512/1119)

Kelâm ilminde temâyüz eden âlimlerden birisi olan Temîmî, Kayrevân'da Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Hâtem el-Ezdî'den usûl okumuştur. Mısır, Şam, Endülüs ve Bağdat'ta önemli râvilerden hadis dinlemiş, Nizâmiye'de Kelâm dersleri, Bağdat'ta kıraat dersleri vermiştir. İbn Akîl, onun hakkında ilim ve hıfz bakımından yetkin birisi olduğunu ve kendisini gördüğünü söylemektedir. 1119 yılında Zilhicce ayında

Bağdat'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1994, 35/ 341). İbnü Ebû Kudeyye'nin Nizâmiye Medresesine sadece kelâm dersi vermek için atanan ilk müderris olduğu görülmektedir.

Ebû'l-Hasan el-İstirâbâzî⁵², Ali b. Ebû Zeyd Muhammed (ö. 516/1123)

Nizâmiye Medresesinin nahiv hocalarındandır. Nahiv eğitimini *el-Cümelü's-Suğra* kitabının yazarı eş-Şeyh Abdulkâhır el-Cürcânî'den almış ve önemli bir nahiv âlimi olmuştur. Daha sonra Bağdat'a gelerek vefat ettiği (13 Zilhicce 516/12 Şubat 1123) tarihine kadar burada kalmıştır. Yetiştirdiği öğrencilerinden en meşhuru "Nahvin Kralı" diye bilinen el-Hasan b. Sâfi'dir⁵³ (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 4/ 486-487; İbnü'l-İmâd 1993, 7/125; İbn Hallikân, 1970, 3/337). Ebû'l-Hasan, 502/1108 yılında vefat eden Ebû Zekerriyya'nın yerine görevlendirilmiş olmalıdır. Bu tarihe göre 14 yıl medresede görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Fetih b. Berhan, Ahmed (ö. h. 518-520)

İmâm-ı Gazâlî, Ebûbekir eş-Şâfi ve İlkiya el-Harrasî'nin talebelerindendir. Bir ay kadar Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapmıştır. Usûl ve fûrû ilminde yetkin bir âlimdir. *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkıh* adlı eseri vardır. 520/1126-1127 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. (İbn Hallikân, 1978, 1/99).

Ebû Sa'd el-Hulvanî, Yahya b. Ali el-Bezzâz (ö. 520/1126)

Ebû Sa'd, 451/1059 yılında doğup Bağdat'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanında fıkıh, hilâf ve usûl dersleri almış, ondan hadis rivayet etmiştir. Bir müddet Bağdat muhtesipliği⁵⁴ yapmış daha sonra azledilerek Nizâmiye Medresesine müderris olmuştur. Halife el-Müsterşid-Billâh (hlf. 1118-1135) tarafından Maveraünnehir Emiri Muhammed b. Süleyman'ın görevden alınması için gönderilmiş ancak Semerkant'ta Ramazan 520/Eylül 1126 yılında vefat etmiştir. Döneminin fakihlerinin imamı kabul edilen Hûlvânî'nin fıkıh konusunda yazdığı *et-Telvîh* adlı eseri vardır (Sübkî, bty., 7/333; İbn Kadı Şühbe, 1979, 1/331).

Ebû'l-Fütûh el-Gazzâlî, Ahmed (ö. 520/1126-1127)

İmâm-ı Gazâlî'nin kardeşi olup, ağabeyi müderrisliği bırakınca yerine geçmiştir. Önemli Şâfiî fakihlerinden olmakla beraber daha çok vaizliğiyle bilinir.

⁵² İstirâbaz, Sariye ve Cürcan arasında bir köydür. (İbn Hallikân, 1970, 3/317).

⁵³ Hayatı için bakınız (İbnü'l-İmâd, 1989, 6/376).

⁵⁴ Genel ahlak ve kamu düzenini koruma görevidir (Kallek, 1998, 18/133).

Ağabeyinin *Ihyau Ulûmiddîn* adlı eserini *Lubâbü'l-İhya* adında yazdığı telifle muhtasar hâle getirmiştir. Bunun dışında *ez-Zahîra fî İlmi'l-Basîra* adlı başka bir telifi daha vardır. Ebû'l-Fütûh, ağabeyi gibi müderrisliği bırakıp başka beldeleri gezmiş, tasavvufla uğraş verip uzlete çekilmiştir. 520/1126-1127 yılında Kazvîn'de vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1978, 1/97, 98).

İmâm-ı Gazâlî'den sonra Nizâmiye Medresesi müderrislerinin bir kısmında tasavvufa meylin arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum Gazâlî ile birlikte medrese ve çevresinde tasavvufî etkenlerin arttığını, bu alanla ilgili medresede informal eğitimin söz konusu olduğunu göstermektedir.

Ebû Ali el-İsfahânî, el-Hulvânî (ö. 525/1130)

İsfahan'da Ebûbekir el-Hocendî'den dersler almıştır. Özellikle edebiyat alanında kendini ispatlamıştır. Ebû Ali, iyi bir edip olan ve İbnü'l-Fetâ diye bilinen babasından da hadis eğitimi almıştır. Etkileyici bir vaiz, aynı zamanda kelâm ve fıkıhta otoritedir. Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesine müderris olmuş ve 525/1130 yılına-vefatına kadar- bu görevini sürdürmüştür (Safedî, 2000, 12/299; Zehebî, 2006, 14/415; Ocak, 2017, 231). Medresede kelâm ve fıkıh yanında daha çok edebiyat dersleri verdiği düşünülmektedir.

Muhammed b. Ahmed ed-Dîbâcî en-Nablûsî (ö. 526/1132-529/1134)

Dîbâcî, 442/1050 yılında Beyrut'ta doğmuştur. Mekke'de Harem'in imar işlerini üstlenmiştir. Bu yüzden Mekkî nisbesi de almıştır. Bağdat'a ne zaman geldiği belli değildir. Bağdat'ta bir müddet Halife Camii'nde vaizliğinin yanında Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. 526 Safer/1132 Ocak ayında Bağdat'ta vefat etmiştir. 529/1134 yılında vefat ettiği de iddia edilmektedir (Safedî, 2000, 2/78; İbn Asâkir, 1979, 321). Muhammed ed-Dîbâcî'nin Mekke'deki imar faaliyetlerinden sorumlu olması onun iyi bir mimar olmasının yanında Mekke ve İslâm tarihini de iyi bildiğini göstermektedir. Çünkü Mekke'deki harem mimari yapısının şekillenmesinde, tadilatında neyin nerede vuku bulduğuna, hangi yerin ne kadar kutsal ve din açısından mühim olduğuna yönelik iyi bir bilgi birikimi olması gerekmektedir. Dîbâcî'nin medresede hangi dersleri verdiğiyle ilgili kaynaklarda bir malumata ulaşamadık ancak onun mimarlık yönünden dolayı iyi bir matematikçi olduğu, haliyle medresede matematik dersi verdiği değerlendirilebilir.

Ebü'l-Fetih el-Mihenî⁵⁵ Es'ad b. Ebû Nasr (ö. 527/1132)

Fıkıh eğitimini Merv'de almıştır. Daha sonra Gazne'ye gitmiş ve orada meşhur olmuştur. Nizâmiye Medresesinde iki defa görevlendirilmiştir. İlk olarak 507/1114 yılında görevlendirilmiş, 513 Şaban/1119 Aralık ayında görevinden alınmıştır⁵⁶. Daha sonra 517 Şaban/1123 Ekim ayında Nizâmiye Medresesinde tekrar görevine başlamıştır. Aynı yıl Zilkâde ayında görevini bırakmıştır⁵⁷. Bir müddet Selçuklu Sultanı Mahmud'a elçilik yapmış, 527/1132 yılında Hemedân'a elçi olarak gittiğinde orada vefat etmiştir (Zehebî, 1994, 35/300; İbn Hallikân, 1978, 1/207).

Ebû Mansûr İbnü'r-Rezzâz Muînüddîn Saîd (ö. 539/1145)

Bağdat'ta 462/1070 yılında doğan İbn Rezzâz, İmâm-ı Gazâlî, Ebû Sa'd el-Mütevellî, İlkiya el-Harrâsî, Ebûbekir eş-Şâî ve Es'ad el-Mihenî'den fıkıh dersleri almış ve bir müddet Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. 539/1145 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesine defnedilmiştir (Zehebî, 1985, 20/169; Sübkî, bty., 7/93). Ebu Mansûr'un ders aldığı hocalarına bakıldığında medresenin kaliteli fıkıh müderrislerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Cevâlikî, Ebû Mansûr İsmâil el-Bağdâdî (ö. 540/1145)

Bağdat'ın nahiv/dil hocalarındandır. 466/1073-1074 yılında Bağdat'ta doğan Cevâlikî, Ebû Zekerîyya et-Tebrîzî'den on yedi yıl dil dersleri almış, Nizâmiyede Arapça dersleri vermiş ve 540/1145 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1985, 20/91). Arap dili ile ilgili pek çok eseri olan el-Cevâlikî'nin eserlerinden birisi de *el-Muhtasar fi'n-Nahv* adlı kitabı olup bunun bir nüshası Köprülü Kütüphanesinde 1501 numara ile kayıtlıdır⁵⁸.

Ebü Es'ad b. Ebûbekir el-Hocendî (ö. 552/1157)

Sadrüddîn Ebûbekir el-Hocendî “el-Mühellebî” diye bilinir. İsfahanlı olup Bağdat'a gelmiş ve Nizâmiye Medresesinde görevlendirilmiştir. Aynı zamanda hem Nizâmiye'de hem de Kasr Camii'nde vaazlar vermiştir. Bağdat'tan İsfahan'a gitmiş, Hemedân'la Kerh arasındaki bir köyde 22 Şevvâl 552/27 Kasım 1157 tarihinde vefat

⁵⁵ Serahs ve Ebiverd arasında bir köydür (İbn Hallikân, 1978, 1/208).

⁵⁶ Ebü'l-Feth'in hangi sebepten görevden alındığıyla ilgili bir malumat tespit edilememiştir. Ancak aynı ay içerisinde Ebû Abdullah et-Taberî'nin elinde Sultanın tevkiî olan menşurla Bağdat'a gelerek medresede göreve başladığı görülmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/173).

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Mihenî'nin 523 yılı Safer ayında vezir Ahmed tarafından medresedeki görevinden alındığını ve Mansûr Camii'nde ders vermeye başladığını söylemektedir (1992, 17/252).

⁵⁸ Cevâlikî ve eserleri ile ilgili daha geniş bilgi için (Muharrem Çelebi, 1993, 7/ 438-439)'a bakılabilir.

etmiştir (Sübkî, bty., 6/133-134; Safedî, 2000, 3/233). Medresede fıkıh dersleri verdiği düşünülmektedir.

Ebü'l-Feth İbnü'l-Bâkarhî (ö. 553/1158-1159)

Ebü'l-Feth, 482/1089-1090 yılında doğmuş, Bağdat'ta İlkiya el-Harrâsî'den fıkıh, Nişâbur'da İmâm-ı Gazâlî ve Ebû Nasr el-Kuşeyrî'den farklı konularda dersler almıştır (Sarifinî, 1989, 341; Sübkî, bty., 7/204). Kısa zamanda kendisini yetiştirerek yetkin bir Şâfiî fakihî olmuştur. Genç yaşta kadılık makamına getirildiğinden “el-Kadıyyü's-Şâb” (Genç Kadı) diye meşhur olmuştur. Aynı zamanda iyi bir dilci olan Ebü'l-Feth, 517/1123 yılında Sultan Sencer'in Bağdat Nizâmiyesine görevlendirdiği mektupla birlikte Bağdat'a gelmiştir. Es'ad el-Mihenî'nin sultan tarafından görevlendirilmesine kadar Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. Muhtemelen bu olaydan sonra Bağdat'tan ayrılmış ve 553/1158-1159 yılında Gazne'de vefat etmiştir (Safedî, 2000, 19/167; Sübkî, bty., 7/204-205).

Ebü'l-Feth'de görüldüğü gibi Nizâmiye Medresesi müderrislerinin çoğu müderrislik görevleri yanında kadılık, vaizlik, muhtesiplik, elçilik gibi farklı görevlerde de başarılı olmuşlardır. Onların böyle yüksek makâmlarda da görev almaları ilmî yetkinliklerinin yanında idârî ve siyâsî yetkinliklerinin de bulunduğunu ve bu makâmlarda da etkin olduklarını göstermektedir. Onların bu farklı dallardaki başarıları medresenin cazibesini artırmakta ve farklı beldelerden bile pek çok öğrenci bu medresede okumak için Bağdat'a gelmektedir.

Kaynakların Ebü'l-Feth ile ilgili verdiği bilgilerdeki belki de en önemli malumat Sultan Sencer'in onu medreseye müderris olarak atamasıdır. Selçukluların Bağdat'taki hâkimiyetlerinin zayıflamaya başladığı bu dönemde halen sultan tarafından yapılan müderris atamaları onların bu medreseye verdiği önemle birlikte onların atalarının eğitim miraslarına her hal ve şartta değer verdiklerini göstermektedir.

Ebü'l-Vakt Abdü'l-Evvel es-Sicî (ö. 553/1158)

Babasının Sicistan'dan Herat'a taşınmasından sonra 458/1066 yılında Herat'ta doğmuştur. Sicî nisbesini babasının memleketinden almaktadır. 552/1157 yılı Şevvâl ayında Bağdat'a gelerek Feyruz (Bistâmî) Tekkesinde kalmıştır. Nizâmiye Medresesinde misafir olarak mı yoksa atanarak mı ders verdiği bilinmeyen Ebü'l-Vakt, 553/1158 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Namazını Şeyh Abdülkadir el-Cîli

kıldırması, cenazesi Şunîziyye Kabristanlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/426; İbnü'l- Cevzî, 1992, 18/127; İbn Hallikân, 1970, 3/ 226-227).

Zehebî (1985, 20/310), İbn Neccâr'dan rivayetle Ebü'l-Vakt'in h. 502 yılında Bağdat'a geldiğini ve Şeyh Abdulkâdir el-Cîlî ile birlikte yirmi küsûr yıl ilim meclislerinde birlikte olduğunu söylemektedir. Zehebî'nin verdiği bu bilgilerden onun da Abdulkâdir Geylânî'nin tarikat talebesi olduğunu ve uzun yıllar tarikatla hemhal olduğunu anlıyoruz.

Siczî, hadis rivayetlerinde pek çok yerde adı geçen bir hadis âlimidir. Meşhur sûfilerdendir. Ona Abdü'l-Evvel ismini ve Ebü'l-Vakt künyesini hocası Abdullah el-Ensârî vermiştir. Vezir Ebü'l-Muzaffer b. Hübeyre'nin davetiyle Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'taki ilim meclisine bizzat vezir de katılmıştır. Mansûr Camii'nde de dersler vermiştir (Zehebî, 1985, 20/303-311).

Emir Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. (ö. 561/1166)

Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed'in torunu olan Ebû Nasr, Es'ad el-Mîhenî'den fıkıh dersleri almış, Nizâmiye Medresesinde iki defa müderrislik görevinde bulunmuş, birinci görevini 537/1142 ile 545/1151 yılları arasında yapmış, sonra görevden alınmış ve yerine Yûsuf ed-Dımaşkî getirilmiştir. İkinci görevini 547/1152 yılında Ebü'n-Necîb es-Sühreverdi'nin azlinden sonra almış ve on yıl sürdürmüştür. İkinci görevinden sonra tutuklanarak kısa süre hapsedilmiş, hapisten çıkınca hacca gitmiş ve Bağdat'a döndükten sonra Dımaşk'a geçerek buradaki Gazâlîye Medresesinde ölünceye kadar (561/1166) ders vermiştir (Sübkî, bty., 6/149-150; Zehebî, 1984, 18/467). Halife Müktefî-liemrillâh'ın yanında değerli bir konumu olan (İbnü'd-Dübeysî, 2006,1/487) Ebû Nasr'ın halifenin 555/1160 yılında vefat etmesiyle hilâfet sarayında saygınlığının kalmadığını tahmin ediyoruz. Çünkü Selçuklulara karşı olumsuz tutum sergileyip eski devlet adamlarını görevden almak suretiyle kapsamlı bir kadro temizliği yapan Halife Müstencid Billâh, siyasî bir kararla Ebû Nasr'ın medresedeki görevini sonlandırıp onu hapse atmış olmalıdır. Kaynakların genelinde bu azil ve hapis olayı verilirken sebebinin izahı yapılmamıştır. Bunun sebebi, halifeden çekinildiği şeklinde aklımıza gelmektedir. Ebû Nasr'ın ikinci görevinden azli tamamen siyasî sebeplerden kaynaklanmış olmalıdır.

Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, Abdü'l-Kâhir b. Abdullah (ö. 563/1168)

İrân'ın Cibâl bölgesinde Sühreverd'de 490 Safer/1097 Şubat ayında doğmuştur. Bağdat'a 507/1113 yılı civarında genç yaşta gelip Ali b. Nebhân'dan hadis, Es'ad el-Mîhenî ve bazı âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. Bağdat'ta tasavvufî yönüyle de ön planda olan Sühreverdî, makbul bir şeyh olarak pek çok müride sahip olmuş, kendisine ve destekçilerine tekkeler yaptırmıştır. 545/1150 yılından 547/1152 yılına kadar Nizâmiye Medresesinde hadis imlâ ve fıkıh dersleri vermiştir. Abbâsî halifesi Muktefî-Liemrillâh ile Irak Selçuklu Sultanı Mesud arasında cereyan eden olumsuz siyâsî ilişkiler ve akabinde Mesud'un vefatı neticesinde müderrisliği bırakmak zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk halifenin Selçuklulara karşı olumsuz tavırlar sergilemeye başladığı bir dönemde bazı baskılara maruz kalmış olduğunu akla getirmektedir.

Sühreverdî'nin ilmî çalışmalarının yanında tasavvufî da uğraşmasında, amcası Vecîhüddîn Ömer es-Sühreverdî ve İmâm-ı Gazâlî etkili olmuştur. Sühreverdî, geçimini sağlamak için sırtında kırba taşıyıp su satmıştır. Onun da Gazâlî gibi devletten, sultandan maddî bir beklentisi olmadığı, ihtiyaçlarını gidermek için kimseye el açmadığı görülmektedir. Dicle Nehri'nin kenarında kendisine ait bir harabeyi tekkeye çevirip yanına bir de medrese (Necîbiyye Medresesi) yaptırmıştır. Aslî ihtiyaçlarını gidermek için su satan Sühreverdî'nin medrese ve tekke yaptırması çelişki gibi görülmektedir. Necîbiyye Medresesinde de izah edildiği gibi Sühreverdî buraları taraftarlarının ve sevenlerinin yardımıyla yaptırmıştır. Sühreverdî, 558/1162-1163 yılında Kudüs'e niyetlenerek Bağdat'tan ayrılmış ama Haçlılardan dolayı Dımaşk'tan ileri gidememiş, buradan Bağdat'a dönmüştür. *Avârif'ül Maârif* ve *Âdâbü'l-Mürîdîn* isimli eserlerinin yanında başka kitapları da olan Sühreverdî, 563 Cemaziyelahir /1168 Mart ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve medresesinin yanına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 28/180; Hamevî, 1977, 3/290; Sem'ânî, 1963, 7/307; Sübkî, bty., 7/174-175; Öngören, 2010, 38/35-36). Sühreverdî de tıpkı Gazâlî gibi medresede şer'î ilimlerle birlikte tasavvufî dersler veren müderrislerden biridir. Onun tasavvufî etkisi Gazâlî'den daha fazla olmuş, yolunu takip eden müridleri ve onun tasavvuf silsilesi uzun yıllar devam etmiştir.

Şerefüddin Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî (ö. 563/1168)

Şerefüddîn, Bağdat'a genç yaşlarda gelip Nizâmiye Medresesinde Es'ad el-Mîhenî'den fıkıh dersi alarak onun muîdi olmuştur. Mutassıb bir Eş'arî olan Dımaşkî, Horasan'a giderek orada kelâm eğitimi almış ve Bağdat'a dönerek bir müddet mescitlerde ve medreselerde⁵⁹ ders vermiştir. 540/1145 yılında Sigatiyye Medresesi'nin ilk müderrisi olmuştur. Daha sonra Hanefîyye Medresesine geçtiği anlaşılan Dımaşkî, buradaki görevini 557 Receb/1162 Haziran ayına kadar sürdürmüş, bu tarihte Nizâmiye Medresesinde göreve başlamıştır. Bu medresede hilâf ve mezhep dersleri veren Dımaşkî, bir kadınla velisinden habersiz evlilik yaptığıyla ilgili bir durumdan dolayı Nizâmülmülk'ün oğlu tarafından bu görevinden el çektirilmiştir⁶⁰. Halife Müstencid onu Hüzistan'a Türkmenlere elçi olarak gönderdiğinde; 563 Şevvâl/1168 Temmuz ayında orada vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/459; İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/44; Zehebî, 1984, 17/468; Safedî, 2000, 29/99; İbn Kadî Şühbe, 1979, 2/ 24-25).

Ebû Nasr eş-Şâşi, Ahmed b. Abdullah (ö. 576/1181)

Ebûbekir eş-Şâşi'nin torunu olup, babasından ve Ebü'l-Hasan İbnü'l-Hall'den fıkıh eğitimi almıştır. 564 Safer/1168 Kasım ayında Tutuşîyye Medresesine müderris olarak görevlendirilmiş, burada iki yıl görev yaptıktan sonra 17 Rebiülâhîr 566/28 Aralık 1170 tarihinde Nizâmiye medresesinde ders vermeye başlamıştır. Burada fıkıh dersleri veren Ebû Nasr, görevini 569/1173 yılına kadar sürdürmüştür. 18 Şevvâl 576/7 Mart 1181 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş, hocası ve şeyhi olan İbnü'l-Hall'in Verdiyye'de bulunan kabrinin yanına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/182; İbnü'd-Dübeysî, 2006, 2/268; Zehebî, 1984, 21/85).

Ebû'l-Berekât el-Enbârî en-Nahvî (ö. 577/1181)

Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, Bağdat'ta 513 Rabiülâhîr/1119 Temmuz-Ağustos ayında doğmuş, Nizâmiye Medresesinde Ebû Mansûr b. Rezzâz'dan fıkıh, Ebû Mansûr b. el-Cevâlikî ve Hibetullah b. eş-Şecerî'den dil dersleri almıştır. Nizâmiye Medresesinde dil derslerine başkanlık edip, nahiv dersleri vermiştir. Daha sonra müderrisliği bırakıp tasavvufu meşgul olmuştur. Ömrünün son yıllarında

⁵⁹ Tutuşîyye Medresesinde de müderrislik yapmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/182).

⁶⁰ Şafî mezhebinde velisinin izni olmadan bir kadınla nikâhlanmanın (Gizli Nikâh) batıl olmasından dolayı Şafî mezhebinin kalesi konumundaki Nizâmiye Medresesi gibi bir merkezin müderrisinin bu davranışı onun buradaki görevinden azline sebep olmuş olmalıdır. Şafî mezhebi nikâh ve şartlarıyla ilgili bkz. (İbn Kadî Şühbe, 2011, 3/30-40).

Bağdat'ın doğu kısmında Hâtûniye denilen yerdeki ribatında tasavvuf dersleri vermiştir. Onun bu ribatında edebiyatla da ilgilendiğini tarihçi İbn Dübeysî'nin burada, 576/1180 yılında ondan şiir dinlediğinden anlıyoruz (2006, 4/54).

Enbârî'nin dil ile ilgili pek çok eseri vardır. *Esrârü'l-Arabiyye*, *Tabakâtü'l-Üdebâ* eserlerinden bazılarıdır. 577 Şaban/1181 Aralık ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbu Ebrez'de Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesine defnedilmiştir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 4/53-54; İbn Hallikân, 1970, 3/139).

Ebûl- Meâli Muhammed b. Ahmed (ö. 582/1186-1187)

Aslen Mervli olup Bağdat'a gelmiş bir müddet vaizlik yaptıktan sonra ölümüne kadar (582/1186-1187) Nizâmiye Medresesinde müderris olarak görev yapmıştır (İbnü'n-Neccâr, 2006, 1/195). Medresede hangi dersi verdiği ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Şafîî fikhî dersleri verdiği düşünülmektedir.

Ebû Tâlib el-Kerhî, el-Mübârek b. Ebû'l-Berekât (ö. 585/1189-1190)

Döneminin ileri gelen Şafîî âlimlerinden birisi olan Ebû Tâlib el-Kerhî, Nâsır-Lidînillâh'ın oğullarının müeddibidir. İbnü'l-Hall'den fikh ve hilâf dersleri almış, Kâdî'l-Kudât ez-Zeynebî'ye mahkeme şahitliği yapmış ve Kemâliyye Medresesinde müderrislik yapmıştır. Bu medresedeki görevini 581/1185 yılına, Ebû'l-Hayr el-Kazvîni'den sonra Nizâmiye Medresesinde müderris oluncaya kadar sürdürmüştür. Burada beş yıl kadar müderrislik yaptığı anlaşılan Ebû Tâlib, 585 Zilkade/1189 Aralık ayında Hilâtiyye Tekkesinde ikinci namazı kıldıracağı sırada hastalanmış ve evinde vefat etmiştir. Cenazesi Halife Nâsır-Lidînillâh'ın isteğiyle Tekkenin yanındaki Hilâtî Hatun'un kabrinin yakınına defnedilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/190; Zehebî, 1985, 21/224; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/375). Ebû Tâlib el-Kerhî'nin de Şehâbeddîn Sühreverdî gibi halife Nâsır'ın yanında ayrı bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Rıdâullah Ebû'l-Hayr Ahmed b. İsmâîl (ö. 590/1193)

Kazvîn'de 512/1118-1119 yılında doğmuş, Ebûbekir b. Melekdâd b. Ali el-Amrakî ve Muhammed b. Yahya'dan fikh ve pek çok âlimden hadis dersleri almıştır. Hilâf, usûl, tefsir ve fikh ilimlerinde elle gösterilen Rıdâullah, Kasr Camii ve Nizâmiye Medresesinde dersler vermiş, çeşitli yerlerde vaizlik yapmıştır. Nizâmiye Medresesinde 569/1173-1174 yılında müderris olarak başlamış ve bu görevini 20 yıl kadar sürdürmüştür. Hicrî 580'de memleketine dönerek orada 590 Muharrem/1193

Aralık ayında vefat etmiştir (Zehebî, 1996, 41/369-370; Kazvînî, 1848, 269; Hamevî, 1977, 4/7; Sübkî, bty., 2/24). Medresede fıkıh ve hadis dersleri verdiği düşünülmektedir.

el-Mücîrû'l-Bağdâdî, Mahmud b. el-Mübârek (ö. 592/1196)

Bağdat'ta 517/1123 yılında doğan el-Mücîru'l-Bağdâdî, Ebû Mansûr er-Rezzâz'ın talebesi olup Ebûbekir el-Urmevî'den mezhep ve hilâf, Ebû'l-Fütûh el-İsferâyînî'den usûl ve kelâm okumuş, Nizâmiyenin zeki öğrencilerinden birisi olarak tanınmıştır. Gençliğinde Ebû'n-Necîb Sühreverdi'nin muîdliğini yaptıktan sonra Şam'a giderek Dimaşk'ta birkaç yerde, ardından Şirâz ve Vâsıt'ta hicri 591 yılına kadar usûl, kelâm ve fıkıh dersleri vermiştir. Aynı yıl Bağdat'a dönmüş, 592 Ramazan/1196 Temmuz ayında Nizâmiye Medresesinde müderris olarak görevlendirilmiştir. O gün kendisine siyah bir cübbe ve başına da tarha (poşu/puşi) giydirilmiş, dersine devlet adamları dâhil pek çok kişi katılmıştır (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/244; Sübkî, bty., 7/ 287-288; Zehebî, 1997, 42/116). Aynı yıl Şevvâl ayında Harezmsahlara mektup götürmek için görevlendirilip yola çıkmış ancak Hemedan'a gelince hastalanmış, burada bir müddet kaldıktan sonra 592/1196 yılında vefat etmiştir. Usûl, fûrû, hilâf, cedel ve kelâm ilimlerinde önde gelen âlimlerden olduğu söylenmektedir (Sübkî, bty., 7/288; Zehebî, 1997, 42/ 116). İbnü'd-Dübeysî, ondan usûl ve kelâm derslerini aldığını söyledikten sonra şöyle demiştir, “Ondan daha güzel ibaresi (cümle dizimi) olan ve farklı ilimleri kendisinde toplayan, yetkin birisini görmedik” (2006, 5/41). Muhtemelen bu yetkinliğinden dolayı Bağdat'a davet edilerek Nizâmiye Medresesine görevlendirilmiştir.

İbn Fadlân Ebû'l-Kasım, Cemâlüddîn Yahya (ö. 595/1199)

Doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte, muhtemelen 512/1118 yılında doğmuştur⁶¹. Daha çok “el-Vâsık” diye bilinir. Ayrıca Yahya adıyla da anılmaktadır. Bağdat'ta Ebû Mansûr er-Rezzâz'dan, Nişâbur'da Muhammed b. Yahya'dan fıkıh eğitimi almıştır. Nizâmiye Medresesi dışında Dârü'l-Hilâfe'de de ders vermiştir. İyi bir münazaracı olan el-Vâsık, sık sık el-Mücîrû'l-Bağdâdî ile münazara yapmış ancak genelde kaybetmiştir. 595 Şaban/1199 yılı Mayıs ayında vefat etmiştir (Zehebî, 1984, 21/258; Sübkî, bty., 7/323).

⁶¹ Sübkî, Tabakâtında (bty., 7/323) h. 517 yılında doğduğunu söylemektedir. Daha farklı görüşler için bakınız (Zehebî, 1984, 21/253) dipnotu.

İbnü's-Seriyye ed-Dûrî⁶², Ahmed b. Muhammed (ö. 598/1201)

İbn Avn diye bilinen ed-Dûrî, iyi bir fakih, edip, şair, matematikçi, usulcü ve pek çok ilimde ileri gelenlerdendir. Bu bakımdan çok yönlü bir âlim ve müderris olduğu görülmektedir. Nizâmiye müderrislerinden el-Mücîrû'l-Bağdâdî'den fıkıh, usûl ve hilâf dersleri almış, 598/1201 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Sübkî, bty., 4/48-49; Ma'rûf, 1973, 24; Ocak, 2017, 210). O, bu denli çeşitli ilimlerde yetkinliğini el-Mücîrû'l-Bağdâdî'ye borçlu olmalıdır. Çünkü yukarıda da görüldüğü gibi hocası bu özellikte biridir.

Ebü'l-Hasan Ali b. Ali es-Saâde el-Cüneys el-Fârîkî (ö. 602/1206)

Meyyafârikîn'de doğan olan Ebü'l-Hasan, Tebriz'de İbn Ebî Amr'dan fıkıh dersi almış, sonra Bağdat'a gelerek Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin fıkıhta öğrencisi olmuştur. Burada fıkıh ilmine ilgisi daha da artarak önemli fakihlerden birisi olmuştur. Ebü'l-Muhâsin İbnü'l-Bundâr'dan hilâf dersleri de alan Ebü'l-Hasan, Nizâmiye'de önce müfîdlik ve Ümmü Nâsır (Zümrüt Hatun) Medresesinde müderrislik yaptıktan sonra Ebû Tâlib el-Hall'den sonra Nizâmiye'de müderris olmuş, 593/1197 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bir müddet kadı naibliği de yapan Ebü'l-Hasan, 602/1206 yılı arefe günü vefat etmiştir (Zehebî, 1984, 21/258; İbn-Kesîr, 2004, 713-714).

Mecdüddîn, Yahya b. er-Rebî el-Adevî (ö. 606/1210)

Mecdüddîn Adevî, 528 Ramazan/1134 Haziran ayında Vâsıt'ta doğmuş, babası Ebü'l-Fadl'dan ve Ebû Câfer el-Bûkî'den fıkıh dersleri almıştır. Sonra Nişâbur'a giderek orada iki yıl kadar Muhammed b. Yahya'nın derslerine devam etmiştir. Nihayetinde Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin fıkıh talebesi olmuştur. Vâsıt, Nişâbur ve Bağdat'ta pek çok hadis râvilerinden hadisler dinleyip, Zâhir eş-Şahhâmî'den hadis icâzeti almıştır. Hz. Ömer'in soyundan olup fıkıh, hadis, hilâf, tefsir ve matematik gibi pek çok ilimde yetkin ve önemli bir Şâfiî âlimi olan Adevî, 606 Zilkade/1210 Nisan ayında ders verdiği Nizâmiye Medresesinde vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/350; Dâvûdî, 1983, 2/366). Bazı rivayetlerde Horasan yolunda vefat ettiği söylene de bu rivayetin zayıf olduğu söylenmektedir (Sübkî, bty., 8/394-395).

⁶² Samarra ve Tikrit arasında bir yerdir (Sübkî, bty., 4/48).

el-Vecîh Ebûbekir Ebû Tâlib el-Vâsî (ö. 612/1215)

el-Vecîh, 532/1138 yılında Vâsî'ta doğmuş ve orada kıraat, nahiv, fıkıh ve hadis dersleri alıp kendisini yetiştirdikten sonra Bağdat'a gelerek Zaferiyye Mahallesi'ne yerleşmiştir. Burada Hanbelî mezhebinden Hanevî mezhebine geçmiş, sonra Nizâmiye Medresesine geçmek için Şâfiî olmuştur. İyi bir nahiv âlimi olan el-Vecîh, Nizâmiye Medresesinde nahiv dersi vermiştir. Yâkut el-Hamevî'nin hocasıdır. 612 Şaban/1215 Kasım ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Verdiyye'ye (Bâbü Ebrez Kabristanlığı civarı) defnedilmiştir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 5/34; İbn Hallikân, 1978, 4/152; Hamevî, 1993, 5/2263).

Nizâmiye Medresesi vakıf şartında müderrislerin Şâfiî olması gerektiğinden bazı müderrisler burada ders verebilmek için mezhepleri değiştirmişlerdir. El-Vecîh bu müderrislerden biridir. El-Vecîh'in bu tutumuyla, Nizâmiye Medresesinin müderrisler için mezheplerini bile değiştirecek kadar cezbedici bir kurum olduğu görülmektedir.

Ebü'l-Muzaffer b. Ebü'l-Müşerref el-Mevsî (ö. 615/1218)

Musul'da 542/1147-1148 yılında doğan Ebü'l-Muzaffer, burada Ebü'l-Berekât İbnü's-Sürûcî'den, Bağdat'ta Ebü'l-Muhâsin Yûsuf b. Bûndâr'dan fıkıh eğitimi almış, Musul'da babasının yaptırdığı medresede müderrislik yapmış, bir müddet de Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. 615 Muharrem/1218 Mart ayında Musul'da vefat etmiştir (Sübkî, bty., 8/80). Her ne kadar Naci Ma'rûf (Medâris, 1973) bu müderrisi asıl müderrisler listesinde gösterse de medresede kısa süre ders verdiği için misafir müderrislerden sayılabilir.

İbnü'l-Müferric et-Tikritî (ö. 616/1219)

Adı Yahya b. Kâsım olan İbnü'l-Müferric, 531 Muharrem/1136 Eylül ayında Tikrit'te doğmuş, babasından küçük yaşta fıkıh dersi almıştır. Musul'da Saîd b. eş-Şehrezûrî'den, Bağdat'ta Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ve Yûsuf ed-Dımaşkî'den fıkıh dersleri almıştır. Şâfiî mezhebi, hilâf ve usul ilimlerinde önemli bir âlim olduktan sonra memleketine dönerek bir müddet kadılık ve müderrislik yapmıştır. Halifelik divanının davetiyle Bağdat'a gelerek 607/1210 yılında Nizâmiye Medresesine müderris olmuştur. 614/1217 yılına kadar medresede kesintisiz ders vermiş, daha sonra kendisi müderrisliği bırakmıştır. Yerine İbn Fadlân müderris olarak görevlendirilmiştir. Vefatına kadar Şeyhü's-Şüyûh Tekkesinde kalmış, Şâfiî mezhebi, hilâf ve edebiyatla ilgili kitaplar yazmış olan İbn'ül-Müferric 616 Ramazan/1219

Kasım ayında vefat etmiş ve Şünîziyye Kabristanlığı'na defnedilmiştir (Sübkî, bty., 8/357-358; Mavsîlî, 2005, 7/261).

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Sebat el-Hümâmî, el-Vâsîfî (ö. 631/1234)

Hümâmiye'deki⁶³ kadılık görevini bırakıp Bağdat'a gelmiş ve Nizâmiye Medresesinde kırk yıl hesap ve ferâiz dersleri vermiş, bu alanlarda pek çok kitap yazmıştır. Ömrünün çoğunu medresede ilim meşguliyetiyle geçirmiş, 631/1234 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 64; İbn Nakta, 1987, 1/529). Kaynaklar Ebû'l-Abbâs'ın pek çok kitap telif ettiğini söylemesine rağmen onun kitaplarına ulaşamadık. Muhtemelen bu kitaplar değişik nedenlerle kaybolmuştur.

İbn Fadlân Muhyiddîn, Muhammed b. Yahya (ö. 631/1234)

İbn Fadlân 568/1172-1173 yılında Bağdat'ta doğmuş, babasından fıkıh dersi almıştır. Daha sonra Fahriyye Medresesinde bir müddet eğitimine devam ederek Şâfiî fıkıhı, usûl, hilâf ve münazara ilminde kendisini geliştirmiştir. Horasan'a gitmiş ve orada önemli âlimlerle münazaralar yapmıştır. Akabinde Bağdat'a dönerek Nizâmiye Medresesinde bir müddet ders verdikten sonra bu görevden alınarak saray teşrifat görevinin yanında Dârü'z-Zeheb'de dersler vermiştir. Daha sonra Kâdî'l-Kudât, Divan-ı Hisbe ve Divan-ı Evkâf ve tekkelerin yöneticiliğinin yanı sıra pek çok farklı bürokratik görevlerde bulunmuş, Ashâb Medresesinde de bir müddet müderrislik yapmıştır. Son olarak Müstansırıyye Medresesi açılınca, (631 Receb /1234 Nisan) burada Şâfiî öğrencilerin müderrisi olmuştur. Müstansırıyye Medresesinin ilk Şâfiî müderrisi olan İbn Fadlân, aynı yıl şevvâl ayında vefat etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1991, 7/257; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 65-66).

İbnü'l-Hübeyr el-Himyerî Muhammed b. Yahya el-Bağdâdî (ö.639/1242)

Bağdat'ta 559/1164 yılında doğan İbnü'l-Hübeyr, el-Mücîrû'l-Bağdâdî ve Ebû'l-Mefâhir en-Nûkânî'den fıkıh dersleri almış, Şâfiî mezhebinde imamlik ve kadılık yapmıştır. Cedel ve münazara ilimlerinde mahir olan Selâmî, Hanbelî mezhebindeyken Şâfiî mezhebine geçerek Ebû'l-Menâkıb ez-Zencânî'nin 626/1228 yılında vezirlik tarafından azledilmesinden sonra Nizâmiye Medresesine müderris olmuştur. 639 Şevvâl/1242 Nisan ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb'e defnedilmiştir (Sübkî, bty., 8/108; Zehebî, 1985, 3/236; İbn Kesîr, 1988, 13/158; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 16-17; İsnevî, 1981, 1/44-450).

⁶³ Vâsît'la Hüzistan arasında bir yerdir (Zirikli, 2002, 1/106).

Sirâcüddîn Ömer b. Bereke en-Nehrükullî (ö. 654/1256)

Kaynaklarda kendisiyle ilgili tatminkâr malumat bulunmayan en-Nehrükullî, 649 Ramazan/1251 Kasım ayında Bağdat'a çağırılarak hem Kâdı'l-Kudâtlik hem de Nizâmiye müderrisliği görevini yürütmüştür (İbn Kesîr, 1988, 13/181; Aynî, 2010, 5/54).

Necmüddîn Ebû Muhammed el-Bâdirâî el-Bağdâdî (ö. 655/1257)

Necmüddîn el-Bağdâdî, 594/1197-1198 yılında doğmuş, Abdülazîz b. Menâna ve Ebû Mansûr er-Rezzâz'dan hadis dinlemiş, fıkıh dersleri almış ve 639/1241-1242 yılında Nizâmiye Medresesine müderris olarak tayin edilmiştir. Bağdat'ta on beş gün kadılık da yapan Bâdirâî, Dımaşk'ta kendi adıyla bilinen bir medrese yaptırmıştır. 655 Zilkade/1257 Kasım-Aralık ayında vefat etmiştir. (Sübkî, bty., 8/159; Zehebî, 1998, 46/46; 1998, 48/201; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 122).

Ebû'l-Menâkıb Mahmûd ez-Zencânî (ö. 656/1258)

Döneminde mezhep, hilâf ve usûl ilminde öne çıkan Zencânî, Bağdat'a gelerek Nizâmiye'de bir müddet ders vermiştir. Müstansırıyye Medresesinde de ders veren Zencânî, Kâdı'l-Kudâtliklik görevinde de bulunmuştur. *Tervîhü'l-Ervâh fî Tehzîbi's-Sahâh* adlı Kur'an tefsiri olan Zencânî, Halife Nâsır-Lidînilâh'tan hadis dinleyerek ondan hadis icâzeti almıştır. 656/1258 yılında Moğollar tarafından Bağdat'ta şehit edilmiştir (Sübkî, bty., 8/368; İbn Kadî Şühbe, 1979, 2/159-160).

4.4.9.1.2. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Vekil Müderrisleri

Bağdat Nizâmiye Medresesinde kaynakların ifadesiyle “nâib” vekil olarak ders veren müderrisler de olmuştur. Bunlardan bir kısmı başka görevlerinin yanında medresede geçici olarak müderrislik yapmıştır. Medreseye bazı müderrislerin nâib olarak atanması, hem buradaki eğitimin sürekliliğini hem de görevlendirilecek müderrisin atama sürecinin uzun sürdüğünü göstermektedir. Bu sürecin uzaması, müderris adayının araştırılması ve uzak bir beldeden gelmesi gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Ebû Ca'fer İbnü's-Sabbâğ (ö. 585/1190)

Ebû Ca'fer, 508/1115 yılında doğmuş, Es'ad el-Mîhenî ve Ebû Mansûr er-Rezzâz'dan fıkıh dersleri almış, pek çok âlimden hadis dinlemiş, İbn Beyân er-Rezzâz'dan icâzet almıştır. Bir müddet Dârül-Hilâfe harîmine kadılık yapmış,

Nizâmiye müderrisi Yûsuf ed-Dımaşkî vefat edince yerine vekil müderris olmuştur. 585/1190 yılında vefat eden Ebû Ca'fer'in ne kadar medrese müderrisliği yaptığı bilinmemekle birlikte ölümüne kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir. (Sübkî, bty., 6/149).

Ebü'l-Hasan Ali el-Fârîkî (ö. 602/1216)

Nizâmiye Medresesi müderrisleri başlığında da ele aldığımız Ebü'l-Hasan, 540/1145'ten sonra Meyyafârikîn'de doğmuştur. Tebriz'de Ali b. Ebû Amr'dan fıkıh dersleri almış, daha sonra Bağdat'a gelerek Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin fıkıh talebesi olmuştur. Nizâmiye Medresesinde görevlendirilmiş, Zümrüt Hatun (Ümmü Nâsır) Medresesinde müderris olmuştur. 602 Zilhicce /1216 Temmuz ayında Arefe günü vefat etmiştir (Sübkî, bty., 8/216).

İbnü'l-Esîr (2003, 10/322), Ebü'l-Hasan'ın Nizâmiye'de uzun bir süre muîd olarak görev yaptığını söylemiş, Zehebî (1997, 43/99) ise onun muîdliği yanında vekil müderris olduğunu da eklemiştir.

Mecdüddîn Ebû Ali Yahya b. er-Rebî (ö. 606/1210)

Mecdüddîn, Vâsıt'ta 528/1133-1134 yılında doğmuş, burada bir müddet farklı eğitimler aldıktan sonra Nizâmiye'de Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'den fıkıh dersleri almıştır. Daha sonra Nişâbur'a giderek burada da farklı konularda dersler alıp Bağdat'a dönerek 598/1201-1202 yılında Nizâmiye'ye müderris olarak atanmıştır. İbn Fadlân'a da bir müddet muîdlik yapan Mecdüddîn, 606 Zilkâde /1210 Nisan ayında vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/280; Zehebî 1997, 53/ 236-237).

Abdülvehhâb b. Muhammed el-Fârîsî (500/1107)

Abdülvehhâb, 483/1090-1091 yılında Bağdat'a gelerek Nizamülmük'ün görevlendirmesiyle Nizâmiye'de ders vermeye başlamıştır. O vakit Nizâmiye müderrisi olan Hüseyin b. Muhammed et-Taberî ile birlikte bir yıl kadar ders vermiş sonra kendisi hakkında Mu'tezile isnadı yapılmıca görevden alınmıştır. Kasr Camii'nde Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyin eş-Şirâzî, Muhammed b. Ahmed b. Hamdân b. Ahmed ve Ali b. Bundâr el-Haneffî'den hadis imlâ dersleri almıştır. On sekiz yılda yetmiş telif yaptığını bizzat kendisi Ebû Ali b. Sekre'ye söylemiştir. (İbnü'n-Neccâr, 2006, 393-399; Zehebî, 1994, 34/321; İbn Kesîr, 1992, 12/168). Döneminin râvilerine göre Şafîî mezhebini en iyi bilen, galat (hatalı) hadisleri ezberlemiş ve telifleriyle dikkat çekmiş bir âlim olan (İbn Kadî Şühbe, 1978, 1/292) Abdülvehhâb'ın Mu'tezile isnadıyla

medreseden uzaklaştırılması, ya Selçukluların kendi aralarındaki siyasi çalkantılardan atama ve azillere bakamadıklarını ya da yeterince tahkikat yapılmadığını göstermektedir.

4.4.9.1.3. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Muîdleri

Bağdat Nizâmiye Medresesinin müdleri de müderrisleri gibi seçilerek tayin edilmiş ve bunlar için müderrislerdeki aynı şartlar geçerli olmuştur.

İmâm Emînüddîn Ebü'l-Es'ad et-Tebrîzî (ö. 548/1153-1154)

Bağdat'ta Ebü'l-Kâsım b. Fadlân'dan fıkıh dersleri almıştır. Bir müddet Nizâmiye Medresesinde müdlik yapmış ve pek çok öğrenci mezun etmiştir. 548/1153-1154 'te Şiraz'da vefat etmiştir (Zehebî, 1998, 45/80; Hamevî, 1977, 5/347).

Ebü'l-Kâsım ed-Dımaşkî Ali b. Ebü'l-Mekârim (ö. 579/1183-1184)

Doğum tarihi bilinmeyen Ebü'l-Kâsım, Mısır'ın ileri gelen Şâfiî fakihlerindendir. Fıkıh eğitimini Nizâmiye müderrisi Yûsuf b. Abdullah ed-Dımaşkî'den almış, aynı zamanda Nizâmiye Medresesinde müdlik yapmış, 579/1183-1184 yılında vefat etmiştir (Sübkî, bty., 2/648).

Hasan b. Ali b. Muhammed el-Mütevellî en-Nisâbüri

Es'ad el-Mihenî'nin yanında müdlik yapmıştır (Sübkî, bty., 7/65). Sübkî dışında kendisi hakkında malumat verilmeyen Hasan Nisâbüri'nin ölüm tarihi tespit edilememiştir.

Dâvûd Şah b. Bundâr b. İbrahim (ö. 580/1184)

İmâm Muînüddîn Ebü'l-Hayr el-Cîli, erken yaşlarda Bağdat'a gelerek Nizâmiye'de Ebü'l-Muhâsin Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî'den fıkıh dersleri almış, daha sonra Nizâmiye'de aynı müderrisin müdliğini yapmış, 580/1184 yılı Receb ayında vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 44/400).

Muhammed b. Ebü'l-Ferec Şeyh Fahrüddîn (ö. 621/1224)

Musul'da 539/1144 yılında doğan ve burada İmam Yahya el-Kurtubî'den kıraat dersi alan Muhammed, 572/1176 yılında Bağdat'a gelmiş ve burada fıkıh, Kemâl Abdurrahman el-Enbârî'den Arapça dersleri almış ve Nizâmiye Medresesinde müd olmuştur. 6 Ramazan 621 /21 Eylül 1224 tarihinde vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 45/78-79; Safedî, 2000, 4/226).

Ebü'l-Muzaffer el-Büzûrî el-Bağdâdî (ö. 597/1200)

İbnü's-Sabbâğ'ın torunu olup Yûsuf b. Bundâr'dan fıkıh dersi alan Nizâmiye muîdlerindendir. 597 Muharrem/1200 Ekim ayında vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 42/326).

Muhammed b. İsmâîl el-Bakkâl (ö. 588/1192)

Nizâmiye Medresesinin müderrislerinden Ali b. Ali el-Fârîkî döneminde onun muîdliğini yapmıştır. Münazara, cedel ve hilâf ilimlerinde mahirdir. Bir müddet sonra Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitmiştir. Dimaşk'ta hastalanarak 588 Şaban/1192 Ağustos ayında genç yaşta vefat etmiştir (Safedî, 2000, 2/155; Sübkî, bty., 6/94).

İsa b. Abdullah Ebü'l-Feth (ö. 622/1225)

İsa b. Abdullah, 568/1172 Safer ayında doğmuştur. Nizâmiye Medresesinde muîdlik, Nâsırî Tekkesi'nde şeyhlik yapmış, 622 Cemaziyelahir /1225 Haziran ayında vefat etmiştir (Sübkî, bty., 8/345).

Mansûr b. el-Hasan Ebü'l-Mekârim ez-Zencânî (ö. 597/1201)

Aslen Zencânî⁶⁴ olup Bağdat'a yerleşmiştir. Nizâmiye Medresesinde muîdlik, Sıgatiyye Medresesinde müderrislik yapmıştır. İyi bir fakih ve münazaracıdır. Ayrıca Kasr Camii'nde ders halkasında dersler vermiş, 597/1201 yılı Ramazan ayında vefat etmiştir (Zehebî 1997, 42/327; Sübkî, bty., 7/304).

Abdül-Vedûd b. Mahmûd b. el-Mübârek (ö. 618/1221)

Nizâmiye müderrisi el-Mücîr el-Bağdâdî'nin oğludur. Babasından mezhep ve usûl dersleri almış ayrıca hilâf ve cedel okumuştur. Babasının müderrisliği döneminde Nizâmiye Medresesinde muîdlik yapmış, Bağdat'taki bazı medreselerde dersler vermiştir. 618 Receb /1221 Ağustos- Eylül ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (Sübkî, bty., 8/317).

Bahâüddîn b. Şeddâd Yûsuf (ö. 632/1234)

Musul'da 539 Ramazan/1145 Şubat ayında doğan İbn Şeddâd, küçük yaşlarda yetim kalıp, dayıları tarafından yetiştirilmiştir. Künyesi Ebü'l-Muhâsin'dir. Şeddâd anne tarafından dedesinin adıdır. Pek çok âlimden kıraat, hadis, hilâf dersleri almıştır. Arapçayla da meşgul olan İbn Şeddâd, Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Radiyyüddîn el-Kazvînî'den hadis dersi almış, Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah eş-Şâî

⁶⁴ Azerbaycan sınırında bir şehirdir (Sem'ânî, 1980, 6/306).

ve Radiyyüddîn Ebû'l-Hayr Ahmed b. el-Kazvînî'nin Nizâmiye müderrisliği döneminde Sedîd es-Selmâsî ile birlikte muîdlik yapmıştır. Daha sonra Musul'a dönerek burada bulunan Şhrezûrî Medresesinde müderris olmuştur. 584/1188 yılında Selâhaddin Eyyûbi tarafından Kudüs kazaskeri ve ilk kadısı olmuştur. Nureddin Mahmud Zengî Medresesinin karşısına bir medrese ve dârul-hadis yaptırmış, ikisinin arasına da kendisi için bir türbe inşa ettirmiştir. *Melceü'l-Hükkâm İnde İltibâsî'l-Ahkâm, Delâilü'l-Ahkâm, el-Mûcizü'l-Bâhir*, Selâhaddin Eyyûbi için yazdığı *Kitâbu Fadâilü'l-Cihâd* ve *Sîretü's-Sultân Selâhaddin* yazdığı eserlerden bir kısmıdır. 632 Safer/1234 Kasım ayında Halep'te vefat etmiş ve kendisi için yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Safedî, 2000, 29/86; Sübkî, bty., 2/96, 8/360; İbn Hallikân, 1994, 7/86).

Sedîd es-Selmâsî Muhammed b. Hibetullah (ö. 574/1179)

Azerbaycan'ın Selmâs şehrinde doğan ve Bağdat'ın önemli Şâfiî âlimleri arasında yer alan Selmâsî, İbn Şeddâd el-Üsdî ile birlikte Nizâmiye'de muîd olarak görev yapmıştır. Nizâmiye müderrisleri Ebû Nasr eş-Şâfiî, Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî ve Radiyyüddîn Ebû'l-Hayr el-Kazvinî'ye muîdlik yapmıştır. Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî'nin Nizâmiye müderrisliği döneminde muîdken yetiştirdiği eş-Şeyh Ebû Hâmid İmâdüddîn b. Yûnus da (ö. 608/1211) kendisi gibi önemli müderris ve âlimlerden birisi olmuş, pek çok müderris ve kadı yetiştirmiştir. Bağdat dışında da meşhur olmuş, çevre ülkelerden Bağdat'a ondan ilim öğrenmek için pek çok öğrenci gelmiştir. Verdiği fetvalarda isabetli olduğundan es-Sedîd (Doğru) lâkabıyla bilinmiştir. 574 Şaban /1179 Ocak ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1970, 4/237, 253, 5/311; Safedî, 2000, 29/86).

Görüldüğü gibi Nizâmiye Medresesinin muîdleri müderris gibi dersler vermiş, yetkinliklerini ispatlamış, medresenin seçkin bir elemanı olduğunu ortaya koymuşlardır. Böylece medresenin şöhreti öğrencileri vasıtasıyla diğer beldelere de yayılmıştır.

Fahrüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed er-Râzî (ö. 656/1258)

Edip, şair ve kadı olan er-Râzî, Nizâmiye Medresesinde muîdlik yapmıştır. İbnü'l-Fuvatî (1995, 2/531) onun 1258 de Moğol istilâsında şehit edildiğini tahmin etmektedir. Hakkında İbnü'l-Fuvatî dışında bilgi veren müellife rastlanmamıştır.

Ebü'l-Muzaffer Abdullah b. Yûsuf b. Abdülkadir

Azerbaycan'da doğmuştur. Bağdat'ta el-Mucîr el-Bağdâdî ve Ebû Ali en-Nûkânî'den fıkıh dersleri almış ve daha sonra Nizâmiye Medresesine muîd olarak görevlendirilmiştir (Sübkî, bty., 7/142). Ölüm tarihi bilinmemektedir.

Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî Abdurrahman (ö. 577/1181-1182)

Erken yaşlarda Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde İbn Mansûr er-Rezzâz'dan fıkıh, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den edebiyat dersleri almıştır. Uzmanlaştıktan sonra Nizâmiye Medresesine muîd olmuştur. Ayrıca vaaz meclisi vardır. 577/1181-1182 yılında vefat eden Ebü'l-Berekât'ın başta nahiv ve dil konularında olmak üzere otuzun üzerinde kitabı vardır (Salahaddîn, 1974, 2/93).

Ebü Abdullah el-Erbîlî eş-Şâfî (ö. 580/1184-1185)

Ebü Abdullah, Erbil'den Bağdat'a gelip Nizâmiye Medresesinde fıkıh dersi alarak bu alanda yetkin olarak muîd olmuştur. 580/1184-1185 li yıllarda Şam'da vefat eden Ebû Abdullah, aynı zamanda edebiyatçı olup şiirler yazmıştır (Safedî, 2000, 3/214).

Ahmed b. Ömer Ebü'l-Abbâs (ö. 591/1194-1195)

“el-Vecîh” diye bilinen Ebü'l-Abbâs, Tebriz'de İbn Ebî Amr'dan fıkıh dersleri almıştır. Ebû İshâk Şîrâzî'nin *el-Mühezzebe* adlı eserinin tamamını ezberlediği söylenmektedir. Bağdat'a yerleşmiş ve ölünceye kadar Bağdat'ta kalmıştır. Bağdat'ın ileri gelen fakih ve âlimlerinden sayılan Ebü'l-Abbâs, 591/1194-1195 yılında vefat etmiştir. (Sübkî, bty., 6/31, Safedî, 2000, 7/170).

Ebü'l-Fadl ez-Zührî el-Bağdâdî (ö. 561/1165)

“İbn Şakrân” diye bilinen Ebü'l-Fadl, 483/1090-1091 yılında Bağdat'ta doğmuştur. İmam, vaiz ve sûfîlerdendir. 561 Muharrem/1165 Kasım ayında vefat etmiştir (Sübkî, bty., 6/68).

İbn Muhâcir Muhammed b. Alavân (ö. 615/1218-1219)

Musul'da 542/1147-1148 yılında doğan İbn Muhâcir, 560/1164 yılında hac yolculuğunda Bağdat'a uğramış, haccını yaptıktan sonra dönüp burada kalmaya karar vermiştir. Nizâmiye müderrisi Yûsuf ed-Dımaşkî'den fıkıh ve hilâf dersleri aldıktan sonra muîd olmuştur. Daha sonra Musul'a dönerek buradaki mescit ve medreselerde

ders vermiştir. Bu arada değişik zamanlarda Bağdat'a birkaç defa gelen İbn Muhâcir 615/1218-1219 yılında vefat etmiştir (Safedî, 2000, 4/73).

Şeyh Emînüddîn et-Tebrîzî el-Muzaffer (ö. 621/1225)

Emînüddîn, 558/1163 yılında doğmuş, eğitim amacıyla Bağdat'a gelerek Ebü'l-Kâsım b. Fadlân'dan fıkıh dersleri aldıktan sonra Nizâmiye Medresesine müîd olmuştur. Hac niyetiyle Bağdat'tan ayrılarak Mısır'a yerleşmiş, oradaki Nâsiriye Medresesinde uzun süre müderrislik yapmıştır. Oradan Irak'a ve Irak'tan da Şirâz'a geçmiş, 621 Zilhicce /1225 Ocak ayında Şirâz'da vefat etmiştir (Sübkî, bty., 8/373).

4.4.9.1.4. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Öğrencileri

Bağdat Nizâmiye Medresesinin belki binlere varan öğrencisi vardır. Biz burada kaynaklardan bulabildiğimiz ve Nâci Ma'rûf'un (1973a) *Ulemâü'n-Nizâmiyyât...* adlı eserinde verdiği silsileyi ele aldık.

Ebûbekir Muhammed b. Aşîr b. Mâruf eş-Şervânî (ö.539/1145)

Derbend Hazeran'a bağlı bir yerleşim yeri olan Şervân'da doğmuştur. İyi bir fakih olan Şervânî, Nizâmiye Medresesinde fıkıh derslerini İlkiya el-Harrâsî'den almıştır (Sem'ânî, 1976, 7/327). İbnü's-Salâh (1992, 1/226), onun Ebü'l-Hayr el-Mübârek'ten hadis dinlediğini ve yazdığını da ilâve etmektedir. Bu rivayettean anlaşıldığına gibi, fıkıhçılığının yanında onun hadis âlimi de olduğu ortaya çıkmaktadır. H. 530 yılında hac yapmış ve Mekke'de pek çok kişiye hadis rivayet etmiştir (el-Evsî, 1965, 278). 539 Şevval / 1145 Mart ayında vefat etmiştir (Sübkî, ty., 6/149).

Ebû'l-Hasan Ali el- Kerrâzî (ö. 537/1141-1142)

"İbn Kerrâz" diye bilinen el-Kerrâzî, Nizâmiye Medresesinde İlkiya el-Harrâsî'den fıkıh eğitimi almıştır. Bağdat'ta temâyüz eden adalet şahitlerinden (eş-Şühûdü'l-Muaddel) dir. 537/1142-1143 yılından sonra vefat etmiştir (Sem'ânî, 1976, 10/ 373).

Ebû Muhammed Abdullah el-Merendî⁶⁵ el- Hafîb (ö. 541/1146)

Es'ad b. Ebi'n-Nadr'dan bir müddet ders almıştır. On beş yıl Merv'de kaldıktan sonra Merverrûz'da 541/1146'da vefat etmiştir. İyi bir edip ve hattattır (Sem'ânî 1973, 11/251).

⁶⁵ Azerbaycan'da bir yerleşim yeridir (Sem'ânî, 1973, 11/ 251).

Ebü'l-Vefa el-Halîl el-Merendî (512/1118)

Nizâmiye Medresesinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanında fıkıh dersi almıştır. İyi bir fıkıh âlimidir. Aynı zamanda hadis dersleri de alan Ebü'l-Vefa, 512 Cemziyelahir/1118 Eylül ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Şûnîziyye Kabristanı'na defnedilmiştir. (Sem'ânî 1973, 11/252-253).

Radiyyuddin Ebû Davud el-Cîlî eş-Şâfiî (ö. 631/1233)

Nizâmiye Medresesinde fıkıh eğitimi almış olup aynı zamanda pek çok fakih yetiştirmiştir. İbn Hallikân'a göre fıkıhta asrının en önemlilerinden birisidir. On beş ciltlik fıkıh kitabı yazmıştır. Rebûlevvel ayının ikisinde 631/6 Aralık 1233 tarihinde vefat etmiştir (Zehebî, 1998, 46/66).

Muhammed b. Alvân Şerefüddîn Ebû'l-Muzaffer (ö. 615/1218)

Muhammed b. Alvân, 541/1146-1147 yılında Musul'da doğmuş, Ebû'l-Muhâsin Yûsuf b. Bündâr'dan Nizâmiye'de fıkıh dersi almıştır. Fıkıh derslerini Musul'da Ebû'l-Berekât Abdullah b. el-Hudar İbni's-Şîcî'nin yanında tamamlayarak babasının medresesi Alvân'de müderris olmuştur. Hilâf ilminde de yetkin olup *Tâlikun-fi'l-Hilâf* adlı eseri vardır. 615 Muharrem/1218 Mart ayında Musul'da vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 44/261; Safedî, 2000, 4/73).

Fahrüddîn Ebû'l-Meâlî Ahmed b. Osman (ö. 621/1224)

Musul'dan Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde Ali b. Fadlân'dan fıkıh dersleri almıştır. Aynı zamanda hadis dersi de alan Ebû'l-Meâlî, fakihliği yanında edebiyatçı ve şairdir (İbnü'l Fuvâtî, 1995, 2/543). Kendisiyle ilgili malumat Nizâmiye Medresesi Muîdleri başlığı altında verilmiştir.

Ebü Dâvud Süleyman b. Muzaffer (ö. 631/1233)

Hicrî 580'den sonra genç yaşta Cîlân'dan Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde fıkıh dersi almış ve zamanının Şâfiî mezhebi âlimlerinin en önemlilerinden birisi olmuştur. Yirmi beş ciltlik Şâfiî fikhı yazmıştır. Kendisine Nizâmiye'de muîdlik, bazı medreselerde müderrislik ve Mâruf Türbesi yakınında bulunan Nâsırî Tekkesi'nde şeyhlik teklif edilmiş ama hiçbirini kabul etmemiştir. 631 Rabiülevvel/1233 Aralık ayında vefat etmiştir (Safedî, 2000, 15/261). Safedî müderrislik ve muîdlik vazifelerini neden kabul etmediğine dair bilgi vermezken

şeyhlik için Ebû Dâvud'un "Ne yapayım şeyhliği" diye cevap verdiğini söylemektedir.

İbnü'l-Bûrî eş-Şâfiî Hibetullah b. Muad (ö. 599/1202-1203)

Şam'da Kadı Ebû Sa'd Abdullah'tan bir müddet fıkıh eğitimi aldıktan sonra Bağdat'a gelerek Nizâmiye'de fıkıh dersleri almıştır. Sonra İskenderiye'ye gitmiş ve oradaki Hâfiziyye Medresesinde müderrislik yapmıştır. 599/1202-1203 yılında Kahire'de vefat etmiştir (Safedî, 2000, 27/193).

İbnü'l-Melîh eş-Şâfiî Yûsuf b. Muhammed el-Kerhî

Çocukken babası Muhammed vefat etmiş ama buna rağmen iyi bir terbiye alarak Kur'an'ı ezberlemiş ve hat dersleri alarak iyi bir hattat olmuştur. Nizâmiye Medresesinde de fıkıh dersleri alan İbnü'l-Melîh, Şâfiî fakihlerinin seçkinlerinden sayılmıştır. Sûfilere karışıp bir müddet Bestâmi Tekkesi'nde kalmış, hadis ve tarih dersleri almış, kendi hattıyla pek çok kitap yazmıştır (Safedî, 2000, 29/155).

İbn Asker Ebû İshâk İbrahim b. Nasr b. Asker (ö. 610/1213)

Musul'un önemli kadı ve Şâfiî fakihlerindendir. Fıkıh dersini Musul'da Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Nasr'dan aldıktan sonra Nizâmiye Medresesinde tamamlamıştır. 610/1213 yılında Musul'da vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1978, 1/37,38).

İbnü'l-Enbârî Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Ebû'l-Vefa (577/1181)

İyi bir dil âlimi olan Enbârî, Kemâlüddîn lakabıyla bilinmektedir. 513/1119 yılında Bağdat'ta doğmuş, Ebû Mansûr el-Cevâlikî ve Hibetullah b. eş-Şecerî'den nahiv ve dil dersleri almıştır. Nizâmiye Medresesinde fikhını tamamlamış, bunun yanında dil konusunda döneminin en büyük âlimlerinden sayılmış, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. *Esrâru'l-Arabiyye* ve *el-Mizân* nahiv, *Tabakâtü'l-Üdebâ* edebî şahsiyetleri konu alan eserlerindendir. Ömrünün sonunda evine çekilmiş ve 577/1181 yılındaki vefatına kadar evinde ilim ve ibadetle meşgul olmuştur. Bâbü Ebrez mezarlığında Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesine defnedilmiştir (İbn Hallikân, 1970, 3/139)

4.4.9.1.5. Bağdat Nizâmiye Medresesinin Kütüphanesi ve Kütüphane Görevlileri

Nizâmiye Medresesinin Kütüphanesi döneminin en zengin kütüphanelerinden birisi idi. Nizâmülmülk, en nadide yazmaları buraya bağışlamış (Çelebi, 1976, 188), sadece kütüphanenin giderleri için harcanacak vakıflar ayırmıştır (Asîrî, 1985, 188). Kütüphane 510/1116 yılında meydana gelen büyük Bağdat yangınında yanmış ama kitapları kurtarılmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 20/95). Yangından sonra tamir edildiği anlaşılan kütüphane, sonraki dönemlerde yetersiz kaldığından Halife Nasır-Lidinillâh, 589/1193 yılında ek bina yapıp buraya binlerce çok değerli kitap getirmiştir (İbn Kesîr, 1988, 13/6; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/14).

Bu genişletmeden sonra kütüphanenin, “eski” ve “yeni” kütüphane şeklinde iki bölüm halinde, farklı yöneticileriyle hizmet verdiği tahmin edilmektedir. Fahrüddîn Ebû Muhammed’in sadece Nâsır-Lidînillâh’ın eklediği yeni kütüphaneden sorumlu olduğu görülmekte ve İbn Sâî (1934, 160), Ebû Ca’fer Ömer b. Debbâs’tan bahsederken onun Nizâmiye Medresesinin eski kütüphanesine müşrif (kütüphane müdür yardımcısı) olarak görevlendirildiğini söylemektedir. Verilen bu bilgiler de her iki kütüphanenin görevlilerinin ayrı olduğunu göstermektedir.

Kütüphanenin büyüklüğü ve işlevselliği dönemin önemli şahsiyetlerinin de bu kütüphaneye bütün kitaplarını bağışlamasına sebep olmuştur. Hicri 7. asrın ilk yarısında *Zeylû Târîhi Bağdâd*’ın müellifi İbn Neccâr, değeri bin dinarı bulan iki kütüphanesini buraya vakfetmiştir (Çelebi, 1976, 189; Asîrî, 1985, 188).

Kütüphane görevlileri de tıpkı medrese görevlileri gibi seçilerek belirlenmiş, kütüphane görevlilerinin neredeyse tamamı dil ve edebiyat alanlarında yetkin kişiler içerisinde atanmıştır.

Ya’kûb b. Süleyman Ebû Yûsuf el-İsferâyinî (498/1105)

Nizâmiye Medresesinin kütüphane müdürlüğünü yapan el-İsferâyinî, Ali el-Kadî Ebû’t-Tayyib’den fıkıh eğitimi almış *el-Müstazhirî fi’l-İmâmeti ve Şerâiti’l- Ahkâm* adlı bir kitap yazmıştır (Sübkî, bty., 1/276). Ölüm tarihi kaynaklarda farklı verilmektedir. Sübkî’ye göre 480/1087 yılında, Hamevî’ye göre (1993, 2362) 498 yılı Ramazan ayında (Haziran 1105) vefat etmiştir.

Ebû Zekerîyya et-Tebrîzî (ö. 502/1108)

Edîp, faziletli ve pek çok eseri olan Ebû Zekerîyya, Nizâmiye Medresesinin ilk kütüphane görevlisidir. Nizâmülmülk'ün medreseyi bir ziyaretinde medresenin mahfelinde ilim, dua ve şiir meclisinde bir kişi kalkıp Ebû Zekerîyya'nın geçim darlığı yaşadığından bahsedince Nizâmülmülk hemen yöneticiye ne kadar maaş aldığını sormuş, yöneticinin on dinar aldığını söylemesi üzerine, eğer bu adamın dediği gibi maaşı yetmiyorsa on beş dinara çıkarın diye emir vermiştir (Makrizî, 1848, 227). Aynı zamanda medresenin ilk dil müderrisi olan Tebrîzî ile ilgili malumat müderrisler başlığında verilmiştir.

Muhammed b. Ahmed Ebîverdî (ö. 507/1113)

Ya'kûb el-İsferâyînî'den sonra Nizâmiye kütüphanesinin başına getirilen Ebîverdî, Ebîverd'de bilinen bir kurra, şâir ve edebiyatçı olup Bağdat'a gelerek Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün hizmetinde çalışmıştır. Vezir İbn Cehîr'in Abbâsî halifesine onun Mısır halifesini methettiğiyle ilgili şikâyeti üzerine o, halifelik tarafından cezalandırılacağından korkarak Hemedân'a kaçmış ve 20 Rabiülevvel 507/4 Eylül 1113 tarihinde Isfahan'da ölmüştür (Hamevî, 1993, 2361). *Târîhu Ebîverd ve el-Muhtelif ve'l-Mü'telif fî Ensâbi'l-Arab* adlı bilinen iki eseri olan Ebîverdî döneminin neseb âlimlerinden biridir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/135).

Ali b. Ömer b. Ahmed Ebü'l-Hasan (575/1180)

Bâbü'l-Ezecli olan Ebü'l-Hasan Ali, Şerif Ebü's-Seâdât İbni's-Şecerî'den nahiv, Şeyh Ebû Mansûr İbni'l-Cevâlikî'den Arap dili dersleri almış, meşhur edebiyatçılardan birisi olmuştur. Uzun yıllar kütüphane hazinliği yapan ve çok güzel hat yazan Ebü'l-Hasan, 575/1180 yılında vefat etmiştir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 4/463; Hamevî, 1993, 1666).

Ebû Ca'fer Ömer b. Ebûbekir ed-Debbâs (ö. 601/1205)

İbn Sâî'nin (1934,160), genç, fazilet sahibi, güzel huylu ve güzel yüzlü, kelâm ilmi ve edebiyatta mahir birisi olarak tanımladığı ed-Debbâs, Hanbelî mezhebine mensupken Şafîî mezhebine geçerek medresenin eski kütüphanesine müşrif olarak görevlendirilmiş, bu görevini ölümüne kadar (601/1205) sürdürmüştür. Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bazı medrese müderrislerinin Nizâmiye Medresesinde müderris olabilmek için mezhep değiştirdikleri gibi Ebû Ca'fer ed-Debbâs'ın da kütüphanede görevlendirilebilmek için mezhep değiştirdiğini

görüyoruz. Bu olaydan, aslını tespit edemediğimiz ama kaynaklarda parça parça verilen medresenin vakıf şartnâmesinde, kütüphanedeki görevlilerin de Şafî mezhebinden olması gerektiği ile ilgili bir şartın varlığını anlıyoruz. Diğer bir husus, o dönem âlimlerinin bu medresede görev almak için mezhep değiştirdiğidir. Mezhepler arasında şiddetli taassubun varlığına rağmen âlimlerin burada görev almak için mezhep değiştirmeleri dikkat çekmektedir.

Fahrüddîn Ebû Muhammed el-Bağdâdî (639/1241-1242)

Belağat ve beyan ilmine hâkim bir şairdir. Fıkıh, hilâf ve usûl dersleri almış, Nizâmiye Kütüphanesinde Nâsiriye kitaplarının sorumlusu olmuştur. Bir müddet Bâbü'l-Merâtib hacipliği de yapan Ebû Muhammed, 639/1241-1242 yılında vefat etmiştir (İbnü'l Fuvatî, 1995, 2/582).

4.4.9.1.6. Bağdat Nizâmiye Medresesindeki Diğer Görevliler

Nizâmiye Medresesi hem büyük hem de zengin vakıf eserleriyle nitelikli bir medrese olduğundan burada vaiz, mürettip, metrukât memuru ve mutfak çalışanları gibi görevliler de yer almıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Nizâmiye Medresesinde rutin olarak vaazlar da verilmiştir. Bu vaazları bazen müderrisler verirken bazen de dışarıdan gelen misafirlerin verdiği görülmektedir. Ebû Nasır, Nişâbur'dan gelerek Bağdat Nizâmiye Medresesinde kendisi için oluşturulan mecliste vaaz vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/181).

4.4.9.1.6.1. Bağdat Nizâmiye Medresesi Mürettipleri

Öğrencilerin oturma düzeninden müderrislerin halka düzenine kadar hem eğitim hem de medresenin tertip ve düzeniyle yetkilendirilen görevlilerdir. Bu görevlilerden kaynaklarda tespit edebildiklerimiz şunlardır,

Ebû Tâhir İbrahim b. Şeybân en-Nüfeylî (ö. 539/1144)

Ebû İshâk eş-Şîrâzî döneminden Sem'ânî'nin dönemine kadar⁶⁶ Nizâmiye Medresesinde ücretli olarak öğrencilerin tertip işlerine bakmış, 539/1144 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Sem'ânî 1984, 11/236-237).

Muhammed b. Muhammed el-Harbevî Eş-Şâir (610/1213)

Şairlerden olup 541/1146-1147 yılında vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 44/320). Safedî'ye göre (2000, 1/133) 610/1213 yılında genç yaşta vefat etmiştir.

⁶⁶ Sem'ânî 1138-1142 yılları arasında Bağdat'ta kalmıştır (Efendioğlu, 2009).

4.4.9.1.6.2. Metrukât Memuru (Mütevelli'si):

Nizâmiye Medresesinde vefat eden kimsesiz müderris, öğrenci vb. öldükten sonra eğer mirasçısı yoksa kalan terekelerinden mesul olan görevlidir. 547/1152-1153 yılında Nizâmiye'de kalan Ya'kûb el-Kâtib vefat edip mirasçısı olmayınca kalan malları için bir kişi görevlendirilmiş ancak bazı fakihler görevliyi döverek malları elinden almışlardır (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/ 382).

4.4.9.1.7. Nizâmiye Medresesinde Bulunan Farklı Şahsiyetler

Medresede ilim, münazara, şiir, hadis dinleme vb. pek çok sebeplerle zaman zaman bazı misafirler de kalmıştır. İbrahim el-Ğuzzi Ebû İshâk İbrahim el-Kelbî el-Eşhûbî (ö. 524/1129-1130) bunlardan biridir.

Meşhur bir şair olan İbrahim el Ğuzzî, 481/1089 yılında Dımaşk'ta fıkıh dersleri aldıktan sonra Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde birkaç yıl kalmıştır. Müderrisler dâhil pek çok kişiye methiyeler yazmıştır. Nizâmiye Medresesinde hangi amaçla kaldığı bilinmemektedir. Dil ve fıkıh hocalığı yaptığı tahmin edilmektedir. Buradan Horasan'a gitmiş ve orada meşhur şairlerden biri olmuştur. 524/1129/1130 yılında Horasan'da Belh ve Merv arasında vefat etmiş, cenazesi Belh'e defnedilmiştir (İbn Hallikân, 1978, 1/57-60; İbnü'l-İmâd, 1989, 6/113).

4.4.9.1.8. Nizâmiye Medresesinde Okutulan Dersler ve Eğitim Metodu

Nizâmiye Medresesi ilk açıldığında temel amacı Şafiî/Eş'arî fikirde öğrenci yetiştirmek olduğundan neredeyse yarım asır fıkıh ve hadis derslerinin merkeze alındığı bir müfredat okutulmuştur. Bunlar temel dinî ilimler olarak sayılan fıkıh, usûl, fıkıh usulü, ferâiz, fûrû, hadis ve kelâm dersleridir. Bunlarla birlikte münazaranın yardımcı bilimlerinden hilâf ve cedel de müfredatta yerini almıştır.

Ebü'l-Kâsım ed-Debûsî döneminde dil dersleri verilmiş, ancak Debûsî'nin asıl verdiği ders hadis olmuştur (Zehebî, 1994, 32/32). Ebû Zekeriyya Yahya et-Tebrîzî'nin atanmasından itibaren sadece dil dersleri veren müderrisler de medresede yerini almış, böylece Arap dili ve dilin yan dalları müfredata katılmış, bu dersler sadece ilgili dalda atanan müderrisler tarafından verilmeye başlanmıştır. Medresede dil, dil ile ilgili Arap dili, nahiv, beyân ve edebiyat gibi dersler okutulmuştur. Matematik dersine baktığımızda müderrislerin hal tercemelerinde sadece Dûrî'nin

matematik dersi verdiği bilgisini görürüz. Ancak hem ferâiz gibi matematik bilgisi gerektiren dersin varlığı hem de Mecdüddîn el-Vâsıtî, Ebü'l-Abbâs el-Vâsıtî gibi müderrislerin aynı zamanda matematikte de yetkin olmaları (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/350, Sübkî, bty., 4/48) bu dersin medresede ders olarak işlendiğini göstermektedir. Dûrî'nin kırk yıl kadar medresede hesap dersleri verdiğine dair rivayetler, bu dersin sonradan resmî olarak müferedata konulduğunu göstermektedir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 64; İbn Nakta, 1987, 1/529).

Nizâmiye Medresesindeki eğitim metodu genel olarak bir kitabın müderris tarafından okutturulması ve daha sonra muîd tarafından da tekrar ettirilmesi (iade) suretiyle kitabın bitirilmesi şeklindedir. Öğrencilerin hal tercemelerine bakıldığında “falancanın yanında kitabı okumuştur” şeklinde geçen pek çok rivayet, bu metodun uygulandığını göstermektedir. Mesela Ebûbekir eş-Şâşî'nin hayatından söz edilirken onun hakkında “İbn Sabbâğ'dan eseri eş-Şâmil fil-Fıkh'ı okumuştur” şeklinde bilgi verilmiştir (İbn Hallikân, 1978, 4/220). Buna benzer örnekler kaynaklarda çokça geçmektedir.

Metodlardan biri olan hıfz (ezber) da medreselerde başta hadis olmak üzere pek çok ilim dalında kullanılmaktadır. Müderrislerin hal tercemelerine baktığımızda bazılarının hocalarının yanında okudukları kitapları hıfz ettiği bilgilerine ulaşıyoruz. Ebû Ali el-Fârîkî hocası İbn Sabbâğ'ın eş-Şâmil'i ni onun yanında ezberlemiştir (İbn Hallikân, 1978, 2/77).

Medresede uygulanan diğer bir metod da imla (yazarak öğrenme) metodu olup daha çok hadis dersinde uygulanmıştır. Müderris hadis rivayetlerini tek tek yazdırarak dersini işlemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/289).

Hadis dersinde uygulanan başka bir metod daha vardır ki bu da dinleyerek ezberleme (sem'î) metodudur. Kaynaklarda hadis eğitiminde en çok bu metoddan söz edilmektedir (İbnü's-Salâh, 1992, 1/226).

Bunların dışında müzakere (karşılıklı tekrar) ve münazara (tartışma) metodlarının da uygulandığı görülmektedir (Zehebî, 1984, 21/258). Bu metodların hepsini, okuma, tekrar etme, karşılıklı tekrar, dinleme, yazma ve tartışma şeklinde sıralayabiliriz.

Nizâmiye Medresesinde her cuma günü ikindi ile akşam namazı arasında halka yönelik vaaz ve irşad eğitimleri de verilmiştir. İbn Cübeyr Bağdat'ta iken iki hafta Cuma günleri bu programa katılmıştır. Onun anlatımıyla cuma günü ikindi namazının akabinde Nizâmiye Müderrisi Şeyh Radiyyüddîn Kazvînî minbere çıkmış, önündeki kurralar insanları şevke getiren nâmeleriyle güzel bir Kur'an okumuş, daha sonra da müderris tefsir ve hadislerle birlikte farklı ilmî konuları içeren bir hitâbet sergilemiştir. Daha sonra halkın müderrise yönelttiği sorulara cevap verilmek suretiyle bu faaliyet akşam namazına kadar devam etmiştir. İbn Cübeyr ertesi cuma günü de aynı şekilde medresede Ebûbekir el-Hocendî'nin halka yönelik program uyguladığını söylemiştir (1964, 195-196). Verilen bu bilgilere göre medresenin her cuma halka yönelik ilmî faaliyetler sergilediği, böylece verilen yaygın eğitim faaliyetiyle halkın sünnî anlayışla eğitildiği de görülmektedir.

4.4.9.2. Müstansırıyye Medresesi

Müstansırıyye Medresesinin (Şekil 4.8.) inşasına Abbâsîlerin son döneminde Halife el-Müstansır-Billâh'ın (hlf. 1226-1242) 625/1228 yılında Müeyyidüddîn Ebû Tâlib Muhammed b. el-Alkamî'ye verdiği emirle başlanmıştır. İnşaat, 631/1233 yılında tamamlanarak açılan medresenin en önemli özelliği içerisinde dört mezhebi barındıran ve aynı anda hem şer'î hem de aklî ilimleri bir arada veren ilk medrese olmasıdır (İbn Kesîr, 1988, 13/163; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/376; Avvâd, 1945, 79-80; Mekkiyye, 2005, 161-163).

Halife tarafından 700.000 dinar harcanarak Rusâfe tarafında Dicle Nehri'nin kenarında eskiden ahır olan bir yere yaptırılan medreseyi (Ma'rûf, 1959, 9) Makrizî (1848, 211), "Bağdat'ın iftihar kaynağı olup mimari güzellik ve yükseklik bakımından benzeri yoktur" diyerek övmüştür. Medresenin merkezinde büyük bir salon ve her köşesinde bir tane olmak üzere toplam dört eyvanı vardı. Her eyvanda bir mezhepten müderris ve müderrislerin sağında ve solunda birer müîd bulunmaktaydı. Medrese iki katlı ve dikdörtgen şeklindeydi (Avvâd, 1945, 88)⁶⁷.

İbnü'l-Fuvatî, (2003, 79), 633/1235 yılında Müstansırıyye Medresesinin hemen karşısında inşa edilen eyvan ve tabip suffesinden (sofa) bahsederken çok ilginç bir tasvir ve saat sisteminden bahsetmiştir. Şöyle ki, "Eyvan tamamlandığında altına bir

⁶⁷ Medresenin plan ve yerleşimiyle ilgili krokiler için bkz. Avvâd, 1945, 81, 82, 88; Ma'rûf, 1959, 433 ve sonrası.

tane suffice yapıldı. Burada bir doktor ve yanında tıp ilmi alan öğrenciler görevlendirildi. Bu suffenin kenarına bir duvar yapıp üzerine bir daire ve dairenin içerisine gökyüzünün resmi çizildi. Ayrıca burada kapıların açılıp örtülmesini sağlayan bir sistem kuruldu. Dairenin içerisinde altından iki tas ve taslarda altından yapılmış iki şahin vardı. Bunların arkasında bakınca anlaşılmayan, altına benzeyen bir madenden yapılmış iki zemberek vardı. Her bir saat geçtiğinde şahinlerin ağzı açılır ve zemberekler taslara düşerdi. Her düşüşte sistemdeki kapılardan biri açılırdı. Altın olan bu kapılar o an yaldızlanmış bir hale dönüşürdü. Taslara düşen bu zemberekler kendiliğinden daha önceki yerlerine dönerdi. Sonra hakiki güneş olmasına rağmen gökyüzünde altından aylar belirir, güneşin etrafında döner ve güneşin kaybolmasıyla kaybolurlardı. Gece olduğunda arkalarında bir ışık parlaklığıyla ay doğar ve her saat dolduğunda ışık da ayı tamamen sarardı. Daha sonra başka bir dairede gece biter ve güneş doğardı. Bu şekilde namaz vakitleri bilinirdi". İbnü'l-Fuvatî'nin verdiği bu saatin bir mühendislik harikası olduğu görülmektedir. Ayrıca medresede tıp ilminin verildiği küçük bir bimâristanın da varlığı anlaşılmaktadır.

Bağdat'ta ilk defa bir halife tarafından yaptırılıp 631/1233 yılında açılan medresenin kütüphanesine 160 yük kitap taşınmış, dört mezhepten 284 öğrenci, dört müderris, bir hadis, bir nahiv, bir tıp ve bir de ferâiz hocası tertip edilmiştir. Buna ek olarak her müderrise dört muîd görevlendirilmiştir. Medresede Muhyiddîn Ebû Abdullâh b. Fadlân Şâfîlere, Reşîduddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Fergânî Hanefîlere, Muhyiddîn Yûsuf b. Şeyh Ebû'l-Ferec İbni'l-Cevzî Hanbelîlere, Ebû'l-Hasan el-Mağribî el-Mâlikî de Malikîlere ilk derslerini vererek medresenin açılışı gerçekleşmiştir. Medrese devrinin en parlak dönemini yaşamış ve o dönemin en büyük ve en kapsamlı vakıflarına sahip olmuştur (Zehebî, 1998, 46/6-7; İbn Kesîr, 1988, 13/163; İbnül-Fuvatî, 2003, 58-59; Kîlânî, 1971, 25; Avvâd, 1986, 121; 1945, 83-84).

Medresede eğitim faaliyeti açılışından (631/1233) 1030/1620 yılına kadar devam etmiş, sadece Moğol istilâsı döneminde (1258) iki yıl ve Timur döneminde (1392 ile 1400 yılındaki Bağdat seferlerinden sonra) iki asır kadar kapalı kalmış; ayrıca Timur'un 1400 yılındaki seferinde medresenin kütüphanesinde tek bir kitap dahi kalmamıştır (Ma'rûf, 1959, 10,11,13,14).

Müstansırıyye Medresesi ders içeriği bakımından da ilklerden olmuş, medresede fıkıh, usûl, fûrû, aruz, hadis, ferâiz (miras hukuku) matematik, jeodezi (ilm'ü mesâha),

tıp, hayvanlardan nasıl yararlanılacağını anlatan bilim ve beden sağlığı ile ilgili eczacılık gibi pek çok bilim dallarını içeren geniş bir alanda dersler verilmiştir (Ma'rûf, 1959, 2-3; İhsanoğlu, 2019, 81).

Medreseye ayrıca bir dârülkurrâ ve dârülhadis eklenip buralara da hoca ve muîdler görevlendirilmiş, bunların da iâşesi medresenin vakfından karşılanmıştır (Cevâd, 1958, 31).

4.4.9.2.1. Müstansırıyye Medresesi Müderrisleri

Müstansırıyye Medresesi müderrisleri de aynı Nizâmiye Medresesi müderrisleri gibi döneminin yetkin ulemaları arasından seçilerek görevlendirilmiştir. İbnü'l-Fuvatî (2003, 59) medresenin açılış gününü anlatırken müderrislerin siyah bir cübbe giydiklerini ve başlarına da lacivert bir tarha örttüklerini söylemekte, daha sonra müderrislerin kürsülerine çıkarak açılış derslerini yaptıklarını bildirmektedir. Verilen bu bilgilere bakıldığında Nizâmiye Medresesi müderrislerinde uygulanan kıyafet merasimi geleneğinin aynı şekilde devam ettiği ama başörtülerinin siyah değil de lacivert olduğu görülmektedir.

İbn Fadlân Muhammed b. Yahya el-Bağdâdî (ö. 631/1233)

Medresenin Şafîî öğrencilere ilk müderrisi olan İbn Fadlân, Nizâmiye ve Zümrüt Hatun medreselerinde de müderrislik yapmıştır. 568/1172-1173 yılında Bağdat'ta doğmuş ve zamanının büyük âlimlerinden Nizâmiye Medresesi müderrisi olan babası Ebü'l-Kâsım Yahya b. Fadlân'dan fıkıh dersleri alarak önemli bir fakih olmuştur. Ayrıca mantık, hilâf, usûl ve münazara ilmine de hâkim olan İbn Fadlân, 631/1233 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1998, 46/84; İbnü'l Fuvatî, 1995, 5/105).

Ebü'l-Meâlî Abdurrahman b. Mukbil (ö. 639/1241)

Vâsıt'ta 570/1174-1175 yılında doğan İbnü'l-Mukbil, İbnü'l-Bûkî, el-Mucîr el-Bağdâdî, İbn Fadlân ve İbnü'r-Rebî'den fıkıh; İbn Küleyb ve İbnü'l-Cezerî'den hadis dersleri almış, 624/1226 yılında Kadı ve 631/1234 yılında Müstansırıyye Medresesine müderris olmuştur. 639/1241 yılında vefat etmiştir. (Sübki, bty., 8/190; Zehebî, 1998, 46/14). Şafîî fakihlerden ders aldığı görülen Ebü'l-Meâlî, medresede Şafîî öğrencilere ders vermiş olmalıdır.

Kamerüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö. 643/1246)

Muhillü'l-Bağdâdî ve el-Kamer diye bilinen Ebû Abdullah, Nizâmiye Medresesi fakihlerindendir. Fetva verecek derecede fıkıh, iyi bir matematik ve ferâiz âlimi olmuş, Müstansırıyye Medresesi açılınca medresenin matematik ve ferâiz müderrisi olarak tayin edilmiştir. Medresede ne kadar görev yaptığı bilinmemekle birlikte vefatına (643/1246) kadar ders verdiği tahmin edilmektedir (Muhyiddîn, 1995, 3/464). Kaynaklarda Kamerüddîn'den önce medresede matematik dersi veren bir müderrisin adı geçmediğinden onun, Müstansırıyye Medresesinin ilk matematik müderrisi olduğu tahmin edilmektedir.

Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Abdüsselâm el-Lemğânî (ö. 649/1250-1251)

Hanefiyye Medresesinde yetişen Ebü'l-Fadl, İbn Fadlân eş-Şâfiî, Abdürrezzak el-Hanbelî, Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsîfî'ye kadı naipliği ve kadılık görevlerinde bulunmuş hatta döneminde "Akda'l-Kudât" kadılarının en büyüğü (baş kadı) makamına getirilmiştir. İzin alıp memleketine dönen İbnü'l-Ensârî, el-Halebî'nin (ö. 650/1252) yerine 635/1237-1238 yılında Müstansırıyye Medresesinde Hanefilere ders vermeye başlamış ve bu görevini yirmi bir ay yapmıştır. 649/1250-1251 yılında vefat edince Akda'l-Kudât görevini Nizâmiye hocalarından Sirâcüddîn en-Nehregalî devralmıştır (İbn Kesîr, 1988, 1/181-182; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 90-91).

Ebü'l-Menâkıb Mahmud b. Ahmed (ö. 656/1258)

Şâfiî öğrencilere ders vermek üzere 631/1233-1234 yılında medreseye görevlendirilmiştir (Zehebî, 1998, 46/14). Kendisiyle ilgili bilgiler Nizâmiye müderrisleri içerisinde verilmiştir.

Sirâcüddîn Abdullah b. Abdurrahman (ö. 669/1270)

Halife Müstansır döneminde kardeşi Alemüddîn Ahmed ile Bağdat'a gelmiş, Müstansırıyye Medresesinde Malikî öğrencilere 631/1233-1234 yılında müderris olarak görevlendirilmiştir. 669/1270 yılında vefat edince kardeşi Beşiriyye Medresesinden nakledilerek yerine müderris olarak tayin edilmiştir (Zehebî, 1998, 46/14; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 261, 271).

Ebü'l-Berekât Dâvûd b. Abdülvehhâb (ö. 675/1277)

Nahiv, ensab ve aruz ilminde yetkin olan Ebü'l-Berekât, Müstansırıyye Medresesinde Şâfiî öğrencilerin bulunduğu bölümde fıkıh, Muhammed b. Fadlân'dan

da usûl dersleri almıştır. Daha sonra aynı medreseye nahiv müderrisi olarak görevlendirilmiştir. Bir müddet burada ders verdikten sonra medresenin yöneticisi olan kadı Abdullah et-Tahrânî'nin ithamlarıyla bu görevden alınmış, medreseye girişi yasaklanmıştır. Kan yetersizliğine bağlı bir hastalık nedeniyle 17 Şevvâl 675/24 Mart 1277 yılında vefat etmiştir. Nahiv ve edebiyat ile ilgili pek çok eseri vardır (İbnü's-Sâî', 2009, 368-369).

İmâdüddîn Ebû Zülfikâr Muhammed (ö. 680/1282)

Şâfiî âlimlerinden olan İmâdüddîn, 596/1199-1200 yılında Merend'de doğmuş, 630/1232-1233 yılında Bağdat'a gelerek Hilâtiyye Tekkesi'nde kalmış ve bir yıl sonra yeni açılan Müstansiriyye Medresesine fakih olmuştur. Bir müddet Vâsıt'taki Şerâbiyye Medresesinde müderrislik yapmış, Moğol istilâsından sonra Bağdat'a dönerek Müstansiriyye Medresesine müderris tayin edilmiştir. 680/1282 yılında vefat ederek İmam Musa b. Ca'fer'in kabrine defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1995, 2/139). Merendî'nin bir yıl kadar tekkede kalması onun mutasavvıflardan olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan medresede ehli tasavvuftan müderrislerin de ders verdiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Mustansuriyye Medresesinde de aynı Nizâmiye Medresesinde olduğu gibi tasavvuf erbabının bulunduğu, belki de burada da bu alanda informal eğitimin verildiği söylenilebilir.

Abdülcebbâr b. Abdulhâlık b. Muhammed b. Ebî Nasr (ö. 681/1282)

Hanbelî mezhebi imamlarından tefsir, usûl, fıkıh dersleri alan, aynı zamanda yetkin bir tıp âlimi ve iyi bir vaiz olan Abdülcebbâr, 619/1222 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Müderrisliği yanında iyi bir müellif ve şairdir. Abdülcebbâr'ın pek çok eseri vardır. Tefsirle ilgili sekiz ciltlik *Mişkâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*, vaizlere tavsiyeler niteliğinde *Îkâzu'l-Vaâz*, Usulu fıkıhla ilgili *Mukaddime fî Usûli'l-Fıkıh*, Hilâf ilmiyle ilgili *Mesâilü'l-Hilâf* ve hadis derlemesi olan *Erbaûne Hadîsen* kitaplarıdır. Moğol istilâsına kadar Bağdat'ta Müstansiriyye Medresesinde fakih olarak tefsir ve fıkıh ilimleriyle meşgul olmuş ve aynı zamanda Bağdat'ta Bâbü Bedir'de halifenin emriyle resmî vaaz kürsülerinde vaizlikte bulunmuştur. Moğolların Bağdat'ı istilâsında esir düşerek Musul Emiri Bedreddin tarafından satın alınarak Musul'a götürülmüş orada da vaaz ve nasihatle meşgul olduktan sonra tekrar Bağdat'a dönerek Müstansiriyye Medresesinde Hanbelî öğrenciler için müderris olmuştur. Bu görevinin yanında el-Halife Camii'ndeki vaaz

meclisindeki vaizliğini kesintisiz devam ettirmiştir. 17 Şaban 681/20 Kasım 1282 yılında vefat etmiştir (Dâvûdî, 1983, 1/264).

4.4.9.2.2. Müstansırıyye Medresesinin Muîdleri

Müstansırıyye Medresesinin muîdlerinin müderrislerinden daha fazla olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu medresede bir müderrise dört muîd düştüğünü temel alırsak, bir anda en az 16 muîdin olması gerekmektedir.

Fahrüddîn Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed et-Tâbesî⁶⁸

Fakih, âlim ve fazilet sahibi birisi olan Tâbesî, kendi hattıyla pek çok kitap yazmıştır. Bağdat'a gelip yerleşmiş, önce Müstansırıyye Medresesinde fakih mürettepliği sonra da muîdlik yapmıştır. Kendi yazdığı kitaplarını medresenin kütüphanesine vakfetmiştir (İbnü'l Fuvatî, 2003, 2/589).

Şehâbüddîn Ebû Abdullah Ahmed (ö. 765/1363)

Hanbelî âlimlerindendir. Müstansırıyye Medresesinde muîdlik yapmıştır. Bağdat'ta 765/1363 yılında vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yakınına defnedilmiştir (İbnü'l-Îmâd, 1991, 8/349).

Kemâlüddîn Ebû Abdullâh Muhammed (ö. 667/1269)

Fakih, edip ve kadı olan Kemâlüddîn, 558/1163 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Vâsıt kadılığından azledilince 628/1230 yılında Bağdat'a gelerek Müstansırıyye müderrisi el-Lemğânî'nin muîdi olmuştur. Lemğânî, 649/1251 yılında vefat edince yerine müderris olarak tayin edilmiş, bu görevini Moğol istilâsına kadar sürdürmüş, o dönemde biraz kesintiye uğrasa da daha sonra medreseler tekrar açılınca eski müderrislik görevine 667/1269 yılındaki vefatına kadar devam etmiştir. Cenazesi önemli Hanefî âlimlerinin gömüldüğü Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1995, 4/247).

4.4.9.2.3. Müstansırıyye Medresesi Mürettepleri

Fahrüddîn İbrahim b. Muhammed

Semerikand'dan Bağdat'a taşınarak burada muâddillerden (hukukçu) olmuş, Müstansırıyye Medresesinde Hanefilerin müretteplik görevini yapmıştır (İbnü'l Fuvatî, 2003, 2/522).

⁶⁸

Tâbes, Bağdat yakınlarında Şehribân denilen bir yerde küçük bir yerleşim yeridir (Hamevî, 1995, 4/3).

Kemâluddîn Ebûbekir Medenî b. Sıddık b. Mahmûd el-Mercî

Musul'un Merc köyünde doğan, âlim, fakih ve sûfî olan Kemâluddîn, İbn Fuvatî'nin aktardığı bilgiye göre Müstansırıyye Medresesinde mürettiplik yapmıştır (Ma'rûf, 1959, 182).

Ömer b. Muhammed Ebû Hafs (ö. 632/1234)

Türkistan Ferganalı olan Ebû Hafs, İran'da farklı pek çok âlimden nahiv, Yunan mantığı, istiâre, mecaz ve dille ilgili belâğât dersleri almış yetkin bir ediptir. Bir müddet Sincar'da kalarak burada nahiv, mantık ve Hanevî fıkıhı dersleri verdikten sonra değişik nedenlerle Sincar'ı terkedip Bağdat'a yerleşmiştir. Burada bir müddet ders verdikten sonra Müstansırıyye Medresesine mürettip olmuştur. Verdiği nahiv dersleri ve bu ilimdeki derinliğiyle etrafındaki âlimler tarafından saygı gören Fergânî, 632/1234 yılında vefat etmiştir (Kıfî, 1986, 2/331-332)

4.4.9.2.4. Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesi ve Kütüphane Görevlileri

Medrese binasının doğu kısmında geniş bir salon kütüphane için oluşturulmuştur (Ma'rûf, 1959, 270). Medresenin açıldığı gün 160 devenin taşıdığı çoğunlukta muhtelif türlerde kitap kütüphaneye getirilmiş ve aynı gün medreseyle birlikte kütüphane de açılmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 58-59). Taşınan kitapların tasnif ve raflama işi el-Harîm tekkesi şeyhi Abdülazîz ve oğlu Zîyâuddîn Ahmed tarafından gerçekleştirilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 59).

Şems Ali b. el-Kütübî el-Hâzin (ö. 656/1258)

Kütüphanenin ilk görevlisi olan Şems, ilimde yetkin, döneminin saygın âlimlerinden biridir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 59). Hayatıyla ilgili fazla malumat yoktur. Ancak Zehebî'nin (1999, 48/309) 656/1258 yılı olaylarında Moğol istilâsında kılıç altında şehit edilen önemli şahsiyetleri sayarken Şems'i, "el-Mücevvidü'l-Kâtib...(İşini iyi yapan bir yazar) Hâzinü Kütübî'l-Müstansırıyye" (Müstansırıyye Medresesinin Kütüphane müdürü) diye nitelendirerek zikretmektedir. Dolayısıyla Müstansırıyye Medresesi Kütüphanesinin ilk kütüphane sorumlusu bu istilâda şehit edilmiştir.

İmâd Ali İbnü'd-Debbâs el-Müşrif

İbnü'd-Debbâs, Müstansırıyye Medresesinin ilk kütüphane yardımcısıdır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 60). Hakkında fazla bir malumat bulunamamıştır.

Cemal İbrahim b. Hüzeyfe el-Münâvil

Kütüphanenin ilk münavilidir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 60).

İbnü's-Sâî, Tâcüddîn Ebû Tâlib Ali b. Enceb el-Bağdâdî

Müstansırıyye Medresesinin kütüphanesinden sorumlu olan İbnü's-Sâî, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'ine bir zeyl⁶⁹ yazmış, ayrıca *Menâkıbü'l-Hulefa*, *Târîhu'l-Vüzerâ*, *Târîhu Nisâi'l-Hulefa*, *Siretü'l-Halife en-Nâsir* gibi pek çok kıymetli eser tasnif etmiştir. *Zeylû Târîhi Bağdat*'ın yazarı İbn Neccâr'ın da öğrencisi olan İbnü's-Sâî, seksen iki yıl yaşayarak 674/1276 yılı Ramazan ayında vefat etmiştir (Dımaşkî, 1998, 4/173).

4.4.9.2.5. Müstansırıyye Medresesinin Vakıf ve Şartnamesi

Nizâmiye Medresesinin benzer bir vakıf ve şartnamesinden kaynaklar söz etse de Müstansırıyye Medresesininki gibi ayrıntılı bir şekilde bir şartname bulamadık. Zehebî'nin aktardığına göre medresenin vakıfları Dımaşk Camii'nden sonra dönemin en zengin vakıflarına sahiptir. Onun bizzat gördüğü vakıf defterinde medreseye değeri 900000 dinarı bulan sayısız konak, dükkân ve küçüklü büyüklü pek çok köy vakfedilmiştir. Medresenin vakıf gelirlerinden müderrisler hariç 500 kişi faydalanmaktadır. (Zehebî, 1998, 46/7-8). Vakıf şartnamesine göre; dört mezhepten, her biri 62 olmak üzere toplam 248 fakih olacak. Bunların aylık iki dinar ve günlük olarak et ve yemekleri ile tatlı ve meyveleri; sabun, çamaşır tokmağı ve döşekleri olacak. Bunlar taahhütlü olacak. Her müderris için günlük 25 rıtl ekmek ve 5 rıtl et verilecektir. Aylık 12 dinar verilecektir. Her muîd için günlük 7 rıtl ekmek ve aylık 3 dinar verilecektir. Dârühadiste referansı yüksek bir şeyh ve iki okuyucu ile birlikte hadis ilmini çalışacak on kişi olacak. Her hafta cumartesi, pazartesi ve perşembe günleri hadis okunacak. Bunların da her birine aylık, günlük maaş verilecek ve bunlar da taahhütlü olacak. Medreseye bitişik otuz yetimin kalacağı bir ev (Dârü'l-Eytâm) bulunacak, burada kalan yetimler salih ve kâmil bir Kur'an hocasından ders alacak, bir muîd de onlara Kur'an ezberletecektir. Bunların da günlük ve aylıkları verilecek ve

⁶⁹Keşfü'z-Zünûn'da 25 cilt olduğu söylenen bu kitabın maalesef sadece 9. cildine ulaşılabilmektedir. Bu cildi de Mustafa Cevâd ve Muhammed Abdullah el-Kaduhât tarafından ayrı zamanlarda tahkik edilmiştir. Bkz. Mustafa Cevâd, 1934, *Târîhu'l-Muhtasar* önsözü; Bağdat: Süryani Katolik Matbaası.

bunlar da taahhütlü olacaktır. Medresede Müslüman ve işinde mahir bir doktor ve tıp ilmiyle ilgili araştırma yapan on kişi bulunacaktır. Bunlar için de aynı diğerleri gibi maaş ve imkânlar tanınacaktır. Medresede ferâiz, hesap ve diğer ilimler de yer alacaktır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 61; Avvâd, 1945, 118).

Şartnamede de görüldüğü gibi medresede okutulacak derslerden alacakları iâşelere kadar her şey ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Burası içerisinde yetim evi, küçük bir tıp fakültesi niteliğinde bimâristan dahi bulunduran çok fonksiyonlu bir medrese olarak düşünülmüştür. Taşıdığı özellikleriyle bu tarz medreselerin ilk örneği kabul edilebilir.

4.4.9.2.6. Müstansırıyye Medresesinin Görevlileri

Müstansırıyye çok yönlü bir medrese olduğundan farklı görevde yer alan pek çok memur vazifelendirilmiştir. 631 Receb/1234 Nisan ayında Tikritli Kadı Ebü'n-Necîb Abdurrahman b. Yahya medrese işlerinden sorumlu nâzır/yönetici⁷⁰, el-Adl Abdullah b. Samir müşrif/denetleyici, bunlara kâtip olarak el-Adl Ebû Mansûr el-Fadl b. Muhammed, el-Adl b. Bedir de Hazin/Depocu olarak görevlendirilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 62; Ma'rûf, 1959, 25-41).

4.4.9.3. Ebû Hanîfe (Şarkıyye, Âzâmiyye) Medresesi

Bâbü't-Tak'ta Bağdat'ın doğu tarafındaki en eski mezar yeri olan Hayzürân'da⁷¹ yer alan Hanefiyye Medresesi aynı zamanda Şarkıyye Medresesi olarak da zikredilir (Mekkiyye, 2005, 152; Dünder, 2012, 50). Medresenin “Şarkıyye” şeklinde adlandırılması Bağdat'ın doğusunda yer aldığından olmalıdır. Bağdat'ın ve buradaki Hanefîlerin en eski ve ilk medresesi olan bu medrese, Şerefülmülk diye bilinen ve mutaassıp bir Hanefî olan Ebû Sa'd el-Müstevfî (Sultan Alparslan'ın Hazinedarı) (ö. 1100/1101) tarafından 27 Cemâziyelevvel 459/15 Mayıs 1067 tarihinde İmâm-ı Âzam'ın onarılan kabrinin⁷² bitişiğine yapılmıştır⁷³. Müstevfî

⁷⁰ Moğol istilâsında (656/1258) şehit edilen Kemâlüddîn Ebü'l-Hasan el-Bağdâdî de 641/1243-1244 yılında bu medresenin nâzır/yöneticisi olmuştur (İbn Sâî, 2010, 386)

⁷¹ Hayzürân Mezarlığı Halife Mehdî'nin eşine nisbetle söylenmektedir. Çünkü onun kabri buradadır. Daha fazla bilgi için bkz. (İbn Hallikân, 1978, 4/277).

⁷² Hicrî 150 yılında Yahya çarşısında vefât eden Ebû Hanîfe, vasiyeti üzerine Hayzurân Mezarlığına defnedilmişti (Zorlu, 2013, 318-319).

⁷³ Ebû Sa'd medreseyi yaptırırken inşaatı gören Ebû Ca'fer İbnü'l-Beyâdî aşağıdaki şiiri okuyarak ondan câize almıştır.

Görmedin mi din parçalanmışken bu işle görevlendirilen kişi onu türbede (İmâmı Âzâmın kabri) topladı;

tarafından istihdam edilen müderris ve diğer görevlilerin iâşeleri için bir de arazi vakfedilen medrese, 18 Safer 459/8 Ocak 1067 tarihinde açılmıştır⁷⁴ (İbn'ül-Cevzî, 1992, 16/100; İbn Kesîr, 1991, 161; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/ 519; Kılânî, 1971, 8, 17; Kara, 1999, 207).

Medresenin bütün işleriyle Müstevfî'nin ilgilenmesinden Sultan Alparslan tarafından bu medrese ile ilgili bütün idârenin hatta müderris atamalarının bile onun inisiyatifine bırakıldığını anlıyoruz. Diğer taraftan Sultan Alparslan'ın koyu bir Şafîî olan veziri Nizâmülmülk'e medrese yaptıрма izni verdikten sonra yine koyu bir Hanefî olan Müstevfî'ye de bu medresenin inşa ve yönetim görevini vermesi devletin mezhepler arası denge siyaseti izlediğini ve mezheplere olan hoşgörülü yaklaşımını göstermektedir.

Kara'ya (1999, 248-249) göre bu medresenin yapılış nedeni Müstevfî'nin Nizâmülmülk'ün yaptırmaya başladığı Şafîî medresesi olan Nizâmiye Medresesine rekabet olacak bir Hanefî medresesi olması düşüncesidir. Gerçekten iddia edildiği gibi bir rekabet varsa bunun tatlı bir rekabet olduğu görülmektedir. İki medrese arasında mezhep çatışmalarına rastlanılmamıştır.

Bizzat tâlimat vererek Müstevfî'yi görevlendirmesi suretiyle yapılan (İbn Hallikân, 1977, 5/70) bu türbe ve medreseye Sultan Alparslan, pek çok vakıf da tahsis etmiştir. Bir kısım kaynaklarda Sultan Melikşah'ın bu medreseyi yaptırdığı zikredilse de (Ebû Şâme, 2002, 144), Melikşah muhtemelen bu medresenin bakım, onarım ve genişletme işlemlerini yaptırmıştır. Çünkü kaynakların çoğunda medresenin verilen inşaat ve açılış tarihleriyle Sultan Melikşah'ın hâkimiyet dönemi uyuşmamakla birlikte yukarıda verdiğimiz bilgiler yer almaktadır. Muhtemelen Sultan Melikşah'ın İmâm-ı Âzam Medresesinin karşısına Hanefîler için yaptırdığı Câmiu's-Sultan Medresesi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/444) ile karıştırılmaktadır.

Medresenin en önemli yönü Bağdat'ta yapılan ilk medrese olmasıdır. Bu medrese yapılmadan önce, buradaki İmâm-ı Âzam Camii'nde yıllarca ders halkalarında dersler verilmiş, burası medrese gibi faaliyet yürütmüştür, ancak medrese

Burası ölmüş bir yerken Amîd (Sivil Vali) Ebû Said'in cömertliğiyle neş'et buldu (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/100).

⁷⁴ Muntazam'da cami ve türbe ile ilgili imar faaliyetlerinde, hac yolcusu bir Türk'ün Bağdat'a uğradığında yaptığı infakla imar edildiği ve birkaç imar girişimleri olduğu bilgisi vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız (İbn'ül-Cevzî, 1992, 16/ 459).

statüsüne kavuşması yukarıdaki tarihten itibaren. Medrese, Nizâmiye Medresesinden aşağı yukarı beş ay önce açılarak (Kîlânî, 1971, 8; Dünder, 2012, 50) Bağdat'ın bilinen ilk medresesi olmuştur. Ne var ki pek çok araştırmacı bu durumdan ya haberdar olmadıklarından ya da medrese niteliğinde görmediklerinden burayı ilk medrese olarak göstermemişlerdir.

Sultan Melikşah kızının düğünü münasebetiyle 479/1087 yılında Bağdat'a geldiğinde, hakeza oğlu Sultan Muhammed Tapar da 501/1107 yılında Bağdat'ta iken burayı ziyaret etmişlerdir. Melikşah bu ziyaretinde etrafında toplanan fakihlere bugün kendisini burada Allah'la yalnız bırakmalarını rica etmiş, görevlilerine arkasından kapıyı kapalı tutmalarını emretmiş, içerde namazla, duayla huşu içerisinde Allah'a yalvarmıştır. Çıktığı zaman fakihlere 500 dinar bağışlayarak ihtiyaçları için harcamalarını ve kendisine dua etmelerini söylemiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/204).

Sultan Sencer döneminde 523/1129 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud Bağdat'a geldiğinde medrese için 80.000 dinar bağışlamış, medresenin hesap işlerine dönemin Kâdî'l-Kudatı Zeynebî'yi atamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin (1992, 17/107; 17/252) verdiği bu bilgilerden Selçuklu ailesinin buraya önem verdiği; medresenin, devletin siyasî karışıklıklar yaşadığı ve Bağdat'taki hâkimiyetinin zayıfladığı Sencer döneminde bile Selçuklu sultanları tarafından desteklendiği görülmektedir.

Medrese yıllarca ilmî hizmetini yürütmüş, Osmanlı Dönemi'nde bile Bağdat'ın önemli ilim merkezlerinden birisi olmuştur (Azâmî, 1964, 28-29). Burası Bağdat'taki diğer medreseler içerisinde en uzun ömürlü medreselerden birisi olmuş, günümüze kadar ayakta kalmıştır. 1923'ten önce Şeriat Fakültesi olan medrese, bu tarihten sonra Âzamiyye Külliyesi adıyla (Şekil 4.6.) Vakıflar Bakanlığına bağlanmıştır. Amerikalılar 2003 yılında Bağdat'a girdiklerinde külliye minaresi ve bazı yerleri zarar görmüştür (marefa, 2021, sanal).

Hanefiyye Medresesinin çok zengin ve görkemli bir kütüphanesi olup, kütüphane ile külliye vakıf nazırı Ziyâüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Mesud et-Türkistânî bizzat ilgilenmiştir. O, kütüphane müdürüne kitapların tasnifini ve kayıt altına alınmasını, kitapların kesinlikle rehin alınmadan emanet verilmemesini istemiştir (İbnü's-Sâi', 1934, 9/236). Kütüphane gün geçtikçe zenginleştirilmiş, Ebû

Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Bundâr el-Kazvînî (ö. 488/1095) üç yüz ciltten oluşan kitaplarını, Tabîb Yahya b. İsa b. Cezle el-Bağdâdî (ö. 493/1100) ölmeden önce kütüphanesinin hepsini buraya vakfetmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/61; Asîrî, 1985, 189). Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013, 15/351) Câhız'ın 330 eserinin çoğuna bu kütüphanede rastladığını söylemektedir. Tüm bu bilgilerden medresenin önemli ve nadir eserleri içerisinde barındıran döneminin zengin kütüphanelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

4.4.9.3.1. Ebû Hanîfe Medresesinin Müderrisleri

Medrese müderrislerinin hal tercemelerine bakıldığında onların Hanefî mezhebinde yetkin ve dönemlerinin en önemli âlimleri oldukları görülmektedir. Müderrislerin müderris kıyafetlerinin de Nizâmîye Medresesi müderrisleriyle aynı olduğu görülmekte ve göreve başlama merasimleri de aynı diğer medreselerdeki gibi halifelğin ve sultanlığın ileri gelen devlet adamları, âlimler ve halkın katılımıyla gerçekleşmektedir.

Medresede görev yapan müderrislerin neredeyse tamamının iyi bir münazara âlimi olduğu görülmektedir. Bu durumda medresenin diğer fikir ayrılıklarına karşı güçlü bir kadrosunun olduğu anlaşılmaktadır. Münazara ilminin diğer mezheb ve fikir akımlarına karşı kullanıldığı düşünüldüğünde bu ilme hâkim müderrisleri olan medresede seçkin münâzır (münazaracı) öğrencilerin yetişmiş olması da mümkündür

İlyas b. Nâsır Ebû Tâhir ed-Deylemî (ö. 461/1069)

Hanefîyye Medresesinin ilk müderrisi olan ed-Deylemî, Ali es-Saymerî (ö. 436/1045)⁷⁵ ve onun talebesi Bağdat'ın Tuğrul Bey tarafından atanan Kâdî'l-Kudât'ı Ali ed-Dâmeğânî'nin (ö. 478/1058) öğrencilerindendir. Vâsıt'ta eğitim almıştır. Daha sonra Bağdat'a gelerek burada Mansûr Camiinde ders halkası oluşturmuş ayrıca Zerradin Sokağındaki Saymerî Mescidinde dersler vermiştir. Hanefîyye Medresesinde iki yıl kadar ders vermiştir. Çok dikkatli, keskin zekâlı biridir. 461/1069 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Hayzürân Kabristanlığına defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1993, 1/443; Cirit, 2017, 3; Temîmî, 1983, 2/218).

⁷⁵ Hüseyin b. Ali es-Saymerî, 351/962 yılında Basra civarında Saymer denilen yerde doğmuş ama hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi* adlı İmâm-ı Âzam ve kendi döneminden önceki önemli Hanefî âlimlerle ilgili bilgiler verdiği eseri vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Başoğlu Tuncay, (2009). Saymerî, Hüseyin b. Ali, *DİA*, 36/215-216.

Ölüm tarihine bakıldığında Deylemî'nin vefatına kadar medresede ders verdiği anlaşılmaktadır.

İmam Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö. 512/1118)

Bağdat'ta köklü bir aileden doğan Ebû Tâlib'in tam adı Hüseyin b. Muhammed b. Ali b. Hasan b. Muhammed b. Abdülvehhâb'tır. 420/1030 yılında Bağdat'ta doğmuş, burada İbnü'l-Berevî'den kıraat, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî'den fıkıh ve pek çok âlimden hadis dersleri almıştır. Hanefî fıkında devrinin önde gelenlerinden. Hanefîye Medresesinde uzun bir süre dersler vermiş, münazaralar yapmıştır. Halife tarafından değişik memleketlere elçi olarak gönderilmiş, Tâlibîler (Ebû Tâlib'in soyu) ve Abbâsî ailesinden sorumlu üst düzey yöneticiliğe (Nakîbü't-Tâlibiyyîne ve'l-Abbâsiyyîn) getirilmiştir. Birkaç ay bu görevi yürüttükten sonra Hâşimî birisi ceza gerektiren bir suç işlemiş vaziyette kendisine getirilince, (Hâşimîler onun sorumluluk alanında olmaktadır) bu duruma kalbinin dayanamayacağını ifade ederek affını istemiş ve bu görevi bırakmıştır. Nûru'l-Hüdâ lâkabıyla da anılan Ebû Tâlib, 92 yaşında 512 Safer/1118 Haziran ayında vefat etmiş ve Ebû Hanîfe'nin türbesine defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/167-168; İbn Kesîr, 1991, 12/183).

İsmâil Ebû Ya'kûb b. Abdurrahman Ebû Yûsuf el-Lemğânî (ö. 536/1142)

Yûsuf ve Abdüsselâm Lemğânî'nin babası olan Ebû Yûsuf, fıkıh eğitimini amcası Abdülmelik b. Abdüsselâm'dan alarak yetkin Hanefî fıkıhçısı olmuştur. Daha sonra Hanefîye Medresesi müderrisliği yapmış, çocukları da kendisi gibi döneminin saygın Hanefî müderrislerinden olmuştur. 536 Şaban/1142 Mart ayında vefat ederek Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1993, 1/413).

İbrahim b. Muhammed el-Hazrecî (ö. 537/1143)

Bağdat'a 473/1081 yılında gelip yerleşen Hazrecî, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî ve Ebû's-Saâdât Yahya b. Hibetullah b. Ahmed'den fıkıh eğitimi almış, fıkıh ve münazarada önemli bir yere gelmiş, Hanefî taraftarlarının en etkili münazaracılarından sayılmıştır. Ayrıca Arap dili, Kur'an tefsiri ve hadis ilminde de çok iyi bir bilgiye sahiptir. Ebû Hanîfe Medresesinde dersler veren Hazrecî, 460/1067-1068 yılında doğmuş ve 537/1143 yılında Bağdat'ta vefat ederek Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1993, 1/ 96-97). Hazrecî muhtemelen medresede fıkıh ve münazara dersleri vermiştir.

Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî (ö. 543/1149)

Şeceresi Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyn b. Nizâm b. el-Hıdır b. Muhammed'dir. Bağdat'ta 470/1077 yılında doğmuş, fıkıh dersini babasından almıştır. Başta babası ve amcası Tirât ez-Zeynebî olmak üzere pek çok âlimden hadis dinlemiştir. Nizâmiye müderrisi olan babası hayattayken o da burada ders vermiş, onun ölümünden sonra da müderris olarak ders vermeye devam etmiştir. Halife el-Müsterşid-Billâh döneminde (hlf. 1118-1135) Kâdı'l-Kudât olmuştur. 543/1149 yılında kurban bayramında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ebû Hanîfe'nin türbesindeki babasının mezarının yanına defnedilmiştir. Meşhur Kâdı el-Beyzâvî'nin de anne bir kardeşi olan Ebü'l-Kâsım'ın *el-Câmiu'l-Kebîr*, *et-Tecrîd* ile bu eserlerine şerh olarak yazdığı fıkıhla ilgili üç ciltten oluşan *el-Îzâh* adlı kitapları vardır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/68, 69; Muhyiddîn, 1993, 2/568; Zirikli, 2002, 4/279).

Abbasilerin sivil yönetimde ortakları olan ve onların soyundan gelen Bağdat'ın en muteber nakîb ve vezir ailesi olan Zeynebîlerin Hanefîye Medresesinde görev almaları medresenin ehli beytten aileler tarafından da hem önemsendiği hem de sahiplendiği anlamına gelmektedir. Bu yönüyle medreseye Zeynebîler Medresesi bile denilebilir.

Şücâ' b. el-Hasan b. el-Fadl el-Bağdâdî Ebü'l-Ğanâim (ö. 557/1162)

Bağdat'ın ileri gelen Hanefî fıkıh âlimlerinden biri olan Şücâ', 479/1087 yılında doğmuş ve Bağdat'ta yetişmiştir. İyi bir münazara âlimi olan Şücâ''ın aynı zamanda şairlik yönü de vardır. Oğlu Abdurrahman'ı iyi bir Hanefî fakihi olarak yetiştirmiştir. Hanefîye Medresesinin fıkıh hocalığını yapmıştır. 557 Zilkâde/1162 Ekim ayında medresede vefat etmiş ve İmâm-ı Âzam'ın kubbesinin altına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992: 18/154; Muhyiddîn, 1993:2/246-247).

Şerefüddîn Yûsuf ed-Dımaşkî (ö. 563/1168)

Nizâmiye Medresesi müderrisleri başlığında zikrettiğimiz gibi pek çok medresede ders veren Şerefüddîn, Hanefîye Medresesinde de ders vermiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/459). Dımaşkî'nin mutaassıb bir Şafî/Eş'arî olmasına rağmen (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/181) Hanefîye Medresesinde ders vermesi medresenin mezhep ayrımı yapmadığının en güzel örneğidir.

Mes'ûd b. Hüseyin b. Sâd Ebü'l-Hüseyin (ö. 571/1175-1176)

Bağdat'ta 505/1111-1112 yılında doğan ve iyi bir fakih olan Ebü'l-Hüseyin, 565 Safer/1169 Ekim ayında Ebû Hanîfe Medresesinde ders vermeye başlamıştır. Burada ne kadar ders verdiği bilinmemektedir. O, Sultan Medresesinde de bir müddet ders verdikten sonra Musul'a gitmiş, burada müderrislik ve kadı naipliği yaptıktan sonra 571/1175-1176 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/187, 225).

Ebü'l-Hasan el-Yezdî, Kadı Mesûd b. el-Hüseyin (ö. 591/1195)

Bağdat'ta Hanefî âlimler içerisinde kadılık ve müftülük vazifesiyle ön planda olan Ebü'l-Hasan, Hanefiyye Medresesinde 565/1170 yılında ders vermiştir. Ebü'l-Hüseyin'den sonra medresede fıkıh dersleri verdiği tahmin edilmektedir. *et-Taksîmü ve't-Teşcîr fî şerhî'l-Câmiî's-Sağîr* adlı bir şerh kitabı olan 591/1195 yılında vefat eden Ebü'l-Hüseyin'in medresede bir yıl kadar ders verdiği bilinmektedir (Ebü'l-Fida, 1992, 302; Dünder, 2012, 85).

Ali b. Ali b. Nâsır Ebü'l-Mecd el-Hanefî (ö. 594/1198)

Hazreti Ali'nin soyundan gelen Ebü'l-Mecd 515/1121-1122 yılında doğmuştur. İyi bir Hanefî fakih ve aynı zamanda münazaracıdır. Emir Seyyid'in vefatından sonra (ö. 588/1192) Melikşah'ın Sultan Camiinde müderris olmuştur.

Safedî, (2000, 21/225) Ebü'l-Mecd'in bir sebepten divan tarafından hapse atıldığını söyledikten sonra şu olayı anlatır: “Halife Nâsır bir gece rüyasında bir kadın görür. Kadın, ona oğlunu hapisten çıkar, der. O da sen ve oğlun kimsiniz? diye sorar. O, ben Resûlüllâh'ın kızı Fâtıma'yım, oğlum da İbn Nâsır (Ebü'l-Mecd)'dir, der. Halife, bu rüyanın ardından onu salıverip olayı anlatır. İbn Nâsır, beni nesebimin doğruluğu ve Seyyide Hz. Resûlullah'ın kızının evladı olduğumun teyidine sevindiğim kadar ne hapisten çıkmam ve ne de şerefli bir göreve gelmem sevindirmiştir, demiştir. Muhtemelen onun zikrettiği şerefli görev medrese müderrisliğidir. Çünkü onun hapisten çıktıktan sonra Hanefiyye Medresesine atıldığı ve burada ölümüne kadar (ö. 594/1198) ders verdiği tahmin edilmektedir. Cenazesi Bağdat'ın doğusundaki Ubeydullah Şehitliği'ne defnedilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/61; İbnü'l-Esîr, 2003, 10/254).

İbnü'l-Kiyâl el-Vâsîf (ö. 605/1208-1209)

Şeceresi Abdülatif b. Nasrullah b. Ali b. Mansûr b. Ali b. el-Hüseyn b. el-Kiyâl Ebû'l-Muhâsin İbni Ebi'l-Feth el-Vâsîf'dir. H. 502 yılında Vâsî'ta doğmuş ve ilk eğitimini de burada almıştır. Babasından fıkıh; Ebü'l-Kâsım Ali b. Ali b. Şîrân, Bağdat'ta Ebû Abdullah el-Hüseyn el-Bâri ve İbrahim b. Muhammed el-Hîfî'den kıraat dersleri almıştır. Ebü's-Seâdât İbni's-Şecerî ve İbnü'l-Cevâlikî'den nahiv, Ebû Ali el-Fârikî ve Hibetullah b. el-Husayn'dan hadis dersleri almıştır. 575/1179 yılında bir müddet Basra'da ve Vâsî'ta babasının yerine kadılık görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra Bağdat'a gelerek 594/1198 yılında Ebû Hanîfe Medresesine müderris olarak görevlendirilmiştir. Buradan tekrar Vâsî kadılığına dönmüş, sonra Vâsî'ta Divan-ı İşrâf'ın başına getirilmiştir. 605/1208-1209 yılında Vâsî'ta vefat etmiştir (Safedî, 2000, 19/73; Zehebî, 1994, 12/827; Muhyiddîn, 1993, 2/463-464). Vâsîf'nin medresede 605/1208-1209 yılına kadar müderrislik yaptığı kendisinden sonra gelen İzzeddîn Ebü'l-Ferec'in vekâleten görevlendirildiğinden anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' (ö. 609/1213)

Bâbü't-Tak'ta 539/1145 yılında doğan ve babasından fıkıh ve Halife Nâsır'dan hadis dersleri alan İbnü's-Şücâ', fakihliğinin yanında iyi bir münazaracı olup pek çok hanefî âlimi yetiştirmiştir. Türkistânî ile birlikte medresede müderrislik yapmış, haftanın iki günü ders vermiştir. 609 Şaban/1213 Ocak ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Hayzürân Kabristanlığına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992: 18/154; İbn Kesîr, 1991: 12/245; Muhyiddîn, 1993: 1/332, 2/379-380).

Ahmed b. Mesud b. Ali Ebû'l-Fadl et-Türkistânî (ö. 610/1213)

Vezir Nâsır b. Mehdî el-Alevî'nin⁷⁶ divan postallığı görevinde bulunan, iyi bir fakih ve münazara ilmine hâkim olan, Ziyâüddin lâkabıyla ünlenen Türkistânî, 604/1207-1208 yılında bu görevinden azledildikten sonra aynı yıl siyah bir hil'at ve tarha (poşu) giydirilerek Hanefîyye Medresesinde ilk dersini vermiş, burada ölümüne kadar (610/1213) müderrislik yapmıştır. Medresede haftanın iki günü Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü's-Şücâ' el Hanefî ders verirken kalan günlerde de Türkistânî ders vermiştir. 610/1213 yılında vefat eden Türkistânî, Nizâmiye Medresesinde kılınan cenaze namazından sonra Hanefîyye Medresesi yakınındaki Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbn Sâî, 1983, 2/107; Muhyiddîn, 1993, 1/332; İbnü'n-Neccâr, 20062

⁷⁶ H. 592 ila 604 yılları arasında vezirlik yapmıştır. Hayatı için bkz. (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/343).

2/395-396). Türkistânî'nin hal tercemesine baktığımızda aynı Nizâmiye Medresesinde olduğu gibi Hanefiyye Medresesinde de münavebeli dersler verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca müderrislere has kıyafet giydirilme geleneğinin bu medresede de olduğuyla ilgili malumatlar yer almaktadır.

Mecdüddîn Ebû'l-Fadl Abdülmelik el-Lemğânî (ö. 648/1251)

Başkadı ve Müstansırıyye müderrisi olan Kemâlüddîn Abdurrahman el-Lemğânî'nin kardeşi olan Mecdüddîn, 623/1226 yılında Hanefiyye Medresesine müderris olmuştur. Vefatına kadar (648/1251) Muvaffakiyye Medresesi müderrisliği ile buradaki görevini sürdürmüştür (Muhyiddîn, 1995, 4/459).

Abdullah b. Mahmûd Ebû'l-Fadl (ö. 683/1284)

Musul'da 599 Şevval/1203 Haziran ayında doğan Ebû'l-Fadl, fıkıh, hilâf ve usûl âlimidir. Aynı zamanda hadis dersleri de almıştır. Muhyiddîn İbnî'l-Arabî gibi hocalardan ders almıştır. Bir müddet Kûfe kadılığı yaptıktan sonra Bağdat'a davet edilerek Hanefiyye Medresesine müderris olmuş, buradaki görevini vefatına kadar sürdürmüştür. 9 Muharrem 683/28 Mart 1284 tarihinde Bağdat'ta vefat edip İmâm-ı Âzam'ın kabrine defnedilmiştir (Zehebî, 2003, 15/96). Medresede hangi dersleri verdiği bilinmemekle birlikte daha çok fıkıh, hilâf ve usûl dersleri verdiği tahmin edilmektedir.

4.4.9.4. Sultan (Sultan Melikşah, Câmiu's-Sultân) Medresesi

Sultan Melikşah tarafından Bağdat'ın kuzeydoğusunda Muharrimiyye Mahallesinde İmâm-ı Âzam'ın kabrinin (aynı zamanda Hanefiyye Medresesinin) karşısına h. 485 yılında Hanefiler için yaptırılmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 19/ 444; Kılânî, 1971, 8; Ma'rûf, 1973a, 210; Mekkiyye, 2005, 157). Burası kaynaklarda "Câmiu's-Sultan (Sultan Camii) Medresesi" şeklinde de zikredildiğinden Sultan Câmiinin bir parçası olmalıdır.

Büyük Şâfiî âlimi, Meyyâfârîkîn doğumlu Türk asıllı Ebûbekir Şâşî (ö. 507/1114) Nizâmiye Medresesindeki müderrislik görevinin yanında 502/1108-1109 yılından sonra bu medresede müderrislik yapmıştır (Zehebî 1984, 19/394).

Hanefiyye Medresesi müderrisi Kadı Mesud b. el-Hasan el-Yezdî (ö. 571/1175), aynı zamanda bu medresede de müderrislik yapmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/225). Verilen örneklere bakıldığında medreseye farklı medreselerde görev yapan müderrisler

de gelerek dersler vermiştir⁷⁷. Şâfi'nin Şafîî olmasına rağmen bu medresede ders vermesinden medreseye atanan müderrislerde mezhep şartının olmadığı da anlaşılmaktadır.

İbn Muallim diye bilinen Ebû Mansûr Muhammed (ö. 571/1175), 567/1171 yılı Muharrem ayında müderris Kadı Yezdî'nin yerine medreseye görevlendirilmiştir. O, halkın da katıldığı ilk dersinde bazı usûlcüler Allah'ın mevcut olmadığını söylüyor demesi üzerine oradakiler bu iddiadan rahatsız olmuşlardır. Ayrıca İmâm-ı Şafî'ye söylemediği şeylerle ilgili isnadlarda da bulunmuştur. Bu olayın haberi vezire ulaşınca o da müderrisi eşek üzerinde Bağdat'ta teşhir edilmesi ile cezalandırarak yanına getirilmesini istemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/196).

İbnü'l-Cevzî bu olayı verirken Medreseyi Melikşah'ın Tapar'dan olan torunu Mahmud'a nisbet ederek anlatmaktadır. Muhtemelen bunun sebebi Mahmud'un, Melikşah'ın yaptırdığı bu medreseyi tadilatından geçirmiş olmasından ya da Medresenin vakıf sorumluluğunu üstlenmiş olmasından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bu bilgiler o dönemde asılsız iddialarda bulunan müderrislerin nasıl cezalandırıldığını ve medreseye farklı fikirlerde insanların da görevlendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İşin ilginç tarafı Muhyiddîn Ebû Muhammed, *el- Cevâhir* adlı Hanefî tabakâtında İbn Muallim'in hayatını verirken onun bu medresede müderrislik yaptığını söylemiş ama bu olaydan hiç bahsetmemiştir (1993, 3/143).

Medresenin bölümlerinden birinde bir münazara meclisi yer almış, burada âlimler başta mezhebî konular olmak üzere farklı dallarda ilmî tartışmalar yapmıştır (Bin Abdullah, 2020). Halife Nâsır-Lidînillâh Selçukluların izini Bağdat'tan kaldırmak için onların ihdas ettiği mahalleyi komple yıktırmasına rağmen bu medrese ve camiye dokunmamıştır. Medrese daha sonra da hizmet vermeye devam etmiştir (Bin Abdullah, 2020).

Hanefîye Medresesi müderrislerinin özelliklerinde görülen münazaracılık yönü bu medresedeki müderrislerde de görülmektedir. Ayrıca burada bir münazara meclisinin de bulunması dikkat çekmektedir. Her iki medresede münazara ilmine ve

⁷⁷ İmâd Abdusselâm Rauf, müderrislerin her iki medresede de görev yaptığından dolayı buranın Hanefîye Medresesinin bir uzantısı olduğunu iddia etmektedir ("Medrese Câmîu's-Sultân İmtidâdü lîmedresit'il-İmâm Ebî Hanîfe (Devrühâ ve Ta'yînu Mavkiuhâ)", *Şebeke Alukah*, (Bin Abdullah, 2020).

meclis vasıtasıyla tatbikine verilen önem o dönem Hanefî âlimlerin münazara ilmine ihtimam gösterdiklerini ve bu ilmi mezhebin diğer fikirlerden korunması ve savunulmasında kullandıkları anlaşılmaktadır.

4.4.9.5. Terken Hatun Medresesi

Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun tarafından şehrin kuzeydoğu tarafında Hanefiler için inşa ettirilen (Mekkiyye, 2005 , 152) ve pek çok mal infak edilen medrese, uzun ömürlü olamamıştır. İbnü'l-Cevzî (1992, 17/81) 496/1103 yılı olaylarından söz ederken Yinal'ın çocuklarının Bağdat'taki Tuğrul Bey'in kurduğu mahalledeki (Medinetü Tuğrul) Melikşah'ın yenilediği bazı çarşılarla bu medreseyi tamamen yıktırdığından bahsetmektedir. Medrese ile ilgili o dönem kaynaklarında hiç bir malumat bulunamamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bu bilgilere başka bir yerde rastlanılmamıştır. Muhammed Mekkiyye de yukarıda verdiği bilgilere atıf göstermemiştir. Bu bakımdan medresenin ne zaman açıldığı, ne kadar faaliyet gösterdiği ve hangi mezhebe ait olduğuyla ilgili bilgilerin net olmadığını söyleyebiliriz. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre Bağdat'ta Terken Hatun'a ait bir medresenin söz konusu olduğu söylenilebilir.

4.4.9.6. Tâciyye (Şâşî) Medresesi

İsmi banisi Sultan Melikşah'ın Müstevfisi (Hazinedarı) ve son veziri Tâcü'l-Mülk Ebü'l-Ğanâim el-Merzûbân b. Hüsrev'den alan medrese, Hanefiler için 3 Muharrem 483/8 Mart 1090⁷⁸ yılında açılmıştır. Bağdat'ın doğusunda, Bâbü Ebrez mevkiinde Şeyh Ebû İshâk Fîruzabâdî'nin kabrinin bitişiğine yaptırılan medrese banisine nisbet edilerek “Medresetü't-Tâciyye” adıyla bilinmektedir.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin, Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ın öğrencisi ve muîdi olan Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ömer eş-Şâşî, 3 Muharrem 483/8 Mart 1090 tarihinde açılış dersini yaparak medresenin ilk müderrisi olmuştur. Bu yüzden buraya “Şâşî Medresesi” de denilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1989, 8/ 462; İbnü'l-Cevzî, 1992, 281; Hamevî, 1995, 2/5; İbnü'l-Umrânî, 1999, 204). Şâşî, Nizamiye Medresesi müderrisi İlkiyâ el-Harrâsî 504/1110 yılında vefat edince yerine atanarak Nizâmiye Medresesi müderrisi olmuş (Sübkî, bty., 6/72), böylece 20 yıldır yürüttüğü Tâciyye Medresesinden ayrılmıştır.

⁷⁸ İbnü'l-Fuvatî, (2003, 202) bu medresenin h. 482 yılında açıldığını söylemektedir.

En meşhur müderrisleri Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Ebûbekir eş-Şâfi ve başkadı olan Sirâcüddîn en-Nehregalî'dir⁷⁹ (Zehebî, 1994, 33/12; Mekkiyye, 2005 , 152).

İbnü'l-Fuvatî, (2003, 202) 650/1252 yılındaki olaylardan bahsederken ilginç bir bilgi vermiştir. O, verdiği bilgide, başkadı Sirâcüddin en-Nehregalî'nin medreseye müderris olarak atandığını, atanır atanmaz medresenin vaziyetinden memnun kalmayıp burada kalanlarla ilgili vezire bir mektup yazdığını söylemektedir. Mektupta medresedekilerin kendilerini bir kral gibi görüp biat aldıklarını, medresede kadınların kaldığını ve bu kalanların burada ders dışında işler yaptıklarını anlatıp bunların medreseden ihraç edilmelerini istemiştir. Bu mektuptan sonra bunların hepsi medreseden atılmış, yerlerine yeni müderris ve öğrenciler getirilmiştir. İbn Kesîr de aynı mektuptan bahsederken 652/1252 yılında Nehregalî'nin, avâmın daha önce istila ettiği bu medreseye atandığını, medresenin vaziyetiyle ilgili mektup yazarak mektubunda onların Kayserler gibi davranıp uzun bir süredir burada mubayaâ (mal alıp satma) yaptıklarını zikretmektedir (1988, 13/182).

13. yüzyılda yaşanan bu olay, Selçukluların Bağdat'taki siyasî hâkimiyetlerinin sona erdiği döneme rast gelmekte olup bir Selçuklu Medresesi olan bu yerin onlardan sonra ihmal edildiğini göstermektedir. İbn Kesîr medreseyle ilgili yukarıdaki açıklamasına buranın neredeyse Nizâmiye Medresesi kadar güzel bir medrese olduğunu da eklemiştir. Nizâmülmülk hayatta iken en büyük rakibi olduğu herkes tarafından bilinen Tâcülmülk'ün belki de bu medreseyi yaptırmasının altında yatan sebeplerden birisi de Nizâmülmülk'ün medresesine alternatif olması için yaptırmasıdır.

Kaynaklar medresenin bir Hanefî medresesi olduğunu söylemesine rağmen atanan müderrislere baktığımızda Nizâmiye Medresesinde yetişen ve orada ders veren kişiler olduğunu görmekteyiz. Bu bilgilerden medresede tıpkı Sultan Medresesinde olduğu gibi koyu bir mezhepçilik yapılmadığı anlaşılmaktadır. Medresede verilen dersler hakkında her ne kadar herhangi bir bilgiye rastlayamamışsak da müderrislerinden hareketle burada fıkıh, usûl, hadis gibi temel dini ilimlerin verildiği söylenilebilir.

⁷⁹ Nehregalî nisbesi Bağdat'ın batı tarafındaki Nehrû Galâyîn mahallesinden gelmektedir.

4.4.9.7. Gıyâsiyye (Sultan) Medresesi

Bağdat'ın kuzeydoğusunda Dicle Nehri'nin kenarında Irak Selçuklu Sultanı Gıyâsüddîn Mesud b. Muhammed b. Melikşah yaptırmıştır. Burası da bir Selçuklu medresesidir. Önemli Hanefî âlimi Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed İbnü'l-Muallim (ö. 571/1175) bu medresede bir müddet müderris olarak vazifelendirilmiştir (Muhyiddîn, 1993, 3/ 142-143; Mekkiyye, 2005, 156). Bağdat'ta fıkıh ve hadis eğitimi alan İbnü'l-Muallim, Kâdı'l-Kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'ye vekâlet etmiş, Gıyâsiyye Medresesindeki müderrislik vazifesini Ebü'l-Feth Mübârek b. Nasrullah İbnü'r-Rubba'ya bırakarak değişik yerlere elçi olarak gitmiştir. Bir müddet Hemedân'da kalarak burada kadılık yapmış, bu arada elçilik göreviyle birkaç defa Bağdat'a gelmiştir. 491/1098 yılında doğan İbnü'l-Muallim, 571/1175 yılında Sadaka b. Hüseyin el-Faradî'ye göre Hemedân, Ubeydullah İbnü'l-Mâristânî'ye göre Nahcivan'da vefat etmiştir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 1/297-298). İbn Dübeysî (2006, 2/15), onun hakkında pek çok kişiden hadis dersleri aldığını, Hanefî fıkıhını iyi bildiğini ve Sultan Medresesi de denilen Gıyâsiyye Medresesinde bir müddet ders verdiğini söylemektedir. İbn Dübeysî'nin verdiği bu bilgide görüldüğü gibi medresenin diğer adı da “Sultan Medresesi” dir.

Ma'rûf (1973a, 209) Hanefî medresesi olan bu medresenin 525/1131 yılından önce yaptırıldığını düşünmektedir. Kardeşi Mahmud, 525/1131 yılında ölünce Mesud, Bağdat'a gelerek halifeden tasdik almış, bir müddet burada kalmıştır. (Piyadeoğlu, 2020, 315). Bu arada Mesud tarafından medresenin inşa değil, tadilatının yapıldığını düşünüyoruz. Buradan hareketle Sultan Melikşah'ın yaptırdığı medrese (Sultan Medresesi) ile bu medrese aynı medresedir. Mahmud ile Mesud kardeşler dedelerinin medresesini yenilemişlerdir. Hem İbn Muallim'in hal tercemesinde geçen bilgiler hem de medresenin kurulduğu yerin aynı olması bu düşüncemizi desteklemektedir.

4.4.9.8. Muğîsiyye Medresesi⁸⁰

Medrese, Irak Selçuklu sultanlarından Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Gıyâsüddîn tarafından inşa yapılmıştır (Mekkiyye, 2005, 156). 511/1117 yılından sonra yaptırılan medrese bir Hanefî Medresesidir (Ma'rûf, 1973a, 209). Medresenin müderrislik görevine Fahrüddîn er-Rûmî'den sonra Müstansırıyye'de muîdlik ve kütüphane

⁸⁰ Bu medreseye Sultan Medresesi de denildiği iddia edilmektedir. Bakınız (İbnü'l-Fuvati, 2003, 270). Bu medrese de kaynaklarda Muğîsiyye adıyla geçse de Sultan Melikşah'ın yaptırdığı medrese olmalıdır. Dolayısıyla Câmiu's-Sultân, Gıyâsiyye ve Muğîsiyye medreseleri aynı medresedir.

müdürlüğü yapan Mecdüddîn Ebû'l-Fadl İbnü's-Sâatî et-Tağallebî el-Bağdâdî geçmiştir (Muhyiddîn, 1995, 4/500). İbnü'l-Fuvatî (2003, 270) 673/1274 yılı olaylarından bahsederken bu medreseye Şeyh Muhyiddîn Muhammed b. el-Mahya el-Abbâsî'nin müderris olarak görevlendirildiğini söylemektedir. Medresede diğer Hanefî medreselerinde olduğu gibi fıkıh, hilâf gibi derslerin verildiği düşünülmektedir.

4.4.9.9. Tutuşkiye (Humartekin) Medresesi

Necmettin Humartekin et-Tutuşî (ö. 508/1114-1115) tarafından Bağdat'ın kuzeydoğusunda Derb-ü Dinar sokağına yapılan bu medrese Hanefî medresesidir (Mekkiyye, 2005, 155). Medrese, Yâkut el-Hamevî'nin döneminde (1977, 1/6; 2/15) onun deyiimiyle en güzel şekliyle ilmî faaliyetlerine devam eden bir medresedir. Onun 1200 yılının başlarında Bağdat'tan ayrıldığını farz edersek 1100'lü yılların son döneminden bahsettiği anlaşılmaktadır. Ona göre medrese, Akâru Tutuşî (Tutuşkiye Çarşısı) denilen çarşının yakınında yer almaktadır (1977, 2/15).

Ebûbekir eş-Şâfî'nin torunu fıkıh âlimi Ebû Nasr, Şâfî fakihî olmasına rağmen 564 yılı Safer ayında (Kasım 1168) burada müderris olarak göreve başlamış ve bu görevini iki yıl sürdürmüştür (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/182). Tefsir, Hanefî fıkıh ve hadis ilmi yanında dil ve edebiyatta elle gösterilen âlimlerden olan Hanefî şeyhlerden Radiyyüddîn Hasan b. Muhammed es-Sağğânî (ö. 650/1252) 642/1244 yılında bu medreseye müderris olarak görevlendirilmiştir. İlmî kişiliğinin yanında âbid ve zahid olan Radiyyüddîn, 615/1218 yılında Bağdat'a gelmiş ve kendisinden pek çok kişi ilmî ve tasavvufî yönden istifade etmiştir. Halife Nâsır ve Müstansır döneminde görevlendirilerek Hindistan'a elçi olarak gitmiştir. Müstansır döneminde Merzubâniyye Tekkesi'ne şeyh olmuş, bu görevi bir müddet yaptıktan sonra vakıf senedinde bu tekkenin şeyhinin Şâfî mezhebinden olması gerektiğini görünce görevden affını isteyerek Tutuşkiye Medresesine müderris olmuştur. *Mecmau'l-Bahreyn* adlı bir kitabı vardır. *el-Ubâbü'z-Zâhiri* ve *Dürrü'l-Lübâbi'l-Fâhiri* isimli kitabını tamamlayamadan 650/1252 yılında aniden Bağdat'ta vefat etmiş, vasiyeti gereği oğulları tarafından Mekke'de Fadl b. İyaz'ın yanına defnedilmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 203-204).

Edip, şair, Sultan Camiinin hatibi ve Bâbü Bedir'in vaizi olan Şemsüddîn Muhammed b. Ubeydullah el-Hâşimî, el-Kûfî (ö. 675/1277) ölünceye kadar bu medresenin müderrisliğini yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 275).

Medresenin ne kadar süre hizmet verdiği bilinmemektedir. Kaynaklarda son müderrisi Şemsüddîn el-Hâşimî olarak görülmektedir. Onun ölüm tarihine bakıldığında medresenin 13. yüzyılın sonuna kadar ayakta kaldığı görülmektedir.

4.4.9.10. Benefşe (Şâtiyye/el-Cihe) Medresesi

Halife Mustazî-Billâh'ın (ö. 1180) cariyesi Benefşe Hatun⁸¹ tarafından Bağdat'ın kuzeydoğusunda Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde Dicle Nehri'nin kenarında Nizâmüddîn Ebû Nasr b. Cehîr'in evi satın alınarak medreseye çevrilmiştir. Dicle Nehri'nin kenarında (Şâtî Dicle) olduğundan Şâtiyye Medresesi de denilmektedir. Hicrî 570 yılında Hanbelîler için tesis edilen⁸² bu medresede devrin önemli âlimleri dersler vermiş ve buradaki ilim meclislerine katılmıştır. İlk müderrisi Câ'fer b. es-Sabbâğ olan bu medresede İbnü'l-Cevzî de müderrislik yapmıştır⁸³(İbn'ül-Cevzî, 1992, 18 / 214; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/225; Mekkiyye, 2005, 154).

Medresenin müderrislerinden birisi de, ölünceye kadar Bağdat'ın batı tarafının Şafiî kadılığını yapan Ebü'l-Abbâs el-Vâsıtî'dir. Vâsıt'ta fıkıh, rivayet ve usûl; Bağdat'ta İbn Fadlân'dan mezhep ve hilâf dersleri alan, Şafiî mezhebinde isabetli fetvalarıyla bilinen zâhid, mütevazı ve güvenilir bir âlim olan Ebü'l-Abbâs, Zümrüt Hatun ve İbn Muttalib Medreselerinde de müderrislik yapmış, Bağdat'ta 616/1220 yılında vefat etmiştir (Safedî, 2000, 8/109).

4.4.9.11. Muvaffakiyye (Müstazhiriyye, İbn Saggâl) Medresesi

İbn Sâî'ye göre, Müstazhir- Billâh'ın eşi, Melikşah'ın kızı olan Seyyide Hatun'un hizmetkârı ve daha sonra Halife Nâsır-Lidinillâh'ın veziri olan Muvaffak el-Hâdim (ö. 602/1205) tarafından Hanefîler için vakfedilen medrese, Bağdat'ın batı kısmında Dicle Nehri'nin kenarında bulunan Derb-ü Zâha denilen yerde inşa edilmiştir (2010, 183).

⁸¹ Halife Mustazî-Billâh'ın cariyesi olup hayırsever biridir. Tam adı Benefşe bt. Abdullah'tır. Pek çok camii, kadınlar için de bir tekke yaptırmıştır. 598/1201-1202 yılında vefat etmiş ve Ma'rûf-u Kerhî'nin kabrinin yanındaki türbesine defnedilmiştir (Zehebî, 1997, 42/342; Aynî, 2010, 3/162).

⁸² Aynı yılın Ramazan ayında medresenin duvarına yazılan kitabede Halife Mustazî-Billâh döneminde Hanbelîlere tahsis edildiği ve müderrislik görevinin Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye tevdi edildiği yazılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/220).

⁸³ İbnü'l-Cevzî'nin anlatımına göre İbn Sabbâğ, medresenin anahtarını Benefşe Hatun'dan teslim almış; birkaç gün sonra Benefşe Hatun anahtarı ondan geri alıp İbnü'l-Cevzî'ye teslim etmiştir. Daha sonra nevbe kapısından medreseye kadar ulemâ, fukaha, eşraf ve halkın hınca hınç doldurduğu açılış töreni gerçekleştirilmiş, kitap ve benzeri vakıflar yapıldıktan sonra aynı gün usûl ve fûrû' ilimlerini kapsayan dersler verilerek medrese açılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/204).

Pek çok araştırmacıya göre medresenin asıl banisi Seyyide Hatun'dur (Mekkiyye, 2005, 154; Ma'rûf, 1966, 20; Özeydın, 2006, 128). Bu durumda buranın "Muvaffakiyye" diye adlandırılmasının sebebi Seyyide Hatun'un hizmetkârı Muvaffak'a medresenin işlerinde sorumluluk vermesinden kaynaklanmıştır.

Nâci Ma'rûf'un verdiği bilgiye göre bu Hanefî medresesinin diğer adı da Müstazhiriyye Medresesidir (1973, 209). Muhtemelen bu ismi almasının sebebi medreseyi eşi Seyyide Hatun adına halifenin bizzat kendisinin yaptırmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Hanefî mezhebine bağlı bir medrese olarak kurulan Muvaffakîyye Medresesi uzun bir süre ayakta kalmıştır. Osmanlı Dönemi'nde kışla olarak kullanılan medresede Menbic'ten gelerek oğullarıyla Bağdat'a yerleşen fakih, kadı ve müderris olan el-Hasan b. Selâme (ö. 533/1139) ve oğlu Ahmed b. el-Hasan b. Selâme İbn Sâid el-Menbicî (ö. 584/1188) müderrislik yapmışlardır. Ahmed b. Hasan babasından fıkıh dersi almış önemli Hanefî âlimlerindendir (Muhyiddîn, 1993, 1/158; 2/ 58-59; Temimî, 1970, 1/380).

4.4.9.11.1. Muvaffakiyye Medresesi Müderrisleri

Medrese müderrislerinin hal tercemelerine bakıldığında onların fıkıh, hadis, edebiyat gibi konularda yetkin ve önemli müderrislerden ders alarak icâzet almış âlimler olduğu görülmektedir.

Hasan b. Selâme b. Saîd el-Menbicî (ö. 533/1139)

Bağdat'a babası tarafından getirilip meşhur fakih Dâmeğâni'den fıkıh dersleri alan Hasan, 522 Cemaziyelahir/1128 Haziran ayında Muvaffak el-Hâdim tarafından müderris olarak görevlendirilmiş ve burada ölümüne (533/1139) kadar dersler vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/249-250; Muhyiddîn, 1993, 2/58-59).

Medresenin müderrisleriyle ilgili olarak Hasan b. Selâme'den önce bir isme rastlamadığımız için buranın açılış yılını bu müderrisin görevlendirildiği tarih olan 522 Cemaziyelahir/1128 Haziran ayı şeklinde verebiliriz.

Ahmed b. Hasan b. Selâme (ö. 584/1188)

Babasından dersler alarak yetişen Ahmed b. Hasan, 502/1108-1109 yılında doğmuş, babasından sonra Muvaffakîyye Medresesine müderris olarak tayin

edilmiştir. Ne kadar görev yaptığıyla ilgili bir malumata ulaşamadık. 584/1188 yılı Şaban ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (Muhyiddîn, 1993, 1/158-159). Babasından sonra medreseye görevlendirildiyse 533/1139 ile 584/1188 yılları arasında 51 yıl kadar burada görev yaptığı söylenilebilir.

Alemüddîn Ebû Zekerîyya el-Bağdâdî (ö. 625/1228)

Tutuşîyye Medresesi ile birlikte bu medresede de ders veren Alemüddîn, edebî yönü ve şairliliğiyle bilinmektedir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 1/562). Hafız el-Münzirî'den h. 524 yılında icâzet alan Ebû Zekerîyya, Hanefî fikhında yetkin, hadis ilminde de meşhur bir âlimdir. Sultan Câmîindeki halkasında münazara dersi vermiştir (Muhyiddîn, 1993, 3/603-604). Muhtemelen Ahmed b. Hasan'ın ölümünden sonra 584/1188 bu medresede görevlendirilmiştir.

Mecdüddîn Ebû'l-Fadl Abdülmelik b. Abdüsselâm el-Lemğânî⁸⁴ (ö. 648/1251)

Lemğânî, Hanefiyye Medresesindeki görevinin yanında burada da 623/1226 yılından vefatına kadar (648/1251) dersler vermiştir (Muhyiddîn, 1995, 4/459).

**4.4.9.12. Zümrüt Hatun (Ümmü Halife, Garbiyye, el-Ashâb)
Medresesi**

Halife Müstazî-Biemrillâh'ın (ö.1180) diğer eşi, Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümrüt Hatun (ö. 599/1203) (Şekil 4.5.) tarafından 589/1193 yılında Bağdat'ın batı kısmında Ma'rûf-u Kerhî'nin kabrinin yakınında Şâfiîler için yaptırılmıştır. Hayırseverliğiyle bilinen Zümrüt Hatun, bu medrese için de pek çok vakıf bağışlamıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/129; Zehebî, 1996, 41/91; Safedî, 2000, 14/143).

Medrese, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar hizmet veren Bağdat'ın uzun ömürlü medreselerindendir (Mekkiyye, 2005, 154). Kaynaklarda dört farklı isimde geçen (Zümrüt Hatun, Ümmü Halife, Garbiyye, el-Ashâb) medrese, müderris ve muîdleriyle derli toplu ve kaliteli bir medrese izlenimi vermektedir.

Kaynaklarda İbn Mellâh Abdurrahman el-Kasrî (ö. 597/1200) adında medresenin bir kapıcısının adı geçmektedir (Zehebî, 1994, 21/310). Fakat “Bevvâbü'l-Medrese” diye görev addedilen bu zatın medresede hangi görevi yaptığı

⁸⁴ Sem'ânî'ye göre (1996, 11/222), Lemğân Gazne dağlarında yer alan bir nahiyedir.

bilinmemektedir. Muhtemelen medresenin büyük olması ve geleninin gideninin fazla olması gibi sebeplerden gelenleri karşılama, uğurlama ve güvenlik gibi hizmetlerde bulunmuştur.

4.4.9.12.1. Zümrüt Hatun Medresesi Müderrisleri

Zümrüt Hatun Medresesi müderrislerinin çoğunun devletin yüksek kademesinde görev yapmış, Şafî mezhebinden ve alanında kendini kanıtlamış önemli şahsiyetler olduğu görülmektedir.

Muhammed b. Ebû Ali en-Nûkânî Ebû'l-Mefâhir (ö. 592/1196)

Önemli bir Şafî âlimi olan Nûkânî, 516/1122-1123 yılında Nûkân'da doğmuş, Nişâbur'da Muhammed b. Yahya'dan fıkıh dersleri almış, mezheb ve hilâf derslerinde temâyüz etmiştir. Ayrıca tefsir, hadis, cedel ve mantık alanında kendini yetiştirmiş evliyaullahtan bir zattır. Hayatının her anını çalışmakla, bir kitap mütalâa etmek ya da yazmakla geçirmiştir. Döneminin fakihleri kendisinden övgüyle söz etmekte ve onu büyük âlimlerden saymaktadırlar. Tus'un Nûkân beldesinden Bağdat'a gelerek Kayseriye Medresesinde bir müddet ders verdikten sonra Zümrüt Hatun Medresesi yapılıncaya buraya 590/1193 yılının başında müderris olarak görevlendirilmiştir. 592/1196 yılı Safer ayında hac dönüşü Kûfe'de vefat etmiştir (Zehebî, 1991, 21/249, Sübkî, bty., 7/29; İbnü's-Sâî', 2009, 188; Safedî, 2000, 4/123).

Ali b. Ali b. Saâde el-Cüneys el-Fakîh Ebû'l-Hasan el-Fârîkî (ö. 601/1205)

Nizâmiye'de uzun süre muîdlik, müderrislik ve kadı naipliği yapan el-Fârîkî, önemli bir Şafî âlimidir. Daha sonra Zümrüt Hatun Medresesine müderris olarak görevlendirilmiş ve vefatına kadar (601/1205) burada müderrislik yapmıştır (İbnü'l-Esîr, 2003, 10/322; Zehebî 1997, 43/99; İbn Kesîr, 1988, 13/54; Safedî, 2000, 21/221).

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Mahmûd el-Vâsîfî (ö. 616/1219-1220)

Vâsıtlı Şafî fakihlerinden olup amcası Ebû Ali Hasan ve Yahya b. er-Rebî'den fıkıh, Nizâmiye müderrisi Mucîr el-Bağdâdî'den usûl okumuştur. Pek çok âlimden hadis dersi, Nizâmiye Müderrisi İbn Fadlân'dan mezheb ve hilâf dersleri almıştır. İbnü'l-Muttalib (Fahriyye) Medresesinde muîdlik yaptıktan sonra Ebû'l-Hasan el-Fârîkî'nin ölümüyle boş kalan Zümrüt Hatun Medresesine 601/1205 yılında müderris tayin edilmiştir. Aynı zamanda ölünceye (ö. 616/1219-1220) kadar Bağdat'ın batı

yakasında kadılık görevini yürütmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/157; Safedî, 2000, 8/109).

Kemâlüddîn Ebü'l-Kâsım Abdurrahman el-Bercûnî, Eş-Şâfiî (ö. 628/1231)

Vâsıt'ın doğu tarafında yer alan Bercûn köyünde 560/1164-1165 yılında doğmuş ve Ebû Tâlib el-Kettânî, Ahmed b. Salim el-Bercûnî, Ebû'l-Fâtih İbn Şâtîl ve pek çok hadis âliminden hadis dersleri ve Halife Nâsır-Lidînillâh'tan icâzet almıştır. Nizâmiye müderrislerinden Yahya b. Fadlân ve Ali b. Ali el-Fârîkî'den fıkıh dersleri almış, Ali b. Ali el-Fârîkî'ye muîdlik yapmıştır. İbn Muallim⁸⁵ diye bilinen Bercûnî, 604/1207 yılında Zümrüt Hatun Medresesinde ders vermeye başlamış ve 628/1231 yılında vefat etmiştir (İbnü'l Fuvatî, 1995, 4/176-177; Zehebî, 1998, 45/317; Safedî, 2000, 18/147).

Muhyiddîn Ebû Abdullah b. Fadlân (ö. 631/1234)

Nizâmiye müderrisi Ebü'l-Kâsım b. Fadlân'ın oğlu olup babasından fıkıh dersleri almıştır. Halife Nâsır'a baş kadılık, bîmâristan yöneticiliği, Zimme Divanına (Dîvân el-Cevâlî) başkanlık yapmıştır. Bu görevinden sonra Zümrüt Hatun Medresesine müderris olmuş, buradan Rum iline⁸⁶ elçi olarak görevlendirilmiş, dönüşünde Müstansırıyye Medresesine tayin edilmiştir. Burada üç ay görev yaptıktan sonra 631/1234 yılında vefat etmiştir (İbn Kesîr 2004,770).

Muhyiddîn örneğinde görüldüğü gibi medrese müderrisliği de diğer yüksek memurluklara eş değer bir memurluk statüsünde görülmektedir. Çünkü devletin en yüksek kademelerinde çalışan Muhyiddîn'e verilen müderrislik görevi zikredilirken görevden tenzili şeklinde bir mevzubahis olmamıştır.

Necmüddin Muhammed b. Ebü'l-İz el-Basrî (ö. 672/1274)

Şâfiî âlimlerinden olan Basrî, (ö. 672/1274) Moğol istilâsından sonra bir müddet Nizâmiye Medresesinde, daha sonra bu medresede Şâfiî talebelere ders vermiş, İsmetiye Medresesi açılınca (671/1273) buraya geçmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 266- 267).

⁸⁵ Sultan Medresesi müderrisi Hanefî âlim İbnü'l-Muallim ile karıştırılmamalıdır.

⁸⁶ Muhtemelen Anadolu Selçuklu Devletine elçi olarak gitmiştir.

Cemâlüddin Abdullah ibni'l- Âkulî

İbnü'l-Fuvatî (2003, 272) Cemâlüddin Abdullah'ın 674/1276 yılında bu medreseye tayin edildiğini söylemektedir.

4.4.9.12.2. Zümrüt Hatun Medresesi Muîdleri

Kaynaklarda bu medresenin sadece iki muidiyle ilgili bilgiye ulaşabildik. Ancak yukarıda müderrisler içerisinde zikrettiğimiz Bercûnî'nin Ali el-Fârîkî'ye Nizâmiye mi yoksa Zümrüt Hatun Medresesinde mi muîdliğini yaptığını tespit edemedik. Ama Zümrüt Hatun Medresesine müderris olduğunu göz önüne alırsak burada muidlik yaptığı sonucuna ulaşabiliriz.

Ebû Muhammed el-Bağdâdî Abdurrahman eş-Şâfî (ö. 620-1223-1224)

Fıkıh ve hesap ilminde önemli âlimlerden sayılan Ebû Muhammed, Zümrüt Hatun Medresesinde bir müddet muîd olarak görev yaptıktan sonra Bağdat'ın batı kısmında yer alan Şunîziyye Tekkesine şeyh olmuştur. 620/1223-1224 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Safedî, 2000, 18/72).

Muînüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman (ö. 620/1223)

Fıkıh, hadis, ferâiz ve matematik konularında âlim olan Muînüddîn, 553/1158 yılında doğmuştur. Ashâb Medresesinde müdlik, Şunîziyye Tekkesinde şeyhlik makamlarında bulunmuştur. 620/1223 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, Zûzenî Tekkesinin yakınına defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1995, 6/387).

4.4.9.13. Beşîriyye Medresesi

Bâbu Beşîr diye meşhur olan medrese, Halife Müsta'sım'ın (hlf. 1242-1258) oğlu Ebû Nasr Muhammed'in annesi Beşîriyye/ Bâbü- Beşîr (ö. 652/1254) diye bilinen eşi tarafından Bağdat'ın batı tarafında Dicle Nehri'nin kenarında Ma'rûf-u Kerhî'nin kabrinin yakınına yapılmıştır. Bu medrese de Müstansırıyye Medresesi gibi dört mezhepli medresedir. 649/1251 yılında inşasına başlanılmış ve 13 Cemâziyelahir 652/31 Temmuz 1254 tarihinde Perşembe günü açılmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 201, 221; Mekkiyye, 2005, 166).

Medresenin açıldığı gün Halife Müsta'sım ve oğlu Ebû Nasr'ın yanında müderrisler, tekke şeyhleri, vezir ve ileri gelenler hazır bulunmuş, müderrislerine (Başkadı Sirâcüddîn en-Nehregalî, Şerefüddîn Abdullah, Muhyiddîn İbni'l-Cevzî, Nureddîn Muhammed İbni'l-Mağribî el-Harezmi ve Alemüddîn Ahmed b. eş-

Şeremsâhî el-Mâlikî), nâzır ve diğer görevlilerine hilât giydirilmiş, şiirler okunmuş ve şaşaalı bir tören tertiplenmiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 221-222).

Aynı yıl Şaban ayının sonunda burada bir Dârü'l-Kur'an açılmıştır. (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 212; Ğassânî, 1975, 608). Medresenin bir de kütüphanesi bulunmaktadır. Edebiyatçı ve hükümet kâtibi olan Fahrüddîn İbrahim b. Hasan adlı kişinin medresenin kütüphane görevlisi olduğuna dair (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 2/516) rivayetten medrese kütüphanesinin mevcudiyeti anlaşılmaktadır.

4.4.9.13.1. Beşîriyye Medresesi Müderrisleri

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz Beşîriyye Medresesi müderrisleri şunlardır:

Safîyyüddîn el-Mü'min b. el-Hatîb (ö. 739/1338)

Hanbelîlerin fıkıh müderrisliğini yapmıştır. (İbnü'l-İmâd, 1991, 8/213).

Takiyyüddîn Ebü'l-Meyâmin Muzaffer el-Bağdâdî (ö. 683/1214)

Hanbelî öğrencilere ders vermiştir. Fıkıh, usûl, hadis, münazara ve hilâf dallarında âlimdir. Bağdat'ta vefat etmiş ve İmam Ahmed b. Hanbel'in haziresine⁸⁷ defnedilmiştir. (İbnü'l-İmâd, 1991, 7/ 671)

Nasirüddîn Ahmed b. Abdüsselâm b. Temîm el-Bağdâdî

Hanbelîlere muîdlik yapmıştır. Fıkıh eğitimi almış, hadis rivayet etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1991, 8/191).

Sadrüddîn Muhammed İbn Şeyhi'l-İslâm (ö. 672/1273)

Sadrüddîn, 684/1285 yılından önce bu medresede müderrislik yapmış daha sonra Ashâb Medresesine görevlendirilmiş, yerine Cemalüddîn Abdullah İbni'l-Akulî getirilmiştir. İbnü'l-Fuvatî'nin (2003, 307) bu olaylardan bahsederken “684 yılında Cemalüddîn Abdullah İbni'l-Akulî bu medresede ders vermesi için görevine iade edilmiştir” şeklindeki ifadesinden bu kişinin daha önce de görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bağdat'ın Başkadılarından olan Sirâcüddîn Muhammed b. Ebî Ferrâs el-Henâyisî (ö. 670/1272) burada bir müddet müderrislik yapmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 263). Şâfîî âlimi olan Tâcuddîn Abdurrahim b. Yûnus el-Mevsilî'ye 672/1273 yılında Bağdat'ın batı yakasının kadılık görevine ilaveten bu medresede müderrislik

⁸⁷

Vakıf eserlerinin etrafında zamanla teşekkül eden küçük mezarlık.

görevi de verilmiş, o, görevini bu yılın sonuna –vefatına- kadar sürdürmüştür (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 265).

Şerefüddîn Abdullah b. Yûsuf İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)

Müstansırıyye Medresesi müderrisi Cemâlüddîn Abdurrahman'ın kardeşi olan Şerefüddîn'in doğum yeri ve tarihiyle ilgili malumata ulaşamadık. 642/1244 yılında kardeşinin müderrisliğinde kendisinin de Bağdat muhtesibi olduğu, daha sonra 653/1255 yılında Beşiriyye Medresesinde müderris olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 1258 yılında halife tarafından Hülagu'ya elçi olarak gönderilmiş ve Moğollar tarafından şehit edilmiştir. (Zehebî, 1985, 23/ 374; İbn Receb, 2005, 4/ 30).

4.4.9.14. Fahriyye (Dârü'z-Zeheb, Fahrüddevle, İbnü'l-Muttalib)

Medresesi

Fahrüddevle Ebü'l-Muzaffer Hasan b. Hibetullah b. Ali b. Muttalib el-Kirmânî el-Bağdâdî⁸⁸ (ö.578/1183) tarafından şehrin kuzeydoğusundaki Me'muniye Mahallesi'nde Akdû'l-Müstana (Dârü'z-Zeheb) denilen yere Şâfiîler için yapılmıştır (Safedî, 2001, 12/181; İbnü's-Sâî, 2010, 14; Mekkiyye, 2005 , 153).

Fahrüddevle, medreseye ilâveten büyük bir cuma mescidi ve sûfiler için de bir tekke ve farklı ilim dallarında kitaplar bağışladığı bir kütüphane yaptırmıştır. Bu medrese ile tekkeye çevirdiği evi için büyük vakıflar irat etmiştir. Şâfiîler için yaptırılan bu medresenin ilk müderrisi Müstansırıyye Medresesinin ilk Şâfiî müderrisi olan Yahya b. Fadlân olmuştur (Safedî, 2001, 12; İbnü'l-Fuvatî, 1995, 3/7-8; Zehebî, 1996, 40/256-257; Mekkiyye, 2005, 154).

Medresenin vakıf mütevellisi dönemin filozoflarından, İbnü'l-Havvâm lâkabıyla bilinen, aklî ve naklî ilimlerde yetkin olan İmâdüddîn Ebû Ali el-Harbevî'dir (ö. 724/1323) İbnü'l-Fuvatî, medresenin zengin bir vakfının olduğu, İmâdüddîn'in bu vakıf gelirlerini artırdığı ve vakıf için önemli tedbirler aldığı bilgisini vermektedir (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 2/89-90).

⁸⁸ Halife Müstazhir-Billâh'ın veziri Ebü'l-Meâlî Hibetulllah b. Muhammed'in oğludur. Bağdat'ta âyanların ileri gelenlerinden olup vezirlik yerine zühd ve tasavvufu seçmiş, sade bir yaşam sürmüştür. Malının büyük bir kısmını hayra harcayarak medrese, tekke, cami ve fakirler için evler yaptırmıştır (Es-Safedî, 2000, 12/181).

4.4.9.14.1. Fahriyye Medresesi Müderrisleri

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz üç müderrisin özelliklerine bakıldığında, bunların aklî ve naklî ilimlere sahip, görevlerinde yetkin, Bağdat'ın ileri gelen âlimlerinden olduğu görülmektedir.

Yahya b. Ali Cemâlüddîn Ebü'l-Kâsım el-Bağdâdî (ö. 595/1199)

İbn Fadlân olarak bilinen Ebü'l-Kâsım, 515/1122 senesinin sonunda dünyaya gelmiştir. Asıl adı Vâsık'tır. Ebû Mansûr er-Rezzâz'dan Nizâmiye Medresesinde fıkıh dersi almıştır. Nişâbur'da pek çok âlimden hadis, Muhammed b. Yahya'dan fıkıh dersleri alan İbn Fadlân, Bağdat'ta el-Levziyye Mahallesi'nde bir mescitte, Dârü'z-Zeheb ve bazı medreselerde dersler vermiş, Ebû Ali Yahya b. er-Rebî ve Ebû Ali'nin talebesi İmâdüddîn Ebü'l-Abbâs el-Vâsıtî (ö. 616/1220) bu medresede kendisine muîdlik yapmıştır. Fahrüddeve Ebü'l-Muzaffer, Fahriyye Medresesini bunun için yaptırmıştır. Çok iyi derecede hilâf, cedel ve fıkıh ilmine hâkim olan İbn Fadlân, 595 Şaban/1199 Haziran ayında vefat etmiştir (Zehebî 1997, 42/212; Sübkî, bty., 7/320; Dâvûdî, 1983, 2/366; İbnü's-Sâî, 2010, 14-16; İbnü'l-Fuvatî, 1995, 2/30).

Zehebî'nin verdiği bilgiye göre İbn Fadlân Nizâmiye müderrisi Mücîr el-Bağdâdî ile yaptığı münazaraları felsefe bilgisiyle kazanmıştır (1984, 20/256). Verilen bu bilgiden hareketle onun naklî ilimlerin yanında aklî bilimlere de hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Mecdüddîn Ebû Tâhir Ali b. Muhammed el-Vâsıtî (ö. 683/1258)

Vâsıt'ta 627/1229 yılında doğan Mecdüddîn, amcası Radiyyüddîn İbrahim'den ve Ali Cemalüddîn'den fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca usûl ve edebiyatta da otoritedir. Nizâmiye ve Beşiriyye Medreseleri ile birlikte Fahriyye Medresesinde müderrislik yapmış, 683/1285 yılında vefat etmiştir (Muhyiddîn, 1995, 4/473-474).

İmâdüddîn et-Tabîb el-Bağdâdî eş-Şâfiî Abdullah el-İrâkî (ö. 724/1323)

Edebiyatçı, tabib, fıkıhçı ve kelâmcı olan İmâdüddîn, 643/1245-1246 yılında Bağdat'ta doğmuş ve ilmi yönden de burada yetişmiştir. Dârü'z-Zeheb'te müderrislik ve tekkesinde de şeyhlik yapmıştır (Safedî, 2000, 17/318).

4.4.9.15. Sigatiyye (Sigatüddeve, İbnü'l-İberî) Medresesi

Halife Muktefi-Liemrillâh'ın (ö.1160, hlf. 1136-1160) vekili Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Yahya (Sigatüddeve, ö. 549/1154-1155)⁸⁹ tarafından Bağdat'ın kuzeydoğusunda, Bâbü'l-Ezec Mahallesinde, Dicle Nehri'nin kenarında Dârü'l-Hilâfe civarında Şâfiîler için yaptırılmıştır. Medrese, 540 yılı Cemaziyelahir/1145 Kasım ayında dönemin Kâdî'l-Kudâtı ve devlet erkânının katılımıyla Yûsuf ed-Dımaşkî'nin verdiği dersle açılmıştır.

İbnü'l-İberî ismiyle de bilinen medresenin banisi Sigatüddeve, medresenin yanına tekke yaptırarak her ikisine büyük vakıflar bağışlamıştır. Kızı Şehde binti'l-İberî kendisinden daha meşhur olup zamanının önemli kadın âlim ve kâtiplerinden biridir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/44; İbn Hallikân, 1978, 2/477, 478; Mekkiyye, 2005, 154).

Medresede hangi derslerin verildiğiyle ilgili malumata rastlamadık. Ancak müderrislerinin ilmî yetkinliklerine bakıldığında Şafî fıkhi, usûl, fûrû, kelâm ve edebiyat derslerinin verildiği görülmektedir.

4.4.9.15.1. Sigatiyye Medresesi Müderrisleri

Medresenin, çoğu Nizâmiye Medresesinde de görev yapmış olan ve alanında otorite olan bazı müderrisleri şunlardır:

Yûsuf ed-Dımaşkî İbn Bundâr eş-Şâfiî

Nizâmiye Medreseleri başlığında kendisi hakkında malumat verdiğimiz Yûsuf ed-Dımaşkî, Nizâmiye Medresesine müderris olarak atanıncaya kadar 557/1162 Sigatiyye Medresesinde ders vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/25; Safedî, 2000, 29/99).

Yaîş b. Sadaka b. Ali Ebû'l-Kâsım el-Furâtî ed-Darîr

Şâfiî fakihlerinin seçkinlerindendir. Ali Ebü'l-Hasan Ahmed b. Mübârek b. el-Hall'den fıkıh, Kûfe'de Ali eş-Şerif Ömer b. İbrahim b. Hamza el-Alevî'den kıraat dersleri ve pek çok âlimden hadis dersi almıştır. Sigatiyye ve Kemâliye

⁸⁹ İbn Hallikân (1978, 2/478), vefat tarihini “ Cemaziyevvel ayının 23'ünde 506 yılında (15 Kasım 1112) vefat etmiş ve Bâbü Ebrez'e defnedilmiştir.” şeklinde vermiş, Sıbt İbnü'l-Cevzî de (2013, 20/461) sadece h. 550 yılı olarak göstermiştir. İbn Hallikân'ın eserinde geçen bu tarih ya muhakkik ya da müstensih hatasıdır. Çünkü halifenin hilâfet dönemi bile m. 1136 yılında başlamaktadır.

Medreselerinde ders vermiş, 592 Zilkade/1196 Eylül ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (Zehebî, 1997, 42/154).

Afîfüddîn Ebü'l-Harem Mekkî el-Vâsîf

Usûl, fûrû ve edebiyat alanlarında yetkin olmakla birlikte iyi bir fakih olan Afîfüddîn, Sigatiyye Medresesinde müderrislik yapmıştır. *Hulâsâtü'l-Âdâb fî ilmi'l-İ'râb* adlı eseri vardır (İbnü'l-Fuvatî, 1995, 1/489).

4.4.9.16. Muharrimiyye (el-Cîlî/ Kadirî/ Abdülkadir) Medresesi

Ebû Sa'd Mübârek b. Ali b. Hüseyin el-Muharrimî tarafından 561/1165-1166⁹⁰ senesinde Hanbelî medresesi olarak Bâbü'l-Ezec'de inşa edilip öğrencisi meşhur âlim ve zahit Abdülkadir el-Cîlî'ye⁹¹ tahsis edilmiştir. O da ölümüne kadar bu ilim merkezinde ders vermiştir (İbn Kesîr, 1991, 12/252; Hamevî, 1977, 1/426; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/77; İbn Receb, 2005, 2/190; Zehebî, 1984, 19/428; Mekkiyye, 2005, 155). Bağdat'ın bilinen en eski Hanbelî medresesi olan medrese (Cuma, 2011, 4/371) diğer isimlerini de el-Cîlî'ye nisbet edilmesinden dolayı almıştır (Takiyyüddîn, 2003, 65).

Ebû Sa'd el-Muharrimî, medresede bir kütüphane oluşturmuş, daha sonra Abdülkadir Geylanî bu kütüphaneyi zenginleştirmiştir. Moğol istilâsında bu kütüphane de zarar görmüş, kitapları Dicle Nehri'ne atılmıştır (Kîlânî, 1971, 22). Hicri 528 yılında Şeyh Abdülkadir'in medreseyi genişletmesi esnasında halkın bir kısmı malıyla bir kısmı da inşaatında çalışarak yardım etmiştir. Bazı yeni evlenen kadınların kocalarından mehir olarak sadece bu medresenin inşasında çalışmalarını istedikleri nakledilir. Medresenin inşasına halkın bu kadar teveccüh göstermesi onların ilme ve ilim adamlarına değer verdiklerini ve Abdülkadir Geylanî'yi çok sevdiklerini göstermektedir.

Medresenin bir başka özelliği de diğer medreselerden farklı olarak tüm ahali için vaaz meclisine tahsis edilmesi olmuştur. H. 521'den 561 yılına kadar bu sistem devam etmiş; ancak aşırı izdihamdan dolayı bu gelenek haftanın üç günü cuma sabah, salı yatsı vakti, pazar günü de sabah vakti medresenin arka kısmında -Bağdat Suru'nun

⁹⁰ Kîlânî, medresenin h. 500'te inşa edildiğini beş sene sonra Şeyh Abdülkadir Geylanî'nin medreseye müîd olduğunu, 513 yılında Kadî el-Muharrimî'nin ölümüyle medresenin, Muharrimî yerine Şeyh Abdülkadir veya Kâdiriyye diye anıldığını söylemektedir (1971, 19-20)

⁹¹ Cîlî için Geylanî, Kîlânî şeklinde de tabirler de vardır (İbn Kesîr, 1991, 12/252; İbn Receb, 2005, 2/187).

yanında yer alan tekkede- oluşturulmaya başlanmıştır (Kîlânî, 197, 20-21). Medrese, Geylânî tarikatının nüvelendiği tasavvuf merkezine dönüşmüş, böylece tasavvuf eğitimi veren müstakil medreselerden birisi olmuştur.

4.4.9.16.1. Muharrimiyye Medresesi Müderrisleri

Medrese müderrislerine bakıldığı zaman çoğunun Abdülkadir Geylânî'nin soyundan gelen şahsiyetler olduğu görülmektedir. Bu yönüyle burası bir aile medresesi niteliği göstermektedir.

Nasr b. Abdurrazzak İbnü's-Şeyh Abdülkadir el-Cîlî (ö. 623/1226)

Hanbelî fakihlerindendir. Abdülkadir Geylânî'nin torunlarından olup 564/1169 Ocak ayında doğmuş, zamanın meşhur ulemasından Ebü'l-Feth İbnü'l-Battî, Ebû Muhammed İbnü'l-Haşşâb, Muhammed b. Mübârek el-Bazerâî'den icâzet almıştır. Babası ve pek çok âlimden hadis dinlemiş, yine babası ve Ebü'l-Feth b. el-Minâ'dan fıkıh dersleri alıp iyi bir Hanbelî fakihî olmuştur. Şâfiî şeyhi Nûkânî'den fıkıh eğitimi alan Nasr, Şâtiiyye Medresesinde ders vermiştir. Aynı zamanda vaiz ve kadı olan Nasr, 623/1226 yılında kadılık görevini bırakarak dedesinin medresesinde ders vermeye başlamış, Müsteced Tekkesi yapılıncaya (623/1226) burada şeyh olup vefatına kadar kalmıştır. 633 Şevvâl/1236 Haziran ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbelî'nin mezarının yanına defnedilmiştir (Zehebî, 1998, 46/175; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 81).

Abdüsselâm b. Abdülvehhâb el-Cîlî (ö. 611/1214)

Er-Rukn Ebû Mansûr diye bilinen Abdüsselâm, 548/1153 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Bağdat'ın meşhur fakihlerinden Abdülkadir Geylânî'nin torunlarından. Babası da önemli fakihlerden olan Abdüsselâm, akidevî düşünceleri bozuk olduğundan halife tarafından 588/1192 yılında kitapları yakıtılmış ve toplumdan tecrit ettirilmiştir. Dedesinin medresesindeki müderrislik görevi de sonlandırılmış, yerine Abdurrahman İbnü'l-Cevzî getirilmiştir. 611/1214 yılında vefat etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/202; Zehebî, 1985, 22/55-56). Bağdat'ta o dönemde ilim adamları ve bazı medreselerdeki müderrislerin atanması veya azlinden sorumlu olan bir divanın söz konusu olduğunu kaynaklarda geçen müderris atamalarında görüyoruz. Bu teşkilatın yukarıda görüldüğü gibi medrese ve müderrislerin itikâdî yönlerinin de denetlenmesinde, bozuk itikada sahip müderrislerin görevinden el çektirilip cezalandırılmasında rol sahipleri olduğu da anlaşılmaktadır.

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)

Ebü'l-Ferec künyesi ve Cemâlüddîn el-Hâfız lakabıyla tanınan, Bağdat'ta asil bir aileden doğan İbnü'l-Cevzî, devrinin önde gelen Hanbelî fıkıh âlimlerinden biridir. Farklı dallarda pek çok eseri vardır. Günümüzde en çok bilinen eseri tarih alanındaki *el-Muntazam fî Târih'il-Mülûki ve'l-Âlâm* olmalıdır.

İbnü'l-Cevzî, akidesi bozuk olduğundan kitapları yakılıp medresedeki görevinden uzaklaştırılan Abdüsselâm b. Abdülvehhâb el-Cîlî'nin yerine medresede fıkıh ve usûl dersleri vermeye başlamıştır. Doğum tarihi 508/1115-510/1117 arasında ihtilâflı olan İbnü'l-Cevzî, 597 Ramazan/1201 Haziran ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü'l-Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbn Hallikân, 1978, 3/141-142; Zehebî, 1985, 22/56).

Medrese müderrislerine baktığımızda Geylanî ailesi dışında müderris olan sadece İbnü'l-Cevzî'yi görmekteyiz. Bunun sebebi de yukarıda zikredilen Abdüsselâm el-Cîlî'nin olağanüstü durumu olmalıdır. İbnü'l-Cevzî'yi kenarda tutarsak medresenin adının el-Cîlî şeklinde adlandırılmasında müderrislerinin tamamen Cîlî sülalesinden olduğunu sebep gösterebiliriz.

Muhammed b. Nasr b. Abdürrezzak b. Abdülkadir el-Cîlî (ö. 656/1258)

Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin torunlarından olan Muhammed b. Nasr babasının yerine bir gün kadı naipliği yaptıktan sonra bu görevini bırakıp dedesinin medresesine müderris olmuştur. Moğolların Bağdat'ı istilâsına kadar müderrislik yapmış ve istilâdan bir kaç ay sonra vefat etmiştir (Zehebî, 1999, 48/296; Kiyânî, 1971, 21).

4.4.9.16.2. Muharrimiyye Medresesinin Bölümleri

O dönemdeki diğer medreseler gibi dikdörtgen şeklinde mimarisi olan medresenin revakları derslane görevi görmüştür. Revaklar mescide bitişik vaziyette yapılmış, civarında yatılı öğrencilerin kaldığı hücreler yer almıştır. Kırk kişiden fazla bir aileye sahip olan Şeyh Geylânî'nin evi de medrese sınırları içerisindeydi. Medresenin, hem banisi Ebû Sa'd hem de Şeyh Abdülkadir Geylânî tarafından zenginleştirilmiş kütüphanesi vardı (Kilânî, 1971, 19).

4.4.9.16.3. Medresede Uygulanan Dersler

Kilânî'nin verdiği bilgilere göre, medresede on üç farklı ders okutulup öğleye kadar tefsir, hadis, mezhep, hilâf, usûl ve nahiv; sonra Kur'an kıraatı; ikindiye

müteakip konu tekrarı yapılmıştır (1971, 19). Verilen bu bilgiler haricinde ne bu medrese ne de diğer medreseler hakkında günlük ders programı ve saatleriyle ilgili bir malumat bulunamamıştır.

4.4.9.17. Es-Seâde Medresesi

Emir İzzeddîn Ebü'l-Hasan'ın (ö. 1106) Bağdat'ın kuzeydoğusunda yaptırdığı ve Kilânî'nin 487 yılında yapıldığını söylediği (1971, 8) medrese; adını banisinin lâkabı 'Seâde er-Resâilî'den almaktadır. Halife Müstazhir-Billâh (ö. 512/1118) tarafından Sultan Melikşah'a elçi olarak gönderilen Ebü'l-Hasan'ın, dönerken yanında getirdiği büyük bir servetle burayı yaptırdığı tahmin edilmektedir (Mekkiyye, 2005, 155-156) ki bu olayda Melikşah'ın da desteği olduğu tahmin edilebilir.

Medrese, iki mezhepli anlamına gelen “Senâî” medreselerinin ilkidir. Bu yönüyle daha sonra açılacak çift mezhepli medreselere de örnek olmuştur (Ma'rûf, 1973a, 211). Medresede Şâfiî ve Hanefî müderris ve öğrenciler yer almaktadır. Aslen Medâinli olup daha sonra Bağdat'a gelip ölünceye kadar burada kalan Hanefî fakih ve hatibi, aynı zamanda edip ve şair olan Ahmed b. Muhammed b. Ali (ö. 578/1182-1183) bu medresede uzun süre kalmıştır. Ancak müderris olarak mı ya da başka bir amaçla mı kaldığı bilinmemektedir (İbnü'n-Neccâr, 2006, 2/366; Muhyiddîn, 1993, 1/293; Takiyyüddîn, 1983, 2/67).

Medresenin aslında bir tekke niyetiyle yapıldığı ancak medrese gibi işlevinin olduğu iddia edilerek Saâde Medresesi diye adlandırıldığı söylenmektedir (Keyânî, 2013, 387). Bu bakımdan burası taşıdığı tekke/medrese özelliğiyle Bağdat'ın ilk medresesi olarak sayılabilir.

Medresede döneminin önemli şairlerinden olan, Moğol istilâsı esnasında şehit edilen Fahrüddîn Ebû Câfer Ahmed b. Ubeydullah nahiv dalında müderrislik, daha sonra da Müstansiriyye Medresesinde muîdlik görevi yapmıştır (İbnü'l-Fuvati, bty., 2/542). Bunun dışında kaynaklarda medresenin başka bir müderrisi bulunamamıştır.

4.4.9.18. Necîbiyye (es-Sühreverdî) Medresesi

Abdulkâhir b. Abdullah el-Bekrî Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî (ö.1167) tarafından Bağdat'ın kuzeydoğusunda Dicle Nehri'nin kenarına yaptırılmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2013, 21/143-144; Mekkiyye, 2005, 156). Kaynaklarda Sühreverdî'nin hayatı ile ilgili olarak Nizâmiye Medresesinde fıkıh dersleri verip pek çok fakih

yetiştirdikten sonra kendi medresesine (Necîbiyye Medresesi) dönerek çokca dersler ve vaazlar verdiği görölmektedir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 4/297). Safedî, Sühreverdî'nin oğlu Abdüllâtîf'in medresede bir müddet ders verdiğinden, daha sonra Erbil'e gidip orada 610/ 1213 yılında vefat ettiğinden söz etmektedir (2000, 19/71). Vâsıt'tan gelip Bağdat'a yerleşen ve Şehâbüddîn es-Sühreverdî'den ders alıp ondan tasavvuf hırkası giyen, kıraat, tefsir ve fıkıh âlimi Şeyh İzzüddîn el-Fârûsî de medresede müderrislik yapmıştır (Selâhaddîn, 1973, 1/55). Necîbiyye Medresesi, Geylânî'nin medresesi gibi (Cîlî Medresesi) tasavvuf derslerinin verildiği, sûfî ulemanın yetiştiği bir ilim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.4.9.19. Ebû Şücâ' Medresesi

Behram b. Behram b. Fâris Ebû Şücâ' el-Bağdadî el-Beyyî' (ö.1126), Bâbü'l-Ezec'de Kelvâza denilen yerde Hanbelîler için yaptırdığı medresenin öğrencilerine mülkler vakfetmiştir. İyi bir hadis âlimi, mal mülk sahibi ve cömert bir kişi olan Behram, 520 Muharrem/1126 Şubat ayında vefat etmiş ve medresesine defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/240; Zehebî, 1993, 35/439; İbn Kesîr, 1991, 12/ 197; Mekkiyye, 2005, 156). Medrese ve müderrisleri hakkında yukarıda verilen bilgiler dışında herhangi bir malumat tespit edilememiştir.

4.4.9.20. Kayseriyye Medresesi

Sühreverdî Tekkesinin yakınında inşa edilen medresenin varlığını müderrisi Fahreddîn En-Nûkânî'nin hal tercemesinden öğreniyoruz. Bunun dışında medrese hakkında bir bilgiye rastlamadık. Nûkânî, 516/1122 yılında Nûkân'da doğmuş; Nişabur'da Muhammed b. Yahya'dan fıkıh dersleri aldıktan sonra Bağdat'a gelip yerleşmiştir. Ölünceye kadar müderrislik yaptığı Zümrüt Hatun Medresesi açılıncaya kadar Kayseriyye Medresesinde dersler vermiştir. O dönemin Bağdat'ındaki Şâfiî/Hanbelî fakih ve müderrislerinden çoğu onun öğrencisi olmuştur. Hayatının her anını çalışarak, ders anlatarak ve kitap okuyup yazarak geçiren Nûkânî, 592/1196 yılında vefat etmiştir (Sübkî, bty., 7/29; Zehebî, 1996, 42/114; Mekkiyye, 2005, 156).

Naci Ma'rûf, buranın bir Şâfiî Medresesi olduğunu ve 590/1193 yılından önce bulunduğunu zikretmektedir (1973a, 211). Medresenin bilinen tek müderrisi Nûkânî'nin koyu bir Şâfiî âlimi olan Muhammed b. Yahya'nın yanında yetişmesi, Şâfiî Medresesi olan Zümrüt Hatun Medresesinde de müderrislik yapması, Ma'rûf'un medresenin Şâfiî medresesi olduğuyla ilgili iddiasını doğrulamaktadır.

4.4.9.21. Ebrâdî Medresesi

Fakih ve zahit olan Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebû'l-Hasan b. el-Ebrâdî, Bağdat'ta Bedriyye denilen mevkideki evini medreseye çevirerek Hanbelîlere vakfetmiştir. Medrese, Hanbelî medresesidir. Ebrâdî 531/1137'de Ramazan ayında Bağdat'ta vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/325; Zehebî, 1993, 36/250).

4.4.9.22. İbnü Bekrûs (Harrânî) Medresesi

Bağdat'ın doğusunda Derb-ü'l-Gıyâr'da inşa edilen medresenin banisi İbnü'l-Hamâmî diye bilinen, İbn Teymiyye'nin hocası, Hanbelî fakihlerinden Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mübârek b. Ahmed b. Bekrûs ed-Dîneverî' (ö. 573/1177-1178) dir (İbn Receb, 1952, 2/301-303; Mekkiyye, 2005, 154; Cuma, 2011, 4/382). Diğer adı Harrânî olan medresenin (Ma'rûf, 1973a, 210), h. 554 yılında meydana gelen büyük sel baskınında yıkıldığı tahmin edilmektedir. Baskına şahit olan İbnü'l-Cevzî bu selden dolayı yıkılmayan duvar kalmadığını, insanların evlerinin yerlerini tahmin ederek bulduklarını söylemektedir (1992, 18/135). Ancak İbn Bekrûs'un kardeşinin son dönemlerine kadar (576/1181) medresede ders vermesiyle ilgili malumattan anlaşıldığına göre burası selden sonra tekrar tamir edilip eski işlevini devam ettirmiştir.

4.4.9.22.1. İbnü Bekrûs Medresesi Müderrisleri

Müderrislerinin hal tercemelerinden anlaşıldığına göre bu medrese de aynı Cîlî Medresesi gibi aile medresesi niteliğindedir. Medresede müderrislerin başta Hanbelî fikhî olmak üzere hadis, münazara ve hilâf dersleri verdiği görülmektedir.

Ali b. Muhammed b. Mübârek b. Ahmed b. Bekrûs (ö. 576/1181)

Medresenin banisinin kardeşi olan, Ebû'l-Hasan diye bilinen Ali b. Muhammed, döneminin meşhur Hanbelî fakihlerindendir. Bağdat'ta 504/1111 yılında doğan Ebû'l-Hasan, İbnü'l-Husayn ve İbnü's-Semerkindî'den vd. hadis dersleri almış, Hanbelî fikhında kendisini geliştirmiş ve bu alanda *Rüûsü'l-Mesâil* ve *el-Âlâm* adlı iki fikh kitabı yazmıştır. Ömrünün son zamanlarına kadar medresede fikh dersleri vermiştir. Ayrıca pek çok hadis rivayet ederek etrafında hadis cemaati toplamıştır. Son dönemlerinde hastalığı sebebiyle evine çekilmiş, 576/1181 yılında vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbel Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-İmâd, 1993, 6/422; Zehebî, 1996, 40/220-221).

İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Bekrûs (ö. 611)

Babası Ali b. Muhammed ve amcası Ebû'l-Abbâs Ahmed'den fıkıh ve hadis dersleri alan İbrahim, Ebû Muhammed ismiyle anılan Hanbelî fakihlerindendir. Ayrıca Ebû'l-Feth İbnü'l-Battî'den de hadis dersleri alarak bu ilimde iyi bir seviyeye gelmiştir. Münazara, fetva ve İbn Bekrûs Medresesinde müderrislik görevlerinde bulunduktan sonra 604/1207 yılında Bâbü'n-Nevbe'de muhtesiplik yapmış, bu görevdeyken sert bir tabiata bürünmüş, halka eziyet etmeye başlamıştır (Zehebî, 1996, 44/66; İbn Kesîr, 1988, 13/68).

Toplumun genel ahlakî durumu ve düzeninden sorumlu olmakla ilgili muhtesiplik görevi, özellikle fıkıh konusunda kendini ispatlamış müderrislere verilmiştir. Bu görevin özellikle fakihlere verilmesinin sebebi, halk üzerinde daha hakkaniyetli davranacakları düşüncesinden ileri gelmektedir. Ancak içlerinde görevini süistimal edenler de çıkmıştır. Nitekim Ebû Muhammed bu görevde kendisinden beklenen hakkaniyeti gösterememiş, halka zulmetmiş, bir cemaati sopayla dövüp nehre atmıştır. Ebû Muhammed, 611/1214 yılında dövülerek öldürülmüş ve Dicle Nehri'ne atılmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/201). Ona verilen bu cezadan kısas uygulandığı anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Ğanâim Abdurrahman b. Câmî (ö. 582/1186)

Bağdat'ta 500/1106'lı yıllarda doğan Ebû'l-Ğanâim, Ebûbekir ed-Dîneverî'den fıkıh, Es'ad el-Mîhenî'den hilâf dersleri alarak önemli bir Hanbelî fakih ve müderrisi olmuştur. İbn Bekrûs Medresesiyle birlikte Bâbü'l-Ezect'e'ki mescidinde bir müddet müderrislik yapmıştır (Safedî, 2000, 9/129).

4.4.9.23. Zeyrek (Sûku'l-Amîd) Medresesi

Bağdat'ın doğu tarafında Nâsır-Lidînillâh'ın inşa ettirdiği el-Kala Mescidi'nin karşısına Hanefîler için yaptırılan medresenin 571/1175 yılından önce açıldığı tahmin edilmektedir (Mekkiyye, 2005, 154; Ma'rûf, 1973a, 210). Ma'rûf'un bu tahminini medresenin müderrislerinden Muşattab'ın göreve başladığı tarih olan 571/1175 yılı da desteklemektedir. Kaynaklarda aşağıda hal tercemeleri verilen müderrisleri dışında medrese hakkında tatminkâr bir malumata rastlayamadık. Muhtemelen Mekkiyye ve Ma'rûf da bu müderrisler üzerinden medrese hakkında, sadece yukarıdaki bilgileri vermişlerdir. Medresenin "Sûku'l-Amîd" diye adlandırıldığını Sem'ânî'nin Lemğânî'nin hal tercemesini verirken, *Zeyrek diye bilinen Sûku'l-Amîd Medresesinde*

ders verdi (1980, 11/31) ifadesinden anlıyoruz⁹². Zeyrek ismi halife Râzi-Billâh'ın (hlf. 934-940) hâdimi olan Türk asıllı Zeyrek'ten ileri gelmektedir. Ebûbekir es-Sûlî'nin eserinde, halifenin Zeyrek'e pek çok yeri ıkta olarak verdiği bilgisinden hareketle (1935, 146) buranın da onun ıktalarından biri olduğu düşünülmektedir. Netice itibariyle bu medresenin Türkler tarafından yapıldığını kabul edebiliriz. Koyu bir Hanefî fakihi olan Lemğânî'nin medresede ders vermesinden hareketle buranın Hanefî medresesi olduğu anlaşılmaktadır.

Medresede, müderrislerinin ilmî faaliyetlerinden anlaşıldığına göre Hanefî fikhî ağırlıklı olmak üzere münazara ve hadis eğitimi verilmiştir.

4.4.9.23.1. Zeyrek Medresesi Müderrisleri

Medresenin kaynaklarda geçen iki müderrisini tespit edebildik. Bunlardan özellikle Lemğânî'nin Bağdat'ta Hanefî kadılığı da yapmış olması, aslında medresenin ehil ve mûteber müderrisleri olduğuna işaret etmektedir.

Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Muzaffer el-Hanefî (ö. 573/1173)

“el-Muşattab” diye tanınan, h. 492 yılında Simnân'da doğan Ebû'l-Muzaffer, yetkin bir Hanefî fakihi olup münazara ilmine hâkimdir. Merv'de Ebû'l-Fadl el-Kirmânî'den fikhî eğitimi almıştır. Câfer b. Haydar el-Alevî ve Simnânî Ebû Abdillâh el-Hüseyn'den hadis dersleri de alan Muşattab, doğudaki bazı yerleri dolaştıktan sonra Bağdat'a gelerek burada kalmıştır. Zeyrek Medresesinde ölümüne kadar iki yıl fikhî dersi vermiştir. 573/1173 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, cenaze namazı Kasr Camiinde kılındıktan sonra Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/246; İbn Dübeysî, 2006, 1/182-183; Safedî, 2000, 2/76).

Abdüsselâm b. İsmâil b. Abdurrahim el-Lemğânî (ö. 605/1209)

Aslen Lemğânî olan ve Ebû Muhammed diye bilinen Abdüsselâm, 520/1126-1127 yılında Ebû Hanîfe Mahallesi'nde doğmuş, fikhî eğitimini babasından aldıktan sonra adı geçen medresede müderrisliğinin yanında Hanefî kadılığı da yapmıştır. 605/1209 yılı Receb ayında Bağdat'ta vefat ederek Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir (Muhyiddîn, 1993, 2/419-420).

⁹² İbnü'd-Dübeysî de Muşattab'ın hal tercemesinde medresenin adını aynı şekilde kullanmıştır. Ayrıca doğum tarihini Safedî ve İbnü'l-Cevzî'den farklı olarak Kuraşî'den rivayetle h. 494 yılı olarak vermiştir (2006, 1/183).

4.4.9.24. Behâiyye Medresesi

Bağdat'ın doğu tarafında, Dicle Nehri kenarında, Şeyhu's-Şuyûh ve Nizâmiye Medresesinin yakınına inşa edilen bir Şâfiî medresesidir (Mekkiyye, 2005, 156). Hakkında fazla malumat bulunamayan bu medresenin, müderrisi Bervî'nin yaşadığı döneme bakılarak 12. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet yürüttüğü anlaşılmaktadır. Meşhur Şâfiî âlimi Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr el-Bervî, 517/1123 yılında Tûs'ta doğmuş, Nişabur'da meşhur fıkıh âlimi Muhammed b. Yahya en-Nîsâburi'den fıkıh dersi alarak fıkıh, kelâm, münazara ve belâğat ilminde temâyüz etmiştir. 567/1171 yılında Bağdat'a gelmiş ve Behâiyye Medresesinde görevlendirilerek burada her gün halka açık bir şekilde farklı dallarda dersler vermiştir. Bu görevinin yanında h. 569 yılına kadar Nizâmiye Medresesinde vaaz vermiş, Kasr Cami'inde önemli şahsiyetlerin de bulunduğu bir mecliste münazara halkasını sürdürmüştür. 569/1174 yılı Ramazan ayında Bağdat'ta vefat etmiş ve Bâbü Ebrev'e, Ebû İshak Şîrâzî'nin türbesinin yakınına defnedilmiştir (Safedî, 2000, 1/214; İbn Hallikân, 1970, 4/225; Ma'rûf, 1973a, 210).

Bervî'nin ilmî yetkinliği ve onun farklı dallarda dersler verdiği bilgisinden hareketle medresede, Şâfiî fıkıhı, kelâm, münazara ve belâğat dersleri verildiği tahmin edilmektedir.

4.4.9.25. Nâciyye (Ubeydullah) Medresesi

Bu medreseyle ilgili olarak 585/1190'da Şiraz'da vefat eden Hanefî âlimi Ebû'l-Vefa Ubeydullah b. Hibetullah el-Kazvinî'nin vaaz meclisi oluşturduğu bilgiler dışında kaynaklarda tafsilatlı bir malumata ulaşamadık (Muhyiddîn, 1993, 2/407-408). İbnü's-Sâî, (2010, 376) 654/1256-1257 yılı olaylarını anlatırken Bağdat'taki sel felâketinden söz etmiş, Ubeydullah Medresesinin ve 10.000 dinar değere eş değer zenginlikteki kütüphanesinin bu selde yıkıldığını söylemiştir. Burası yukarıdaki vaiz Ebû'l-Vefa Ubeydullah'a nisbet edilerek Ubeydullah Medresesi diye adlandırılmış olmalıdır.

4.4.9.26. Kemâliyye (el-Hall, İbn Talha) Medresesi

Halife Muktefi-Liemrillâh'ın (hlf. 1136-1160) hazinedarı Kemâlüddîn Ebû'l-Fütûh Hamza b. Talha (ö. 556/1161) tarafından 535/1140-1141 yılında Dârü'l-Hilâfe'de inşa edilen medresenin ilk dersini Ebû'l-Hasan b. el-Hall vermiştir (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/318; İbn Kesîr, 1991, 12/217; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 20/327). Ebû'l-

Hasan b. el-Hall'den sonra, öğrencisi ve daha sonra Nizâmiye Medresesi müderrisi olan Ebû Tâlib el-Kerhî, medresede ders vermiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/376). Ebu Tâlib burada 581/1186 yılına kadar müderrislik yapmış, daha sonra Nizâmiye Medresesine atanmıştır (Zehebî, 1985, 21/225).

İbn Talha'nın malının üçte birini vakfettiği ve Şâfiîler için yaptırdığı (Hamevî, 1993, 7/1757) medrese ile ilgili şöyle bir olaydan bahsedilmektedir: 556/1161 yılında her zaman yaptığı gibi evinden çıkıp divana doğru giden Vezir İbn Hübeyre'nin önünde yer alan köleleri Kemâliyye Medresesinin kapısını kapatmak istemişlerdir. Medresedeki fakihler köleleri bu girişimden engelleyip dövmüşlerdir. Bunun üzerine vezirin askerleri kılıçları çekip fakihlerin üzerine yürümek istemiş ancak vezir onları engellemiştir. Fakihler bir mektupla vezirin adamlarından şikâyetçi olmuşlar, olaydan haberi olan Halife, fakihlerin cezalandırılıp dövülmesini ve sınır dışı edilmesini istemiştir. Bu gelişmeler üzerine medresenin müderrisi Şeyh Ebû Tâlib kendini gizlemiş ve ortalarda görünmez olmuştur. Bu olayın üzerine vezir, fakihlerden helâllik dileyerek onların şehre geri dönmelerini sağlamış ve böylece müderris ortaya çıkmış, günlerce kapalı kalan medrese de tekrar açılmıştır (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/444; İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/ 147). Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013, 21/375), halifenin Ebû Tâlib'i çok sevdiğini, onu gözetip kolladığını ve hakkında sürekli hüsnü zanda bulunduğunu söylemektedir. Muhtemelen halife tarafından çok sevilen bu müderrisin ortadan kaybolması onu üzmüş ve fakihleri affederek, vezirine onların Bağdat'a geri çağırılmalarını emretmiştir.

Fıkıh ve usûl âlimi Mahmud b. Ahmed Ebü'l-Fadl el-Erdebîli, 625/1227-1228 yılında bu medresede müderris iken avlusundaki kuyuya düşerek vefat etmiştir (Sübki, bty., 8/368).

Medrese ve müderrisleriyle ilgili kaynaklarda yukarıdakilerden başka malumat bulunmamaktadır. Müderrislerinin özelliklerine göre medresede Şafiî fıkıhı, usûl, hadis gibi ilimler okutulmuştur.

4.4.9.27. Şerâbiyye (Şerefiyye, İkbâliyye) Medresesi

Şerefüddîn İkbâl eş-Şerâbî (ö. 1255) tarafından Vâsıt'ta yapılan medrese dışında aynı adla, bir de Sûku's-Sultan'a yapılmıştır. (İbnü'l-İmâd, 1991, 7/450; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 222). Kusayrî, (2008, 140) Şerâbî'nin üç medrese yaptırdığını

nakletmiştir. Ona göre bunların dışında Şerâbî'nin Mekke'de aynı adla bir medrese daha yaptırdığını, Bağdat'taki medresenin ilk önce yapıldığını iddia etmektedir. İbnü'l-Fuvatî, (2003, 74) Vâsıt'taki medresenin Dicle Nehri üzerinde Vâsıt'ın doğu yakasında inşa edilip 16 Şaban 632/26 Nisan 1235 yılında açıldığını, medreseye Ahmed b. Necâ el-Vâsıtî'nin müderris olduğunu ve yanında iki muîd görevlendirildiğini, medreseye on iki fakih kabul edildiğini söylemektedir. Medresenin Şâfiîler için yapıldığını ve mütevellîsi olarak Ebû Hafs Ömer b. Ebûbekir b. İshâk ed-Devrekî'nin (ö. 648/1249) tayin edildiğini eklemektedir. Verilen bu bilgiler de Kusayrî'yi destekleyerek Bağdat'taki medresenin daha erken açıldığını göstermektedir.

Naci Ma'rûf (1973a, 211), Şerâbiyye Medresesinin kalıntılarının Bağdat'ta halen Abbâsî sarayı diye bilinen Savunma Bakanlığı Kalesi'nde mevcut olduğunu söylemektedir. Ma'rûf aynı sayfada medresenin bir Şâfiî medresesi olduğu ve 628/1230 yılında inşa edildiği bilgisini vermektedir.

İbnü'l-Fuvatî (2003, 36-37), 628/1230 yılı Şevvâl ayının başında medresenin inşasının bittiğini, aynı ayın sonunda da Şeyh Tacüddîn Muhammed b. el-Hasan el-Urmeyî'nin (ö. 653/1255)⁹³ müderris olarak görevlendirildiğini söylemiştir. İbnü'l-Fuvatî bunlara ilaveten, kadılar, müderrisler, öğrenciler ve imarında yer alan kişilerin katıldıkları törende; müderrisin dört ders vererek medresenin açılışının gerçekleştirildiği bilgisini vermiştir.

Kusayrî (2008, 140) de aynı bilgileri verip medresenin Halife Nâsır döneminde inşa edildiğini, banisine nisbetle Şerefîyye ve İkbâliyye diye de isimlendirildiğini ilave etmektedir. Bu bilgiye ek olarak medresede döneminin en harika mimari sanatının kullanıldığını, mimarının halife Nâsır'ın vekili Şemsüddîn Ebû'l-Ezher Ahmed b. Nâkîd olduğunu söylemiştir. Kusayrî medresenin mimari planından da bahsetmiştir. Onun verdiği bilgiye göre medresenin ortasında bir avlusu bulunup etrafını farklı hacimlerde salon ve odaların çevrelediği dikdörtgen bir yapısı vardır. Bina iki katlı olup iki kapılıdır (2008, 141).

Diğer medreselerde olduğu gibi bu medresenin de aynı mimari yapıda olması o dönem medreselerinin kendilerine has bir tarzda inşa edildiği, hepsinin mimari olarak

⁹³ Hayatı için bakınız. İsnvî, 1981, 1/451-452; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 223).

aynı olduğu söylenebilir. Nizâmiye ve Müstansırıyye medreseleri mimari planları diğer medreselerle aynı olsa da yapıları büyüktür. Muhtemelen o dönemde yapılan medreselerin neredeyse tamamı mimari planda Nizâmiye Medresesini örnek almıştır.

4.4.9.28. İbn Şemhâl Medresesi

Me'mûniye'de 556/1161 yılında açılan bu Hanbelî medresesi, adını banisi İbn Şemhâl'den (Ömer b. Sabit b. Ali ö. 561/1166) almıştır. Medresenin ilk müderrisi olan Hanbelî âlimi Ebû Hakîm İbrahim b. Dinar en-Nehrevânî, (ö. 556/1161) vefat edince, yerine medresenin muîdi ve aynı zamanda önemli bir tarihçi olan İbnü'l-Cevzî müderris olarak atanmıştır (İbn Kesîr, 1991, 12/245; Takiyyüddîn, 2003, 65).

İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde (1992, 18/149) İbn Dinar'ın vefatını anlatırken şöyle demektedir; “İbn Şemhâl'in yaptırdığı medresenin müderrisi olan İbrahim b. Dinar'ın derslerini tekrar ediyordum (muîdliğini yapıyordum). O, iki ay bu görevini yaptı ve vefat etti. Daha sonra görev bana verildi. Onun daha önce Bâbü'l-Ezec'de bir medresesi vardı ve orada kalıyordu. Mezheb, hilâf ve ferâiz ilimlerinde otorite idi. Yirmi iki gün hasta kaldıktan sonra 556 yılı Cemâziyelâhir ayının on ikisinde Salı günü öğleden sonra vefat etti. Bîşri Hafî'nin kabrinin yanına defnedildi”. Zehebî (1984, 21/383), İbnü'l-Cevzî'nin bu olayını naklettikten sonra onun bu medreseden sonra Benefşe ve Kâdirî Medreselerinde de müderrislik yaptığını ve son olarak kendisinin inşa ettirdiği medresesinde dersler verdiğini söylemektedir. Ancak İbn Receb (1952, 2/82), İbnü'l-Cevzî hakkında diğer bilgileri aynen vermiş ama onun Benefşe ve Kâdirî Medreselerinde görev yaptığından bahsetmemiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin müderrisliği döneminde medreseye kıymetli bir kütüphane yapılmıştır. Önemli devlet görevlilerinden biri olan İbn Şemhâl'in medresesi İbnü'l-Cevzî'den sonra satılarak bazı emirlerin evine dönüştürülmüş, kütüphanesindeki kitaplar alınmıştır (İbn Dübeysî, 2006, 20/36).

Dübeysî'nin verdiği bu bilgilerden medresenin bir vakıf medresesi olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü vakıf binalarının vakfiye şartnâmesi dışında kullanılamayacağı bilinen bir gerçektir.

4.4.9.29. İbn Dinar (Ebû Hakîm) Medresesi

İbn Şemhâl Medresesinde de müderrislik yapan İbn Dinar'a⁹⁴ (ö. 556/ 1161) nispet edilen medrese bir Hanbelî medresesi olup (Ma'rûf, 1973a, 210) ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Banisinin ölüm tarihine göre bir tahminde bulunabiliriz. Medresenin bizzat İbn Dinar tarafından Bâbü'l-Ezec'de yaptırıldığı, kendisinin de ahir ömrüne kadar (480/1087-556/1161 yılları arası) burada kalıp ders verdiği, daha sonra İbn Şemhâl, medrese yaptıınca orada da müderrislik yaptığı bilinmektedir (İbn Receb, 2005, 83; Takiyyüddîn, 2003, 65). Kaynaklarda bu bilgiler dışında medreseyle ilgili bir malumata rastlanmamıştır.

4.4.9.30. İbn Hübeyre (el-Vezîr) Medresesi

Halife el-Müstencid-Billâh'ın (hlf. 1160-1170) veziri Yahya b. Muhammed b. Muzaffer b. Hübeyre⁹⁵ (ö. 560/1165) tarafından Bağdat'ın batı tarafında, Bâbü'l-Basra mevkiinde Hanbelîler için yaptırılmıştır (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/480; Ma'rûf, 1973a, 210).

İnşası tamamlanıp 557/1162 yılında açılan ve talebelerine vezir İbn Hübeyre tarafından cerâye (yevmiye) verilen medresenin ilk müderrisi Hanbelî âlim Ebû'l-Hasan el-Berandisi⁹⁶ (ö. 586/1190) olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/26). Cerâye geleneği ilk olarak Nizâmiye Medresesinde görülmekle birlikte bu gelenek daha sonra açılan İbn Hübeyre Medresesi gibi zengin medreselerde de devam etmiştir. Cerâye ile öğrencilerin günlük temel ihtiyaçlarının karşılanması düşünülmüş, onların ekonomik sıkıntılar çekmek suretiyle ilmî çalışmalarından geri kalmaları önlenmiştir. O dönemdeki medreselerin günümüz üniversitelerine göre öğrencilerin ekonomik problemlerini daha net çözdüğünü söyleyebiliriz.

Medresede, Hanbelî âlimlerinden fakih el-Hüseyn b. Mübârek Sirâcüddîn ez-Zebîdî (ö. 631/1233) ile fakih ve muhaddis Yaîş b. Reyhân b. Mâlik Ebû Muhammed el-Enbârî (ö. 622/1225) ders vermiştir (İbn Receb, 2005, 3/407-411; Safedî, 2000,

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî'nin de Kur'an, mezhep ve ferâiz hocalığını yapan, geçimini gömlek dikerek sağlayan Ebû Hakîm İbrahim b. Dinar'ın hayatı için bkz. (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/149; İbn Receb, 2005, 2/83-87; Hamevî, 1995, 5/327; Safedî, 2000, 5/227).

⁹⁵ Kendisi hakkında ilim irfan sahibi, adil, cömert ve farklı dallarda pek çok kitapları olduğu söylenen vezir İbn Hübeyre hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil İbrahim Hançabay (2017), "Abbasîlerin Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (53), 45-72.

⁹⁶ Berandis, Bağdat'ın bir köyüdür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/26).

29/20; Takiyyüddîn, 2003, 65). Sıbt İbnü'l-Cevzî, medresenin, vezirin ölümünden sonra harabeye döndüğünü, vakıflarının da yok olup gittiğini söylemektedir (2013, 21/26). Ancak 560/1162 yılında vezirin ölümünden sonra medresede dersler verildiğini müderrislerinin hal tercemelerinden anlıyoruz. Çünkü medresenin müderrislerinden Hüseyin b. Mübârek (d. 546/1152), vezir vefat ettiğinde daha 13-14 yaşındadır. Bu durumda ne zaman medresede ders verdiği kaynaklar tarafından verilmeyen bu müderrisin ya genç yaşta müderris olduğu ya da ileriki yaşlarda ders verdiği, medresenin daha sonra elden geçirilerek tekrar açıldığı söylenilebilir. Müderrislerin hal tercemelerine bakıldığında medresenin vezirin vefatından sonra kapanıp tekrar açıldığı anlaşılmaktadır.

4.4.9.30.1. İbn Hübeyre Medresesi Müderrisleri

Kaynaklar incelendiğinde medresenin kurucu müderrisi Berandisî'den sonra iki müderrisin daha medresede ders verdiği görülmektedir.

Hüseyin b. Ebû Bekir el-Mübârek eş-Şeyh Sirâcüddîn (ö. 633/1233)

Hanbelî fakihî olup 546/1152 yılında doğmuştur. Aslen Zebîdli olup Bağdat'ta yaşamıştır. Fıkıh, hadis, kıraat ve edebiyat dallarında yetkin olan Sirâcüddîn'in *el-Bulğa* adlı bir fıkıh kitabı vardır. İbnü'l-İmâd, yukarıdaki kitabından başka fıkıh ve kıraat ilmiyle ilgili manzum bir eserinin olduğunu da eklemiştir (1991, 7/252). O, hadisçiliğiyle de bilinir. Nitekim Eşrefiyye Dârülhadisinde bir ay kadar hadis dersi vermiş, pek çok kişi kendisinden hadis rivayet etmiştir. İbn Hübeyre Medresesinde ne kadar ve hangi dersleri verdiği tam olarak bilinmeyen Sirâcüddîn, 633/1233 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Mansûr Camii Kabristanlığı'na defnedilmiştir (Zehebî, 1998, 46/63; İbn Receb, 2005, 3/408-411).

Ebû Muhammed Yaiş Ebû'l-Mekârim el-Enbârî (ö. 620/1224)

Medresenin önemli fıkıh müderrislerinden olduğu anlaşılan Ebû Muhammed, genç yaşta Bağdat'a gelerek İbn Küleyb ve İbnü'l-Cevzî'den hadis dinlemiş, burada iyi bir fıkıh ve hilâf dersleri alarak seçkin Hanbelî fakihlerinden biri olmuştur. Bir müddet Vezir İbn Hübeyre Medresesinde fıkıh dersleri verdikten sonra Harran'a giderek orada yaşamıştır. 610/1214 yılında hac niyetiyle çıktığı yolculuk esnasında Bağdat'a uğrayarak bir müddet hadis dersi veren Enbârî, 620/1224 yılında Harran'da vefat etmiştir (Safedî, 2000, 29/20; İbnü'l-İmâd, 1991, 7/87).

4.4.9.31. İbnü'l-Bell Medresesi

Bağdat'ın doğusunda Bâbü'l-Ezec'in yakınında yer alan Reyyân denilen mevkide inşa edilen bu medrese bir Hanbelî medresesidir (Ma'rûf, 1973a, 210). Adını muhtemelen Muhammed b. Ali b. Nasr b. el-Belli'd-Dûrî Ebü'l-Muzaffer (ö. 611/1214)'den almıştır (İbn Receb, 2005, 3/158). Medresenin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Hanbelîlerin fıkıh ve vaiz âlimi olan Ahmed b. Ömer b. Hüseyin b. Halef el-Katîf (ö. 563/1168), bu medresenin müderrislerindendir (İbn Receb, 2005, 2/213-214).

4.4.9.32. İbnü'l-Cevzî Medresesi

Meşhur âlim ve tarihçi Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali tarafından yapılan medrese, Bağdat'ın doğu tarafında Derb-ü Dînâr denilen yerdedir. İbnü'l-Cevzî, 570/1073 yılı olaylarını anlatırken “3 Muharrem Pazar günü Derbü Dînâr'daki medresemde ders vermeye başladım. O gün çeşitli ilim dallarında 14 ders verdim.” (1992, 18/211) şeklinde bilgi vermiştir. İbnü'l-Cevzî medreseye pek çok kitap da bağışlamıştır (Zehebî, 1985, 21/383; Mekkiye, 2005, 156).

Sıbt İbnü'l-Cevzî (2013, 21/225) 570/1073 yılı olaylarını verirken bir fasıl açarak dedesinin bu tarihte Benefşe Medresesine görevlendirildiğini anlatmaktadır. Benefşe Medresesi de İbnü'l-Cevzî'ye teslim edilmişti. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin “medresem” ifadesinden hangi medreseyi kastettiği kesin değildir. Bunu ayırt etmenin zorluğu, hem İbnü'l-Cevzî Medresesi ile ilgili fazla malumat olmaması, hem de Derbü Dînâr denilen yerin Benefşe Medresesinin bulunduğu Bâbü'l-Ezec mi, yoksa başka bir yer mi olduğunun bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Cevâd ve Sûse (1958/174), Haritatü Bağdâd isimli çalışmalarında İbnü'l-Cevzî Medresesinin bulunduğu Derbü Dînâr'ın yerini, Dârü'l-Hilâfe'nin kuzeyinde yer alan Sûku's-Selasâ'da göstermektedirler. Bu durumda Derbü Dînâr kuzeyde, Benefşe Medresesinin bulunduğu Bâbü'l-Ezec güneyde kalmaktadır. Buradan hareketle İbnü'l-Cevzî'nin aynı anda hem kendi medresesi olan İbnü'l-Cevzî Medresesi hem de Benefşe Medresesinde ders verdiği anlaşılmaktadır.

4.4.9.33. İbnü'l-Attâr Medresesi

Medreseyi aslen Harranlı olup Bağdat'ta doğan tacir, Nasr b. Mansûr b. Hüseyin b. Ahmed İbni'l-Attâr el-Harrânî (ö. 595/1199) yaptırmıştır. O, medreseyi Bağdat'ın doğu tarafında Derbü'l-Ğiyâr denilen yerde Hanbelî âlimi Ahmed b.

Muhammed b. Ahmed (ö. 573/1178) için yaptırmıştır (İbnü's-Sâî, 2010, 17; Cündî & Hasaneyn, 1996, 102). Naci Ma'rûf (1973, 211) medreseye banisine nisbetle İbnü'l-Attâr demiştir. Kaynaklar (Zehebî, 1996,40/116; Safedî, 2000, 8/75) medresenin müderrisi Ahmed b. Muhammed'in hal tercemesinde onun kendine ait olan İbn Bekrûs Medresesi ile bu medresenin konumunu aynı vermektedirler. O zaman Naci Ma'rûf'un iddiasının aksine İbn Bekrûs Medresesi ile İbnü'l-Attâr Medresesi aynı medresedir.

4.4.9.34. İsbehbeziyye Medresesi

Kendisini Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Berkıyaruk'un (1092-1104) memlûkü (kölesi) olarak ifade eden İsbehbez b. Sabâve (İbnü'l-Esîr, 2003, 9/28) tarafından inşa edilen bu medrese hakkında Tâcü'l-Arûs'ta (Zübeydî, 1971, 9/435) "Bağdat'ta iki derb (geçit, yol) arasında İsbehbez tarafından yaptırılan bir medresedir" şeklinde geçen bilgi dışında bir malumata rastlanmamıştır. İbnü'l-Fuvatî (2003, 17) 626 yılı olaylarından söz ederken İbnü'l-Hübeyre diye bilinen İmâdüddîn Ebûbekir Muhammed b. Yahya es-Selâmî'nin Fahriyye Medresesiyle birlikte bu medresede de müderrislik yaptığını bildirmektedir. Verilen bu bilgiden hareketle Fahriyye Medresesi Şafî bir medrese olduğundan burası da Şafî medreselerindendir denilebilir.

4.4.9.35. Mücâhidiyye Medresesi

Mücâhidüddîn Aybek b. Abdullah (ö. 1258) tarafından 637/1239 yılında Hanbelîler için Düveydâr el-Kebîr denilen yerin karşısına yaptırılmıştır (İbnü'l-Fuvatî, 1953, 4/359-360). Medrese için herhangi bir vakıf bağışlanmamıştır. 15. yüzyılın başında halen mevcut olan medresenin tesbit edebildiğimiz müderrisleri şunlardır: Şeyh Kemâlüddîn Ali b. Vaddâh eş-Şehribânî (ö. 672/1267), Safiyyüddîn b. Abdülhak (729/1328), Şâfi b. Ömer el-Cîlî (ö. 741/1341), Abdurrahim b. Abdullâh b. Muhammed ez-Züreyrâtî el-Bağdâdî (ö. 741/1341), Nasrullah b. Ahmed et-Tusterî (ö. 812/1409) (İbn Receb, 2005, 5/103, 105; İbnü'l-Fuvatî, 2003, 109, 266; İbnü'l-Mibred, 2000, 172; Mekkiyye, 2005, 157).

İbnü'l-Fuvatî'nin hadis âlimi Şeyh Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed'in bu medresede hadis okuttuğunu (1995, 1/195) söylemesinden hareketle burada Hanbelî fıkhnın yanında hadis derslerinin de verildiği anlaşılmaktadır.

Müderrislerin ölüm tarihine bakıldığında medresenin Moğol istilâsından sonra uzun süre ayakta kaldığı görülür. Konuyla ilgili olarak el-Havâdisü'l-Câmia'nın

muhakkiki (Mehdî en-Necm) dipnotta şu bilgileri verir: “ Hiç vakfı olmayan bu medresenin pek çok vakfa sahip diğer medreselere göre daha uzun ayakta kalması ne kadar şaşırtıcıdır” (İbnü’l-Fuvatî, 2003, 109). Medresenin bir yerden yardım almadan ayakta kalamayacağından sonradan vakıflar bağışlanmış olması muhtemeldir. Kaldı ki o dönemde pek çok hayırsever bağış yapacak böyle bir yer ararken buranın vakıfsız kalması pek mümkün görünmemektedir.

4.4.9.36. Halbe⁹⁷ Mahallesi Medresesi

Önemli Hanbelî âlimi ve vaizi olan Yûsuf b. Abdurrahman b. Ali b. Ubeydullah b. Abdullah Hammâdî İbni’l-Cevzî (ö. 1258) tarafından 1258 yılında Halbe Mahallesi’nde inşasına başlanan medrese, Moğol istilâsından dolayı tamamlanamamıştır. Bu bakımdan istilâdan önce en son yapılmaya başlanan medrese olarak kabul edilebilir (İbn Receb, 2005, 4/23; Zehebî, 1999, 48/306).

4.4.9.37. İsmetiyye Medresesi

Alâeddin Atâ Melik el-Cüveynî’nin eşi İsmet Şah tarafından Bağdat’ın kuzey tarafında Ubeydullah Şehitliği civarına Türbe ve tekkeden müteşekkil bir külliye şeklinde yaptırılmıştır. Müstansırıyye Medresesi gibi dört mezhepli medreselerdendir. 671/1272 yılında açılan bu medresenin ilk müderrisleri; İzzüddîn Ebü’l-İz Muhammed b. Câ’fer el-Basrî⁹⁸ Şâfîler, Afifüddîn Rebî b. Muhammed el-Kûfî⁹⁹ Hanefiler, Şerefüddîn Dâvûd el-Cîlî Hanbelîler ve Şukayr diye bilinen Mecdüddîn el-Vâiz de Mâlikîler için müderris olarak görevlendirilmiştir (İbnü’l-Fuvatî, 2003, 264-265).

4.5. BAĞDAT’TAKİ İLMÎ MÜESSESELERİN İLMÎ-TASAVVUFÎ-MEZHEBÎ VE SİYASÎ TESİRİ

Bağdat’ın kuruluşundan 11. yüzyılın başlarına kadar yapılan ilmî çalışmalar, özellikle Hârünürreşîd ve Me’mûn dönemlerindeki aktif faaliyetler burada ilmî bakımdan “Müslümanların Altın Çağını” yaşatmıştır (Bozkurt, 2016, 195). Bu yüzyıla

⁹⁷ Bâbü’l-Ezec yakınında bulunan o dönemin meşhur mahallelerinden biridir (Muhyiddîn, 1993, 1/234).

⁹⁸ Moğol istilâsından sonra Nizâmiye, daha sonra da Zümrüt Hatun Medreselerinde müderrislik yapan İzzüddîn Ebü’l-İz, İsmetiyye Medresesi açılınca buraya görevlendirilmiştir. O aynı zamanda kadı da olup 672/1273 yılında Bağdat’ta vefat etmiş ve Cüneydi Bağdâdî’nin yanına defnedilmiştir (İbnü’l-Fuvatî, 2003, 266).

⁹⁹ Keşfüzzünûn’da ölüm tarihi 682/1283 olarak verilse de bu tarihin doğruluğu kesin değildir. Kendisine ait bir eser olan ve İstanbul’da bulunan *Şerhu Beyânı Kitâbı Sibeveyh ve’l-Mufassal* adlı yazma eserin 696/1296 yılında yazıldığı ve bu eserde kendisine ait yazıların yer alması bu şüpheyi desteklemektedir (İbnü’l-Fuvatî, 2003, 440).

kadar başta Beytül-Hikme, camiler ve diğer ilmî merkezlerde yoğun ilmî faaliyetler gerçekleşirken bilimin sınıflandırılması da yapılmıştır (Açıkgenç, 2007).

Merkezde Kur'ân ve Sünnetin yer aldığı hadis; diğer dinî ilimler içerisinde fıkıh ve yan dalları (usûl, kelâm, dil, tarih yazıcılığı) bu dönemde dinî ilimler diye kategorize edilirken; tıp, matematik, doğa bilimleri, astronomi, astroloji, coğrafya, kimya ve fizik yabancı bilimler olarak sayılmıştır (Bozkurt, 2016, 197-198).

Bozkurt'un Altın Çağ tanımında 11. yüzyıla kadar yapılan sınırlamanın temel sebebi medreseler olmalıdır. Çünkü medreselerin çoğalmasıyla birlikte dinî ilimlere olan rağbet artarken yabancı bilimlere ilginin azaldığı görülmektedir. Medreselerde yer yer matematik derslerinin işlendiği görülse de bu bilim dallarına daha önceki dönemlerde gösterilen önem verilmemiştir. Kocabaş, bunun sebebini Kâtip Çelebi'den günümüze kadar pek çok tarihçi ve yazarın açıklamaya çalıştığını söyleyip akabinde açıklamaların genelinde Haçlı seferleri, Moğol İstilâsının yaptığı tahribat gibi siyasî nedenlerle; İpek yolunun önemini yitirmesi gibi ekonomik nedenlere bağlandığını eklemektedir. Kocabaş, bu bilgileri verdikten sonra karşılaştırmalı bilim tarihi araştırmacısı Huff'un görüşlerini vermiştir. Huff'a göre bu gerilemenin üç ana sebebi vardır. Birincisi bilim adamının toplumdaki rolü içerisinde felsefecilerin, kelâmcıların hedefi haline gelerek dışlanması, ikincisi kelâmcıların savunduğu görüşlerden dolayı tabiat hakkındaki bilimsel çalışmaların yapılmaması, üçüncüsü de medreselerin bu bilim dallarına itibar etmemesidir. Medreselerin bunlara itibar etmemesinin altında yatan ana sebep olarak ders programlarının bunların bağlı olduğu vakıf tarafından belirlenmiş olmasıdır. Vakıflar da İslâm dışı sayılan bilimlere itibar etmemiştir. Huff'un bu düşüncesine temkinli yaklaşan Kocabaş, gerilemenin temel sebebini özellikle "akıl" ve "ilim" kavramlarındaki bozulmaya dayandırmıştır. Ona göre 11. yüzyılda ilim, kelâmcılar tarafından din ilmi ve dünya ilmi şeklinde ikiye ayrılmıştır. Dünya ilmi sayılan bilim ve felsefe kelâmcılar tarafından küçümsenmiş ve halk da bunu kabul etmiştir. Haliyle bu ilimlere olan rağbet düşmüştür (1996, 75-78).

Medreselerdeki ilmî çalışmaların vakıflarla sınırlandırılmış olması tezi mantıklı görünmektedir. Bunun yanında özellikle Gazâlî ile birlikte dinî ilimlerin "Ulûmu'l-Âhire" diye adlandırılıp en üst seviyede tutulduğu da muhakkaktır. Örneğin Gazâlî fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimleri farzı ayn ilimler olarak görürken, matematik ve tıp gibi ilimleri farzı kifâye görüp bir belde bir kişinin bu ilme sahip olmasıyla

diğerlerinin üzerinden farziyetin kalktığını ifade etmiştir (İhyâ, 1986, 1/13-16). Bu bakımdan Bağdat'ta medreselerle birlikte dinî ilimlerdeki çalışmaların diğer ilimleri geçmesinde vakıf şartları ve ilmin sınıflandırılmasının sebep olduğu söylenebilir. Diğer bir husus uhrevî ve dünyevî ilimlerin kavramsal ayrımıdır. Kaynağını Kur'ân ve Sünnetten alan deney ve gözlem yapılamayan ilim dalları kavram olarak ilim; deney ve gözlem ile tespiti yapılan fizik, kimya gibi dallara da bilim denilmelidir. Gazâlî, her ne kadar her iki dala da ilim dese de günümüzdeki anlamıyla dünyevî ve uhrevî ilimler sınıflandırmasını muhtemelen bu anlamda yapmıştır.

Makdisî, medrese kavramını açıklarken “fıkıh okulu” diye tanımlayıp bunun sebebi olarak medresenin türediği drs kelimesinin fıkıh dersleri için kullanıldığını izah etmiştir (2007, 212). O, bu tanımını daha da ileriye götürerek medreselerin ortaya çıkmasıyla yabancı ilimlere yer veren kurumların ortadan kalkmaya başladığını, 6./12. yüzyıla gelindiğinde yabancı ilimlerin tamamen yok olduklarını iddia etmiştir (2012, 44). Onun bu tanımına göre medreselerin asıl gayesi fıkıh eğitimi vermektir. Neticede hem yaptığımız çalışmadaki müderrislerin hal tercemelerine bakıldığında hem de yukarıda verilen tezler ele alındığında medreseler eğitimde dinî ilimlere daha çok ağırlık vermiş, diğer bilim dallarını Müstansırıyye Medresesi açılıncaya kadar müfredatına dâhil etmemiştir. Bu müfredat sınırlamasında da Bağdat'ın ilk medreseleri olan Nizâmiye ve Hanefiyye medreselerinin diğer medreselere tesir ettiği görülmektedir. Fakat Makdisî'nin iddia ettiği gibi bilimsel çalışmaların tamamen yok olduğu iddiası biraz abartılı görünmektedir. Çünkü en azından hesap ilmi ve matematiğin medreselerde ders olarak işlendiğini müderrislerin hayatına baktığımızda görmemiz mümkündür. Ebü'l-Abbâs el-Vâsıtî (ö. 631/1234) Nizâmiye Medresesinde kırk yıl kadar matematik dersleri vermiştir (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 64). Zümrüt Hatun medresesi müderrislerinin çoğunda matematik alanında yetkinlik olduğu görülmüştür. Hatta bazı müderrislerin astronomi ile de ilgilendiklerini Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta yaptırdığı Sultan Camiinin inşasında görevlendirdiği gök bilimcilerin başına Ebûbekir Şâmî'yi atadığından anlamaktayız (1924, 23). Şâmî astronomiden anlamamış olsaydı böyle bir göreve getirilmezdi.

Bağdat'taki ilmî müesseselerin hem Bağdat hem de diğer beldeleri ilmî, tasavvufî, mezhebî ve siyasî olarak etkilediği görülmektedir. Buna müesseselerin hem kendilerine has fonksiyonları hem de bazı konularda ilk olmalarının neden olduğu

düşünülmektedir. Bağdat'ta yetişen ilim insanlarının değişik nedenlerle diğer yerlere dağılmaları ve başka yerlerden eğitim için buraya gelip eğitimlerini aldıktan sonra memleketlerine dönmeleri bu müesseselerin tesirini artırmıştır.

4.5.1. İlmî Tesir

Selçukluların Bağdat'a hâkimiyetiyle birlikte görülmeye başlanan medreselerden önce önemli eğitim merkezi olan camilerde vaaz, meclis ve münazaralarla halkın eğitilmesine yönelik faaliyetler sergilenmiştir. Bunun yanında ders halkalarında pek çok farklı alanda dersler verilmek suretiyle daha sonra medreselerde de görev alabilecek nitelikte öğrencilerin yetiştirildiği görülmektedir. Nizâmiye Medresesi, gerçekleştirdiği ilmî faaliyetleriyle devlet güdümünde ve devletin Sünniliği diğer akımlara karşı koruma, devlet memuru yetiştirme, gibi amaçlarına hizmet edecek bir kurum olduğunu göstermiştir. Medresenin bu yönüyle başarı göstermesi diğer devletlerin de dikkatini çekmiş, onlar da devletin amaçlarına hizmet eden ve önemli kadro ihtiyaçlarını giderecek uzmanları sağlayan medreseler kurmuşlardır. Medreselerin fonksiyonlarından birisi olan devletin istediği inanç ve anlayışa sahip bireyler yetiştirme konusunda Bağdat medreselerinin önemli rolü olmuştur. Medreselerin ilmin merkeze alınması, güçlendirilmesi ve diğer hâkimiyet bölgelerine yayılması hedefi siyasi erkten de destek görmüş, böylece ilmî ve siyasî otorite birbirini desteklemiştir.

Müstansırıyye Medresesinde pek çok dalda ilmî faaliyetlerin yapılması medrese anlayışını değiştirerek başta tıp ve eczacılık olmak üzere farklı bilim dallarını da içerisinde barındırabileceğini, dinî ilimlerin yanında diğer bilim dallarının da yer alabileceğini göstermiş, bu yönüyle daha sonra açılacak medreselere model olmuştur. Medresenin bu yönünü değerlendiren bazı araştırmacılar (Mekkiyye, 2005) Bağdat'taki diğer medreseleri medrese başlığında sayarken Müstansırıyye Medresesini "Câmia" üniversite başlığı altında zikretmektedir. Müstansırıyye Medresesinde başta tıp merkezi medreseye dâhil olarak düşünülmemiş, ancak daha sonra bu fikrin oluşmasında bir zemin hazırlamıştır (İhsanoğlu, 2019, 82-83).

Yukarıda da değinildiği gibi Müstansırıyye Medresesi dışındaki medreselerdeki eğitimin temel amacı başta fıkıh eğitimi olmak üzere dinî ilimleri ders olarak vermek olmuştur. Özellikle fıkıh ilminin merkeze alınmasıyla medreseleri başta hukuk fakültesi olmak üzere o dönem devlet yönetiminin temelinde şer'î yönetim esas

alındığından siyasal bilgiler fakültesi, bunların yanında edebiyat ve tarih derslerinin mevcudiyetinden beşerî bilimler fakültesi ve temel din ilimleri ile birlikte ilâhiyat fakülteleri niteliğinde yüksekokullar olarak görebiliriz.

Araştırmacıların medreseler üzerinde yoğunlaşmalarının sebebi; onun müesseseleşmiş bir eğitim organizasyonu olarak hem doğu hem de batının eğitim merkezlerine yaptığı tesirdir (Makdisî, 2007, 204). Ancak bu dönemde tekkelerin de medrese kadar aktif bir şekilde hem toplum hem de öğrenciler üzerinde fikrî, tasavvufî tesirler bırakmış ve bu tesir, devlet politikasına dönüşmüştür.

Bağdat'ta 11. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülen ve gün geçtikçe çoğalan tekkelerin ilk dönemlerde hadis ağırlıklı derslerin verildiği ilim merkezleri olduğu görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde tekkelerin ana hedefi belli bir tarikatın telkinleriyle insanların manevi olarak eğitilmeleri olmuştur. Bunun yanında hadis, fıkıh ve edebiyat derslerinin verildiği, kadınların da eğitilmesi suretiyle onların da hem ilmî bakımdan yetiştirildiği hem de onların himâye edildiği görülmüştür. Netice olarak tekkeler, ele aldıkları maneviyata dönük ilmî çalışmalarla toplumda tesir bırakmışlardır.

4.5.2. Tasavvufî Tesir

Bağdat'ta tasavvuf hareketlerinin tam manasıyla ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili netlik olmasa da bu yolun öncüleri Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin tarikat hocası ve şeyhi olan Şeyh Hamâd b. Müslim ed-Dabbâs er-Rahbî (ö. 525/1131), Ebû'l-Fütûh el-İsferâyînî, İmâm-ı Gazâlî, Şeyhü's-Şüyûh Tekkesi şeyhi şeyh Dada'nın şeyhi Ebû Sâ'd Ebû'l-Hayr, Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî, Ali b. el-Hîtî, Ahmed er-Rufâî ve Şehâbeddîn es-Sühreverdî olmuştur. Bu hareket yukarıdaki şeyhlerin öğrencileriyle dünyanın pek çok yerinde yaygınlaşmış ve bu suretle Bağdat, Kâdirilik ve Sühreverdîlik tarikatının da doğup geliştiği bir nüve olmuştur¹⁰⁰.

Hitti'ye göre (1989, 2/672) de ihdas olan ilk tarikat, Abdulkâdir Geylânî'nin Kâdirî tarikatı olmuştur. Haliyle uzun yıllar müderrisliğini yaptığı ve adıyla anılan Cîlî Medresesi, Hanbelîlerin hem medrese geleneğinin hem de medreseyle tasavvufu içselleştirme geleneğinin ilk merkezi olmuştur (Cuma, 2011, 4/375). Geylânî'den sonra Ebû Hafs es-Sühreverdî'in kurduğu Sühreverdîlik ve akabinde Halife Nâsır'la

¹⁰⁰ Abdulkâdir Cîlî'nin talebeleri vasıtasıyla bu tarikat Yemen'den Mısır'a, dünyanın pek çok yerine yayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tell, 2009, 120-133).

gelen Fütüvvet teşkilâtı; diğer taraftan Nizâmiye Medresesinde de tasavvufî düşünceye yönelik bocalama yaşayan ve sonra tamamen kendisini tasavvufun içerisinde bulan Gazâlî ve kardeşi vasıtasıyla Sühreverdîlik, ardından Kübreviyye tarikatı ve son olarak Mevlevîlik dünyaya yayılmıştır (Hodgson, 1993, 2/233-248) (Tablo 4.3.).

Medrese hocaları olan İmâm-ı Gazâlî, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ve Abdülkadir Geylânî öncülüğünde medreselerde diğer ilimlerle birlikte tasavvuf ilmi de yerini almış, böylece ilim merkezlerinde de tasavvufî tesir kendisini hissettirmiştir (İbn Kadî Şühbe, 1978, 1/309; Zehebî, 1985, 2/425; Uludağ, 1988, 1/234; Öngören, 2010, 38/ 35).

Nizâmiye Medresesinin önemli şahsiyetlerinden Gazâlî ve Yûsuf Hemedânî (ö. 1140) etkisini günümüze kadar sürdüren ehl-i sünnetle bütünleşmiş, tarikatların ortaya çıkıp çoğalmasında etkili olmuşlardır. Yûsuf Hemedânî'nin öğrencilerinden Hoca Ahmet Yesevî, Türkistan bölgesindeki bu yolun yolcusu ulema ve meşayihin hocası olmakla birlikte Anadolu'ya kadar uzanan şeyh ve dervişlerin çoğalması ve Sünnî İslâm'ın buralarda da yayılmasında etken olmuş değerli bir şahsiyettir. Öte yandan Yûsuf Hemedânî'nin diğer talebesi Abdülhâlîk Gücdüvânî ile Türklerde geniş yayılma ağı bulan Nakşibendî tarikatı ortaya çıkmıştır (Ocak, 2002, 144-145). Bu Sünnî-tasavvufî hareket dünyanın her tarafına yayıldığı gibi Osmanlı medreselerinde bile istikrarlı bir şekilde sürerek günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir. Görüldüğü gibi Bağdat'taki müderrisler tasavvufla Sünnîliği sentezleyerek yeni bir anlayış getirmek suretiyle bireylerin maddî eğitimlerinin yanında onların manevî olarak da eğitilmelerine önem vermişlerdir. Bu önem o kadar etkili olmuş ki asırlarca silsile halinde devam eden bir teşkilâtlanmaya dönüşmüştür. Bu teşkilâtlanma tarikat adıyla resmiyet kazanarak zaman zaman devletler tarafından da kabul görüp desteklenmiştir. Öte yandan günümüz eğitim politikalarında da eksikliği hissedilerek okullardaki müfredatlarda yer almaya başlayan değerler eğitimi, aslında yukarıda zikredilen müderrisler vasıtasıyla o dönemde uygulanmıştır. Bu yüzden değerler eğitimi uygulamalarını günümüz modern eğitim anlayışındaki sistemlerden bulmaya çalışarak almak yerine, o dönemlere gidip ders müfredat ve içeriklerinin araştırılması neticesinde çok zengin içerik ve yöntemlere ulaşılabileceği muhakkaktır.

4.5.3. Mezhebî Tesir

Özellikle Nizâmiye Medresesi olmak üzere o dönemdeki pek çok medrese belli bir ekol ve anlayışın çerçevesinde hareket etmek amacıyla tesis edilmişti. Bu amaçların gerekliliğini tarihsel eğitim sürecindeki gelişmelerden ziyade o dönemde Sünnîlerin üzerinde ilmî ve siyasî bir baskı olarak görülen Fâtîmîlerde aramak gerekir. Onlar, başta Mısır olmak üzere Necef ve diğer yerlerde açtıkları medreseler¹⁰¹ ve yetiştirdikleri dâiler vasıtasıyla Bağdat Halifeliğinin hâkim olduğu yerlerde kendi fikirlerini yaymışlardır. Fâtîmîlerdeki bu gelişmeler, Sünnî câmiayı da harekete geçirmiş, onları fikir ve düşüncelerini, kurdukları medreseler vasıtasıyla geliştirme ve toplumda da sürdürme gibi hedeflere zorlamıştır. Başta Nizâmiye Medresesi ve onu örnek alan diğer medreseler bu amaçları gerçekleştirmişlerdir. Usayrî'nin (1985, 121) Nizâmülmülk'ün nizâmiyeleri açmasındaki sebeplerden birinin Şafî ve Eş'arî dâiler yetiştirmek olduğunu söylemesi bu hedefi teyit etmektedir.

Nizâmiye Medresesini başarılı kılan unsurlardan biri onun münazara ilmine gösterdiği önem neticesinde diğer mezheplerle yapılan münazaralardaki başarısıdır. Medresenin Şafî ve Eş'arî temelinde verdiği Sünnîlik geleneği hem güçlenmiş hem de geniş bir alanda kabul görmüştür. Bu anlayışın en büyük etkisi Nizâmiye Medresesinde verilen etkin fıkıh ve mezhep dersleri sayesinde olmuştur. Makdisî bu medresenin araştırmacılar tarafından bu kadar rağbet görmesini Goldizer'in şu teziyle desteklemiştir. "Eş'arîlerin uzun bir süre alenî olarak kelâm öğretmeleri mümkün olmamıştı. Eş'arî kelâmının resmî olarak öğretilmesi ve Sünnî kelâm sistemine kabul edilmesi ancak 11. yüzyıl ortalarında Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından bu yeni kelâm öğretisi için Nişâbur ve Bağdat'ta kurulan büyük okullarda kamu kürsüleri oluşturulduğunda sözkonusu oldu..." (2007, 204-205). Verilen bu bilgilerden hareketle hem Doğulu hem Batılı araştırmacıların düşüncelerine bakıldığında onların, medreseyi fikhî ve kelâmî anlamda etkili bir kurum olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Nizâmiyye medreseleri o dönemde Sünnî İslâm dünyası için önemli tehdit oluşturan Fâtîmîlerin ve Büveyhîlerin ilmî faaliyetlerle yaymaya çalıştıkları Şîilik ile Hasan Sabbah'ın ihdas ettiği Bâtınîlik ve o dönemde etkin olan ve münazaralarda çok

¹⁰¹ Fâtîmîler, Ezher Camiî, İbn Tolun Camiî, Dârü'l-Hikme ve açtıkları medreseleri her türlü destekleyerek, devlet destekli eğitim kurumlarını açan ve kendi siyasî ve ilmî doktrinlerini bu şekilde geliştirme ve yayma amacı güden ilk devletlerden olmuştur (Ocak, 2017, 73-77).

başarılı olan Mu'tezile¹⁰² gibi oluşumlara karşı savunma kurumları olmalarıydı. Bu konuda başarılı da oldular. Medresede yetişen âlimler, hem dersleriyle hem de yazdıklarıyla insanları sünnî anlayışla eğiterek bu üç tehdide karşı korumuş oldular. Ocak'ın (2009, 1627) ifadesiyle siyasî baskılar ve Şîî düşüncesinin egemen kılınmaya çalışılmasıyla yok edilmeye çalışılan Sünnîliğin desteklenerek canlandırılmasının yanında, İslâm dünyasında Sünnîlik ortak paydasında müşterek bir düşünce ve hareket zemini de ortaya konulmuştur.

Bu meyanda Âişe Tâzi (2018, Sanal) Abdulmecid Bedvâ'dan alıntılanarak, Nizâmülmülk'ün medreselerde Şâfiî ve Eş'arî'yi tercih etmesinin arka planında bunların diğer mezheplere göre Şîa ile mücadelede daha etkin ve tesirli olabileceğini, diğer üç mezhebin fikrî bakımdan Şîa karşısında yetersiz kalabileceğini düşündüğü için bunları seçtiğini söylemektedir. Ancak Tâzi'nin bu düşüncesinin aksine Mâtürîdîlik¹⁰³ Eş'arîliğe göre daha akılcı yaklaşımlarla hareket ederek mücadele ve münazarada daha etkin olacağından böyle bir düşüncede ele alınması gereken bir kelâm ekoluydu. Kalaycı'ya göre Mâtürîdî'nin ortaya koyduğu eserlerin kelâmî derinliği, dönemindeki diğer isimlerle kıyaslandığında oldukça ilerideydi (2014, 136). Ancak ondan sonraki dönemlerde onun bu kelâmî öğretileri beklenen ilerlemeyi değişik sebeplerden¹⁰⁴ dolayı gösterememiştir. Bu sebeplerden birisi ve en önemlisi Nizâmiye Medreselerindeki Şâfiî ve Eş'arî anlayışın zorunluluğu olmuştur. Nizâmülmülk'ün bu iki anlayışı seçmesindeki temel sebep kendisinin de iyi bir Şâfiî ve Eş'arî olmasındandır. Vezirin bu yönüne ek olarak ilk Nizâmiye Medresesinin kurulduğu Nişâbur'da Kündürî döneminde Şâfiî ve Eş'arîlere yönelik uygulanan baskı ve olumsuz tutumların, daha sonra bu medrese etrafındaki müderrisler tarafından vazgeçilmez bir tarafgirliğe dönüşmesi, bu anlayışın yerleşmesinde etkin rol oynamıştır. Çünkü çalışmamızın değişik yerlerinde ifade edildiği gibi Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi ile Nişâbur'da Kündürî döneminde sıkıntılı bir süreç yaşayan âlimler arasında sıkı bir bağ olduğu muhakkaktır. Öte yandan Bağdat'ta her ne kadar pek çok Hanefî Medresesi açılmış olsa da siyâsî bir destek ve şehirde daha fazla

¹⁰² Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin Mu'tezîlîleri koruması, Eş'arî ve Şâfiî âlimleri cezalandırması hatta pek çok âlimin zorunlu göçüne bile sebep olması neticesinde bu mezhep hem Horasan hem de Bağdat çevresinde tekrar güçlenmekteydi. Kündürî'nin aksine ondan sonra gelen Nizâmülmülk hem mezhebî bakımdan hem de siyaseten Eş'arî geleneğini yükselterek, yayma ve genişletme çabasına girmiştir. Mu'tezile ile ilgili olarak bkz. (Çelebi, 2006, 31/391-401).

¹⁰³ Bkz. Yavuz (2003, 28/165-175)

¹⁰⁴ Kalaycı (2014, 136), bu sebepleri Mâtürîdî'nin Bağdat'tan uzak bir yerde yaşadığı, eserlerinin zor ve anlaşılabilir olduğu, Eş'arî ler gibi siyâsî yönetimler tarafından desteklenmediği şeklinde saymıştır.

Hanefî taraftarı bulamadığından Mâtürîdî anlayış sönük kalmıştır. Buna ilâve olarak Hanefî âlimlerin Bağdat'ta diğer mezheplerle sert ve onları rencide edici tutum ve davranış sergilemedikleri, daha ılımlı ve olumlu davrandıkları görülmektedir. Onların izlediği bu tutumun da Mâtürîdî anlayışın daha hoşgörülü bir fikirde olmasından kaynaklanmış olabilir.

Çalıştığımız dönemde Bağdat'ta en güçlü taraftarı olan mezheplerden biri olan Hanbelîliğin dönemin halifeleri tarafından da desteklendiğini onların açtıkları medreselerden anlıyoruz. Hanbelîlerin de Şafîîler gibi daha sert ve daha fanatik hareket ettikleri görülmektedir. 469/1077 yılında Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi ve Şeyhü's-Şüyûh Tekkesinde vaazlar veren Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nâsır, Hanbelîleri küfürle itham etmiş ve etrafında pek çok Eş'arî toplamıştır. Bu olaydan rahatsız olan Hanbelîler, medresenin önündeki Sûku's-Selasâ'da mutaassıb Şafîîlerle çatışmaları sebebiyle ölümlerin de olduğu büyük bir fitne çıkmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/181-182). Kaynaklara baktığımızda zamana zaman bu şekilde iki guruh arasında mezhep çatışmalarının olduğunu görüyoruz. Bu olaylardan hareketle her iki mezhebe ait medreselerin sadece Sünnî olmayan mezhep değil, Sünnî mezheplere karşı da ilmî ve fikrî mücadele verdikleri anlaşılmaktadır.

Bağdat'taki tekkelerde medreseler kadar koyu mezhepçiliğin yayılmadığı görülmüş ama Merzübâniyye Tekkesi gibi bazı tekkelerin vakıf şartnamesinde Şafîî şeyhlerin görev alacakları şeklinde şartlar yer almıştır (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 155).

4.5.4. Siyasî Tesir

Bağdat'ta hem Sünnî halifelerin hem de Selçukluların açtığı ya da açılmasına sebep olduğu ilmî kurumlar, çevresini sadece ilmî bakımdan etkilememiş, siyasî açıdan da uzun süre tesir etmiştir. Bu tesir sadece ülke sınırlarıyla kalmayıp Mağrib (Trablus, Tunus, Cezayir, Fas) ve Endülüs'ten Anadolu'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır.

Faslı İbn Tûmert, Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesinde Gazâlî, İlkiya el-Herrâsî ve Ebûbekir eş-Şâşî gibi müderrislerden ders alarak ülkesine döndüğünde Mağrib'de hüküm süren Murâbitlara karşı isyan başlatmış ve "el-Muvahhidûn" devletini kurmuştur. Nizâmiye Medresesinde hocalarından aldığı ilmî ve fikrî düsturları bu bölgede canlandırmış buradaki akımların yönlerini Eş'arîliğe çevirmiştir.

Kendisinden sonra gelen halefleri bu akımı Endülüs'e taşımıştır (Ocak, 2009, 1631-1633).

Selçuklular ilmî kurumları diğer amaçların yanında siyasî hâkimiyetlerini daha dinamik ve kalıcı tutmak düşüncesiyle de açmışlardır. Çünkü toplumu en etkili bir şekilde belli amaçlara sevk etmenin en önemli aracının eğitim olduğu malumdur. Nizâmülmülk'ün Sultan Alparslan'a ilim adamlarını manevi askerler olarak gösterip onların kalemlerinin tesirinin diğer askerlerin oklarından daha tesirli olduğuyla ilgili sözleri de Selçuklular üzerinde etkili olmuş (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/367), böylece siyasî düşüncelerle de ilmî kurumlar açılmıştır. Açılan bu kurumlar Selçuklu hâkimiyetini ayakta tutan manevi payanda görevini üstlenmiştir. Bağdat'taki medreselerin yetiştirdiği ulema başta halifelik olmak üzere diğer devletlerde de önemli mevkilerde görev almış, devletlerin siyasî tavır ve düşüncelerinde rol sahibi olmuşlardır. Ayrıca bu âlimler medrese ve tekkelerdeki öğrencilere verdikleri eğitimin yanında değişik yerlerde verdikleri vaaz ve nasihatleriyle, yazdıkları kitaplarla toplumun Selçuklulara karşı olumlu yönde bakış açılarını da yönlendirmiş olmalıdırlar. Onların yönlendirmeleri ile Selçukluların hâkimiyetleri perçinlenmiş, devlet zor zamanlarında da halktan destek görmüşlerdir.

Selçuklu Devleti'nin Bağdat'taki hâkimiyeti zayıfladıkça bu eğitim merkezleri hilâfet makamını desteklemeye başlamış, özellikle halife Nâsır halifelik konumunu daha da güçlendirmek için başta Şehabeddin Sühreverdî olmak üzere ileri gelen âlimleri kendi yanına çekmiş, açtığı tekkelerle hilâfetin siyasî gücünü artırmaya çalışmıştır. Böylece eğitim merkezleri hâkim unsurlar tarafından hâkimiyetlerini güçlendiren vasıtalar olarak da kullanılan en önemli merkezlere dönüşmüştür. Dolayısıyla Bağdat'taki eğitim kurumlarının daha sonra devletlerin hâkimiyet unsuru olarak açtıkları eğitim merkezlerine örnek teşkil ettiği söylenilebilir.

4.6. BAĞDAT'TAKİ İLMÎ KURUMLARIN VE MÜDERRİSLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Çalıştığımız dönemde Bağdat'ta aktif olarak faaliyet yürüten cami, han, medrese, tekke ve diğer kurumların birbirlerinden ve daha önceki kurumlardan farklılık arz eden bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerden bir kısmının ilk defa Selçuklulardan itibaren uygulandığı görülmektedir.

4.6.1. İlmî Kurumların Özellikleri

Bağdat'ın kuruluşundan itibaren ilmî müesseselerin varlığı bilinmektedir. Bunlardan en eskisi Mansûr Camii'dir. Daha sonra yine Halife Mansûr tarafından Bimâristân, Memun tarafından da Şemmâsiyye Rasathanesi kurulmuştur. Medreselerin kurulmasına kadar ilmî çalışmaların yapıldığı yer olarak en fazla dikkat çeken Beytü'l-Hikmeden sonra Sâbur b. Erdeşîr'in dârülilmi gelmektedir. Bunlardan başka mektep ve dârlar da belli başlı farklı özellikleri olan ilmî kurumlar olarak Bağdat'ta yer almışlardır. Daha sonra açılan tekke ve medreselerle çeşitliliği artan bu kurumların bir kısmı ya yıkılmış ya da eski rağbetini yitirmiştir. Nizâmiye Medresesi, Zûzenî Tekkesi gibi kurumlar, kendilerinden sonra açılanlara hem mimarî yönden hem de işlev bakımından örnek olmuşlardır. Bağdat'ın ilk tekkelerinden sayılan Şeyhü's-Şüyûh Tekkesinin inşası ve vakıfları Nizâmiye Medresesinin inşaatı için Nizâmülmülk tarafından verilen 60000 dinarın kalanlarıyla gerçekleştirilmiştir (Turtûşî, 1872, 129).

4.6.1.1. Mimarî Yapısı

Bağdat'taki ilim merkezleri denilince ilk akla gelen mescit ve medreselerinin geometrik olarak mimarî yapıları birbirine çok benzeyerek genellikle dikdörtgen veya kare şeklinde yapılmıştır. Hanefiyye Medresesi mescit, meşhed ve medresesiyle bir bütün halinde yer almış, mescidinin geniş bir musallası ile altında müderrislerinin de ders halkalarının bulunduğu revakları mescidi tamamlamıştır. Bağdat'ın ilk camisi olan Mansûr Camii'nin daha sonra diğer camii ve mescitlere mimarî bakımdan örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bağdat'ta altında ders halkalarının bulunduğu revakların varlığıyla ilgili ilk malumat Mansûr Camii ile alakalı olarak zikredilmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1992,18/51) . Diğer cami ve mescitlerde de revaklar yer almış, buralarda da ders halkaları oluşturulmuştur.

Mansûr Camii, Dârü'z-Zeheb denilen halifelik sarayına bitişik olarak yapılmıştır. İmâm-ı Âzam Camii ise türbe ve medreseye bitişiktir. Sultan Melikşah'ın yaptırdığı Câmiu's-Sultân da medrese ve camiden müteşekkil olmuş, Tâcü'l-Mülk'ün yaptırdığı medrese de Şeyh Ebû İshak Firûzabâdî'nin türbesine bitleştirilmiştir. Zümrüt Hatun Medresesi de Mârûf-u Kerhî Türbesi'nin yanına inşa edilmiştir (İbnü'l-Umrânî, 1999,204; Safedî, 2000,14/143). Bazı medreseler tekke ile bitişiktir. Fahriyye Medresesi bu tür medreselerden biridir (Mekkiyye, 2005, 154). Medreselerin bir kısmının Bağdat'ın önemli çarşılarının sınırında yer aldığı da görülmektedir.

Tutuşıyye Medresesi Tutuşıyye Çarşısıyla, Nizâmiye Medresesi de Sûk Medrese denilen çarşı ile Sûkü's-Selâsâ Çarşısı'na sınır olmuştur (Şekil 4.4.). Şerâbiyye Medresesi de Sûkü's-Sultan'a yaptırılmıştır (İbnü'l-İmâd, 1991,7/450). Nizâmiye Medresesinin bir mescidi olup (Âlûsî, 2010, 103) içerisinde vakit namazlarının kılındığına yönelik kaynaklarda malumatlar bulunmaktadır (Şîrâzî, 1970, 4). Daha sonraki medreselerde de aynı şekilde mescitler yer almıştır. Neredeyse bütün medreselerin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Ancak en zengin kütüphaneye Nizâmiye ve Müstansırıyye medreseleri sahip olmuştur.

Medreseler genel olarak iki kat şeklinde inşa edilmiş, dikdörtgen ve kare şeklinde olan medreselerin ortasında bir avlu yer almıştır (Şekil 4.8.). Avluyu talebe hücreleri çevrelemiş, ayrıca müderrisin ders verdiği eyvan da avlunun baş tarafında yer almıştır. Medreselerin taş işçiliğiyle tezyin edilmiş taç kapısı bu ilim merkezlerini daha görkemli göstermiştir. Talas (1999, 42), Âlûsî'den alıntılararak Nizâmiye Medresesinin büyük bir bahçe içerisinde yer aldığını, ortasında bir avlu ve kuyunun bulunduğunu, sağ tarafta bir küttab odası, kuyunun solunda büyük bir salon ve kurucusunun mezarı, birinci kata çıkan merdiven, uzun bir galeri ve kütüphane odası ile talebe hücreleri yer aldığını söylemiştir. O, verdiği bu bilgilere ilave olarak, kare şeklinde olan medresenin depo ve erzak kileri olarak kullanılan zemin katında bir hamam ve mutfak bulunmaktaydı, şeklinde malumat vermiştir. Nizâmiye Medresesinde müderris ve ailesine ait lojman niteliğinde bir konutun varlığıyla ilgili bilgiye ulaşılammıştır. Geylânî Medresesinin içerisinde ise şeyhe ait büyük bir konut da yer almıştır (Kîlânî, 1971/19). Dört mezhepli medreselerde büyük bir salonun dört köşesine dört mezhebin her biri için eyvan yaptırılmış ve her köşe müştemilatıyla o mezhebe ayrılmıştır (Şekil 4.9.). Müstansırıyye Medresesinde bunların dışında tabip suffesi denilen bir yer de ilave edilmiştir (İbnü'l-Fuvafî, 2003,79; Avvâd, 1945, 88). Müstansırıyye Medresesinin eyvanlarının yüksekliği 9, genişliği 6 ve uzunluğu 7,80 metredir (Avvâd, 1945, 87). Verilen değerlere bakıldığında müderrisin ders verdiği dersananenin genişliği 46,80 metredir. Yüksekliğini de kıyasladığımızda çok ferah bir dersane olduğu anlaşılmaktadır.

Bağdat'taki tekkelerin mimari yapısıyla ilgili bir malumata rastlamadık. Ancak dışardan gelen müridlerin konakladığı, bazı tekkelerde kadınların sığınma olarak kaldığı düşünüldüğünde buralarda hücreler, vaaz meclisi olan salonlar ile mutfak gibi

bölümlerin yer aldığı düşünülmektedir. Mürid ya da öğrencilerin bireysel odalarının bulunduğu, Bedî Tekkesinde kalan hadis âlimi Ebûbekir Hâzîmî'nin odasında sabahladığıyla ilgili verilen bilgilerden anlaşılmaktadır (Zehebî, Siyer, 1984, 21/167).

Tıpkı medreselerde olduğu gibi bazı tekkelerin ya bir türbe ya da bir mescit veya medrese bitişiğine yapıldığı görülmüştür. Selçûkî Hatun'a nispet edilen Hilâtiyye Tekkesi onun kabrinin bitişiğinde yer almış (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/276), Mücâhidüddîn Tekkesi Nizâmiye Medresesinin yanına yaptırılmış (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17/112), Sühreverdî Tekkesinin yanına da Kayseriyye Medresesi inşa edilmiştir (Mekkiyye, 2005, 156).

4.6.1.2. Vakıf ve Şartnameleri

İslâmın ilk yıllarından itibaren Müslümanların hayır kurum ve kuruluşlarına vakıflar yaptığı malumdur. Câbir b. Abdullah'ın "ben muhacir ve ensardan mal sahibi olup da vakıf yapmamış bir kimse bilmiyorum" şeklinde bilgi vermesi de (Günay, 2012, 42/475) vakıf geleneğinin daha İslâmın ilk yıllarında çok etkin bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir.

Bağdat'ta kuruluşundan itibaren açılan her türlü ilim ve ibadet mekânlarının tüm ihtiyaçlarının vakıflar yoluyla karşılandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında devletin de katkısı olduğu söylenilebilir. Halifeler, sultanlar ve devletin ileri gelenleri bu mekânların ihtiyaçlarını daha çok bağışladıkları vakıflarla karşılamışlardır.

Kaynaklarda tekke vakıflarına bakıldığında Bağdat'ın en eski tekkelerinden Şeyhü's-Şüyûh Tekkesinin bânisi Ebu Sa'd'ın bu tekke için pek çok bina yaptırıp vakfettiği söylenmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, 8/450; Muhammed b. Münevver, bty., 407). Tekke için ne tür binalar yapıldığıyla ilgili malumat verilmemiştir. Zengin bir kütüphanenin de vakfedildiği tekkenin vakıf ve şartları maalesef bilinmemektedir. Selçûkî Hatun Tekkesi içinde bir kütüphane vakfedilmiş olup vâkıfı Selçûkî Hatun'un eşi Halife Nasır-Lîdinillâh'tır. Halife, el-Harîm Tekkesine de zengin kitaplar vakfederek burada da güzel bir kütüphane oluşturmuştur (Ebü'n-Nasr, 2002, 52-53). Bu dönemde kadınlar da tekkeler kurup zengin vakıflar bağışlamıştır. Halife Müstazhir-Billâh'ın eşi Seyyide Hatun, Gaznevî Tekkesini yaptırarak pek çok vakıf bağışlamıştır (Safedî, 2000, 21/22).

Tekkelerin vakıf içerikleri ve şartlarıyla ilgili kaynaklarda yeterli malumat bulunamamıştır. Ancak Halife Nâsır, Merzübâniyye Tekkesinin vakıf şartnamesine tekke şeyhi ve müridlerinin Şafî mezhebinden olacağı şartını koyduğunu, Halife Müstansır döneminde Şeyh Hasan'ın Hanefî olduğu gerekçesiyle bu tekkeden azladıldığıyla ilgili kaynaklarda geçen bilgilerden anlamaktayız (İbnü'l-Fuvatî, 2003, 155). Aynı halife el-Harim Tekkesi için günlük yemek ve kalanlarına da maaş bağlamıştır. Tekke ile ilgili vakıf şartnamesinde tekkede en fazla 10 çalışan müridin kalacağı belirtilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/14).

Halife Nâsır-Lidînillâh, halifeler içerisinde en çok vakıf bağışlayanlardandır. O, tekke ve medreselere yaptığı bağışların yanında dârülimlere de vakıflar ihdas etmiştir. Halife, kurduğu Dârü'l-Müsennat diye bilinen dârülimine değerli kitaplar vakfetmiş, gelen misafir ve öğrenciler için yemek ve iâşe ihtiyaçlarını vakıflarıyla karşılamıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 21/270; Mansûr, 1981,88).

Bağdat'ta açılan ilk medrese olan Hanefiyye Medresesine yapılan vakıflar da ilk medrese vakıf örneği olmuştur. Sultan Alparslan'ın hazinedarı olan Şerefülmülk tarafından yaptırılan bu medrese için çok zengin vakıflar yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü 523/1128 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, medresenin müderrisi ve mütevellisi olan Kâdı'l-Kudât Zeynebî'ye 80000 dinar olan vakıf gelirlerinden neden 10000 dinarının harcandığına yönelik hesap sormuştur (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 20/215). Vakıf senedi ve şartnamesiyle ilgili kaynaklarda bir malumat bulunamayan medresenin vakıflarıyla ilgili olarak yüksek gelirli yerlerin buraya vakfedildiği bildirilmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/101-102; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013,19/194; 20/215). Vakıf şartnamesinde ise medresenin Hanefîler için yapıldığı, yukarıdaki kaynaklarda bizzat Hanefîler için yaptırıldığı şeklinde geçen malumattan anlaşılmaktadır. Medresenin hem binasının yapılması hem de yöneticiliği için dönemin Bağdat amîdi olan Şerefülmülk'e bırakıldığı, medresenin de Nizâmiye Medresesi kadar olmasa da her türlü iâşe ve giderlerinin vakıflarıyla karşılandığı anlaşılmaktadır. İnşası Hanefiyye Medresesinden önce başlayan ama daha sonra açılan Nizâmiye Medresesi için bir çarşı, han, hamam ve bunların haricinde pek çok akar vakfedilmiştir (Turtûşî, 1872, 129; Kisâî, 1323, 114). Nizâmülmülk'ün medreseyle ilgili ulaşamadığımız vakfiyesiyle ilgili olarak İbnü'l-Cevzî, 462/1070 yılı olaylarını verirken Ebû Nasr'ın devletin ileri gelenlerini ve eşrâfî medresede toplayarak

medresenin vakfiyesinin okunduğunu bildirmektedir. O, vakfiyenin içeriğiyle ilgili akarlar, mülkler ve medrese çarşısının medreseye vakfedildiği, içeriğindeki şartlarla medresenin idaresinin Nizâmülmülk'ün oğullarına tevdi edildiği bilgisini vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 16/117). Sıbt İbnü'l-Cevzî de medresenin bazı vakıf ve şartlarından bahsetmiştir. Vakıf olarak Sûku'l-Medrese (Medrese Çarşısı), şart olarak medresede kurra ve nahiv âlimlerinin bulunması şeklinde bilgi vermiştir (2012, 19/436). İbnü'l-Cevzî de her öğrenci için günlük 4 rıtl (1920 gr.) ekmek verildiğini söylemiştir (1992, 16/102). Verilen bilgilerden yola çıkarak medresenin bazı ihtiyaçlarının karşılanması için bir çarşının vakfedilmesi medreseye büyük vakıflar yapıldığını göstermektedir. Ocak, Zeydan'dan alıntılarla medrese gelirlerinin 60000 ila 80000 dinara kadar ulaştığını bildirmektedir (2017, 152). Ayrıca öğrencilere günlük verilen bu kadar ekmeğin de çok fazla olduğu, muhtemelen bu kadar ekmeğe denk gelen ücret verildiği düşünülmektedir. Çünkü İbnü'l-Cevzî aynı yerde "fe ekâme'l-kıymete ale'l-Amîd"(Nizâmülmülk sivil valiye kıymetini -ederini- vermiştir) ibaresiyle bu düşüncemizi desteklemektedir.

Yukarıda örnek olarak ele aldığımız iki Selçuklu Medresesi'nin dışında Selçuklulara ait diğer beş medrese için de pek çok akarın vakfedildiği görülmektedir. Bu medreselerin akarlarına ve hizmetlerine Selçukluların Bağdat'ta istenilmediği dönemde bile halifeler müdahale etmemişlerdir. Aksine Halife Nâsır-Lidînillâh, başta kütüphanelerinin zenginleştirilmesi olmak üzere medreselerin şartnamelerine göre müderris atadığı da görülmektedir (İbn Kadı Şühbe, 1979, 2/160; İbn Kesîr, 1988, 13/6; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/14).

Bağdat'taki diğer medreseler için de ya bânisi ya da halkın belli kesimleri tarafından vakıflar yapıldığı müderrislerinin hal tercemelerinden bahseden kaynaklar tarafından bildirilmektedir. Yukarıdaki Selçuklu medreselerinden sonra en zengin vakıf gelirlerine sahip ve inşası için en fazla para harcanan medrese, Müstansırıyye Medresesi olmuştur. İbnü'l-Fuâtî medresenin vakıf şartlarıyla ilgili özet halinde ayrıca bilgi vermiştir. Bununla ilgili bilgiler daha önce başlığında verildiğinden burada tekrarına gidilmemiştir. Medreseler içerisinde en ayrıntılı vakıf ve şartları verilen medrese de bu medrese olmuştur. Diğer medreselerle ilgili kapsamlı ve ayrıntılı bir vakıf ve şartlarına tarafımızdan ulaşamamıştır.

4.6.1.3. İaşe, Yiyecek ve İçecekler

Selçukluların medresedeki müderrislere maaş bağladığını Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapmış olan İmâm-ı Gazâlî'nin Nizamülmülk'ün oğluna yazdığı mektuptan anlıyoruz. O, mektubunda sultandan maaş almayacağına dair nezrettiğini bildirmektedir (Asîrî, 1985, 526). Medreselerin vakıf şartnamelerinde yiyecek olarak ekmek ve etin geçtiği görülmektedir. Ancak o dönemde yenilip içilen her şeyin medrese mutfaklarında piştiği düşünülmektedir.

Genel olarak medrese ve tekkelerde kalanların yiyecek ve içeceklerinden sabun, yatak ve çarşaflarına kadar bütün ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca eğitimlerinde gerekli olan mürekkep ve kâğıt gibi ihtiyaçların karşılandığı da görülmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, 22/14; Kilânî, 1971, 25; Avvâd, 1986, 121; Ocak, 2017,130).

4.6.1.4. Faaliyet Alanlarına Göre Özellikleri

Bağdat'taki ilmî kurumlar eğitim içerikleri, mezhebi durumu, ilmî faaliyetleri, ilkleri, içerisinde barındırdığı diğer kurumlar ve fonksiyonları bakımından farklı özellikler içermektedir. Rusâfe Camii, içerisinde barındırdığı ders halkaları ve İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe'nin burada kadılık vazifesini yerine getirmesi (İbn Hallikân, 1977, 5/407) gibi sebeplerle ilim, ibadet ve adalet merkezi olarak hizmet vermiştir. Müsteced Mescidi Fütüvvet elbisesinin giyilme töreninin yapıldığı bir merkez olmuştur (Kusayrî, 2008, 85-86). Bu yönleriyle bu camii'nin tasavvuf faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkez olduğu görülmektedir. Ma'rûf-u Kerhi'nin mescidinde tasavvuf dersleri verilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1985, 26). Bu bakımdan burası tekke/mescit özelliğinde olan ilk camii olarak düşünülebilir.

Bağdat'taki tekkelerde tasavvuf eğitiminin yanında fıkıh dersleriyle birlikte daha çok hadis dersleri verilmiştir. Bunun yanında ilmî mütalaa yapan müdavimleri için kolaylıklar sağlanmıştır. Bağdat'taki tekkelerin çoğunun Sühreverdi ya da Kâdiri tarikatına bağlı olduğu görülmektedir. Bu bakımdan bu tekkeler bağlı oldukları tarikatın fikir ve düşüncelerine göre faaliyet yürütmüşlerdir. Bağdat'ta Fâtıma Binti'l-Hüseyn, Benefşe ve Şunîziyye Tekkeleri kadınlar için vakfedilmiş tekkelerdir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/238; Zehebî, 1995, 36/63; Fevvâz, 1895,106). Bu tekkelerde kadınlar hadis ve tasavvuf dersleri almış, sosyal hayata hazırlanmış ve aynı zamanda bu tekkeleri sığınma evi olarak kullanmışlardır. İslâm tarihinde tekkelerin kadınlara

yönelik bu özellikleri Bağdat toplumunun sosyal hayatında kadınları koruyup kolladıkları ve onların da ilmî faaliyetlerde yer almalarını sağladıklarına dair en güzel örneklerdendir.

Bağdat'ta 1067-1258 yılları arasında 12 adet olmak üzere en fazla Hanefî ve Hanbeli, 11 adet de Şafîî medreseleri bulunmaktadır. Malikilere ait medrese yoktur. İçerisinde dört mezhebi barındıran medreseler Müstansırıyye ve Beşiriyye medreseleridir. İçerisinde Dârü'l-Hadis ve Bimâristan bulunan tek medrese Müstansırıyye Medresesidir.

4.6.1.5. Ders Müfredatı ve Okutulan Kitaplar

Bağdat'taki camii, medrese ve tekkelerdeki müderrislerin ve talebelerin hal tercemelerine bakıldığında verilen ders müfredatının kurumlara konulan vakıf şartnamesindeki mezheplere göre sınırlandırıldığı görülmektedir. Öte yandan müderrislerin daha çok kendisinin ve hocalarının kitaplarını okuttuğu görülmektedir. İbnü'l-Cevzi (1992,17/125), Gazâlî'nin ondan ders alanların yazdığı eserlerinde onun kitaplarından nakiller yaptıklarını bildirirken onun derslerinde kendi kitaplarını da kullandığına işaret etmektedir. Ebû İshâk “el-Mühezzeb”, İbn Sabbâğ “eş-Şâmîl” adlı kitaplarını derslerinde okutup ezberletmişlerdir. Ebû Ali Fârîkî hocasının kitabını vefatına kadar okutmuştur (İbn Hallikân, 1971, 2/77; 4/220).

Camilerde Sünnî çerçevede daha özgür ders halkaları oluşturulmuş, bu halkalar ders müfredatına göre hadis, fıkıh vb. halkası/meclisi şeklinde adlandırılmıştır. Nizâmiye Medresesi müderrisi İlkiyâ el-Harrâsî'den ve Gazâlî'den fıkıh dersleri alan Şâfiî b. Abdürreşîd'in (ö. 541/1146) Mansûr Câmii'nde fıkıh halkası olup İbnü'l-Cevzî de bu halkaya iştirak etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18/51). Camilerde şerî ilimlerden başka dil ve edebiyat derslerinin verildiği, şiir atışmalarının yapıldığı da görülmektedir (Safedî, 2000, 29/11). Mansûr Camiî müderrislerinden Darîr, nahiv dersleri vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 15/130). Muhtemelen “el-Mesâilü'l-Mansûra fi'n-Nahvi ve'Tefsir” adlı eserini ders halkasında okutmuştur. İçerisinde vaaz, münazara ve tarih meclislerinin de yer aldığı camiler daha kapsamlı ders içeriklerine sahip ilim merkezlerinden birisi olmuştur. Medine Camii'nde Ebû Hazm tarih dersleri vermiş (İbnü'l-Cevzî, 1992, 8/32), Ebû Mansûr Muhammed el-Berevî (ö. 567/1172) Kasr Camii'ndeki halkasında münazara dersleri vermiştir (İbn Hallikân, 1971, 4/225).

Medreselerde 12. Yüzyılın başlarından itibaren şerî ilimlerin yanında tasavvufî eğitimlerin de verildiği görülmektedir. Bu eğitimin verildiğinin en bariz göstergesi özellikle tasavvufî yönüyle ön planda olan Gazâlî kardeşlerin Nizâmiye Medresesinde ders vermiş olmalarıdır. İmâm-ı Gazâlî, medresedeki dördüncü yılında müderris kıyafetini çıkarıp derviş hırkası giymiştir (Sübkî, 1968,6/192-201). Bunların yanında Ebü'n-Necîb Sühreverdî ile Abdülkâdir Cîlî'nin medreselerinde yıllarca tasavvufî eğitimin verildiği anlaşılmaktadır (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 4/297; Kılânî, 197, 20-21).

O dönemde başta medreseler olmak üzere diğer eğitim kurumlarında okutulan bir kısım kitaplar şunlardır:

“el-Muharrir” Ebû Ali et-Taberî'nin bu kitabı hilâf/münazara ilmiyle ilgili yazılan ilk kitaptır (Bağdâdî, 2002, 8/648). Ebû İshâk Şîrâzî ve İbn Sabbağ'ın hilâf ilmiyle ilgili olarak hocalarının bu kitabını okuttukları düşünülmektedir.

“el-Mühezzeb fi'l-Mezheb” Şîrâzî'nin Şafîî mezhebiyle ilgili bu kitabı da başta Nizâmiye Medresesinde olmak üzere diğer Şafîî medreselerinde okutulmuştur. Ayrıca onun “et-tenbîh” adlı kitabı da okunup ezberlenmiştir (Mavsîlî, 2005, 7/222).

İbn sabbağ'ın “eş-Şâmil” Şafîî fıkhi; “el-Umde” fıkıh usûlü ile ilgili kitapları da uzun bir süre medreselerde okutulmuştur. Mütevellî, hocası Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî'nin “İbâne” adlı fıkıh kitabını okutmuş, onun ölümünden dolayı yarıda kalan bu kitabını “Tetimme” adıyla yazdığı kitabıyla tamamlamıştır (Zehebî, 1985, Siyer, 18/585). Muhtemelen onun Tetimme'si de Şafîî medreselerinde okutulmuştur.

Ebû Zekerîyya Yahya et-Tebrîzî'nin dil ile ilgili “el-Kâfî, Divânü'l-Mütenebbî, es-Seb'ut-Tıvâl” gibi eserlerinin de dil derslerinde okutulduğu düşünülmektedir (İbn Hallikân, 1978, 1/105). Tebrîzî'nin talebesi olan Cevâlikî'nin eseri “el-Muhtasar fi'n-Nahv” adlı kitabı ile Ebü'l-Berekât el-Enbârî'nin “Esrârü'l-Arabiyye” sinin medreselerde dil derslerinde okutulduğu tahmin edilmektedir (İbnü'd-Dübeysî, 2006, 54).

Ebûbekir Şâşî'nin el-Müstazhirî diye bilinen “Hilyetü'l-Ulema”sı da Şafîî medreselerinde okutulmuştur. Şâşî'ye bu kitabından dolayı Müstazhirî lâkabı verilmiştir (Sübkî, bty., 6/70-71; İbnü'l-İmâd, 1986, 6/28-29). Şafîî medreselerinde

usûl derslerinde Ebü'l-Feth'in "el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkıh" adlı kitabının okutulduğu tahmin edilmektedir.

Hanefiyye Medreselerinde Şeyh Ebü'l-Hasan el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin fıkıh kitabının Ebû Hanîfe Medresesinin ilk müderrisi Es-Saymerî'den itibaren okutulmaya başlandığı ve diğer Hanefî Medreselerinde de okutulduğu düşünülmektedir. Çünkü Saymerî'nin hocası ve 30 yıl Bağdat'ın Kâdî'l-Kudâtlığını yapan ed-Dâmeğânî, Kudûrî'den fıkıh dersleri almıştır (Zehebî, Siyer, 26/14) Bunlardan başka başta İmâm Ebû Hanîfe'nin "el-Fıkhu'l-Ekber'i ile İmâm Muhammed'in "Zâhirü'r-Rivâye", "el-Asl/Mabsût", "el-Câmiu'l-Kebîr"i İmâm Yûsuf'un "el-Câmiu's-Sağîr"i ile Hanefîlerin ilk hilâf kitabı olan "İhtilâfü Ebî Hanîfe ve ibni Ebî Leylâ" sının da Hanefîliğin temel kitapları olduğundan bu medreselerde okutulduğu düşünülmektedir.

Hanbelî Medreselerinde başta Ahmed b. Hanbel'in "Müsned"i olmak üzere fıkıh usûlünde Ebû Ya'lâ'nın "el-Udde" si ile Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) "et-Temhîd fî usûli'l-Fıkıh" adlı eserlerinin bu mezhebin temel kitapları olduğundan medreselerde okutulduğu tahmin edilmektedir. Kelvezânî'nin "el-İntisâr fî Measîli'l-Kibâr"ı bu mezhebin fikirlerini savunan önemli bir kitap olduğundan bunun da medreselerde okutulduğu söylenilebilir (Özel, 2002, 25/218)

Medrese ve tekkelerdeki tasavvuf derslerinde Sühreverdî'nin "Avârifü'l-Maarîf"i ile Âdâbü'l-Mürîdîn'i ders olarak verilmiştir. Bunun yanında Gazâlî'nin "İhyâü Ulûmiddîn" in de okutulduğu düşünülmektedir.

4.6.2. Müderrislerin Özellikleri

Bir toplumun genel karakter ve fikrî yapısını en çok o toplumu yetiştiren öğretmenleri belirler. Bağdat ve çevresindeki toplumsal oluşum ve değişimde halkı doğrudan veya dolaylı olarak eğiten müderrislerinin etkisi muhakkaktır. Bu bakımdan o dönemin müderrislerinin, seçimlerinden ilmî kişiliklerine kadar genel özelliklerini bilmek toplumun inşasının etkilerini ortaya koyar. Ayrıca dönemin ilmî faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğiyle ilgili malumatları da müderrislerin özelliklerinden öğreniriz.

4.6.2.1. Müderrislerin Görevlendirilmesi

Bağdat'ın ilk medreselerinden itibaren müderris seçimlerinde bazı kıstasların dikkate alındığı görülmektedir. Kıstaslar medreselerin vakıf şartnamelerine, bâni veya mütevellî'nin isteklerine göre belirlenmiştir. Bu kıstaslar içerisinde temel şartlar ile

bazı özel durumlar söz konusu olmuştur. Mesela özellikle Nizâmiye Medresesi gibi mutaassıp medreselerde Şafî/Eş‘arî mezhebinden olmak temel kıstaslardandır. Öyle ki bu şarta uymak için Ebû Tâlib el-Vâsıtî gibi müderrisler mezhep değiştirerek Şafî olmuşlardır (İbnü’l-Dübeysî, 2006, 5/34). Hanefî Medreseleri her ne kadar bu mezhep üzere kurulmuş olsa da Nizâmiye Medresesi gibi mutaassıp olmayıp farklı mezheplerden müderrisler de bu medreselerde görev yapmıştır. Şafî olan Yûsuf ed-Dımaşkî Ebû Hanîfe Medresesinde müderris olmuş (İbnü’l-Esîr, 2003, 9/459), Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Ebûbekir Şâşî Nizâmiye Medresesinde müderris iken Sultan Melikşah Medresesinde de ders vermiş (Zehebî, 1984, 19/394), Tâciyye Medresesinin de ilk müderrisi olmuştur (İbnü’l-Esîr, 1989,8/462).

Müderris seçimindeki özel durumlar içerisinde ilmî bakımdan yetkin olmak, tecrübeli olmak, medresenin talebesi olmak, belli bir alanda ilmî birikime sahip olmak gibi kıstasların olduğu müderrislerin hal tercemelerindeki özelliklerinden anlaşılmaktadır.

Müderrislerin medreselere görevlendirilmeleri sultan, vezir, divan veya halifelik tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu görevlendirilmeler menşur ya da tevkî ile olmuştur. Bunun yanında sultanın mütevellî olarak görevlendirdiği kişiler de müderris atamasında etkili olmuştur. Ebû Hanîfe Medresesinin müderrislerini mütevellisi olan Müstevfî atamıştır (İbnü’l-Cevzî, 1992, 16/100). Nizâmiye Medresesi müderrislerini vefatına kadar bizzat Nizâmülmülk’ün kendisi, ondan sonra da oğulları atamıştır. Daha sonra sultan ve halifelik divanı tarafından atamaların yapıldığı görülmektedir. Cîlî ve Sühreverdî gibi medreselerde müderrislerin aynı aileden birine geçtiği görülmektedir.

Medreseye atanan müderrisin menşuru devletin ileri gelenleri, âlimler ve halkın da katıldığı bir merasimde okunur, müderris kıyafeti giydirilip müderrisin ilk dersi vermesiyle göreve başlaması sağlanırdı.

4.6.2.2. Müderrislerin Kıyafetleri

Medreseye atanan müderris ilk ders merasiminde siyah renkli cüppe ve tarha denilen başörtüsünü giyerdi. Müstansırıyye Medresesi müderrisleri lacivert renkli tarha giymişlerdir (İbnü’l-Fuvatî, 2003, 59). Müderris bu kıyafetini müderrisliği boyunca giyer, müderrislik görevinden ayrıldığında çıkartırdı. Müderrislerin zorunlu olarak giydikleri bu kıyafeti İmâm-ı Gazâlî Nizamiye Medresesindeki müderrislik

görevinin dördüncü yılında çıkararak sûfi kıyafeti giymiştir (Sübkî, 1968,6/192-201). Bu kıyafet zorunluluğuna uymayan müderrislerden biri de Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî olmuştur.

4.6.2.3. Müderrislerin Görev Süresi, Emeklilikleri ve Azilleri

Kaynaklarda geçen müderrislerin hal tercemelerine bakıldığında onlar eğer azlini istemez veya azledilmelerini gerektiren bir durumda bulunmazlarsa vefatlarına kadar müderris olarak kaldıkları görülmüştür. Bunların yanında siyasi sebeplerle de azledilen müderrisler olmuştur. Halife Müstencid ile Selçuklular arasında yaşanan siyasi olaylar neticesinde Nizâmîye Medresesi müderrisi Nizâmülmülk'ün torunu olan Ebû Nasr Halife tarafından görevden alınmış ve tutuklanmıştır. Abdülvehhâb b. Muhammed Mu'tezile olmak isnadıyla görevinden uzaklaştırılmıştır (İbnü'n-Neccâr, 393-399). Kadılık, hisbelik, elçilik gibi görevler alarak müderrisliği bırakanlar olduğu gibi bu görevlerinin yanında müderrisliğe devam edenler de bulunmaktadır. Kendisini tamamen tasavvufa vermek amacıyla müderrisliği bırakanlar da olmuştur. Gazâlî'nin kardeşi Ebü'l-Fütûh, kendini uzlete çekerek müderriliği bırakmıştır (İbn Hallikân, 1978, 1-98).

Müderrisliklerinin yanında farklı işler de yapan medrese müderrislerinin yukarıdaki gibi azillerini gerektiren bir durum söz konusu değilse, vefatlarına kadar müderrislik görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu durumda da onlar için bir emekliliğin söz konusu olmadığı görülmektedir.

4.6.2.4. Müderrislerin Çalışma Alanları

Müderrislerin ders vermek dışında kadılıktan elçiliğe pek çok görevlerde bulunduklarını söylemiştik. Ama onların asıl işleri ders vermek, vaaz vererek toplumu aydınlatmak, nasihatleriyle yöneticileri yönlendirmek ve kitap yazmaktı. Kısacası onların asıl işleri ilim ve ilmî faaliyetlerdi.

İlmî ihtisaslarına baktığımızda onların neredeyse tamamının özellikle hadis, tefsir ve fıkıh konusunda yetkin oldukları görülmektedir. Müderrislerin bu üç ana ilmin haricinde belli başlı bazı branşlarla öne çıktıkları görülür. Mesela, Yahya et-Tebrîzî, Ebü'l-Berekât el-Enbârî, el-Vecîh el-Vâsîfî, Ebü'l-Berekât Dâvûd, İbnü's-Şecerî gibi müderrisler dilde; Ebü'l-Menâkıb Zencânî hilâf; Gazâlî, İbn Ebû Kudeyye, kelâm; Dûrî, Adevî, Kamerüddîn ve Müînüddîn'de matematikte ön plana çıkmışlardır.

4.6.2.5. Müderrislerin Maaşları

Nizâmiye Medresesi açılmadan önce müderrislere maaş bağlandığıyla ilgili bir malumata rastlanmamıştır. Hatta ilmin bir ücret karşılığında verilmesinin caiz olmayacağı kanaati uzun süre geçerli olmuştur (Ocak, 2017, 151). Bağdat'ta Nizâmiye Medresesinin yapılıp müderrislerinin maaş alacağını duyan Mâverâünnehir uleması ilim mâtemi tutup ilme ücret karıştığında bayağı ve tembel insanların ilimle meşgul olmaya başlayacağını ve ilmin değerini düşüreceklerini söylemişlerdir (Kâtib Çelebi, bty, 1/22; Çelebi, 1976, 236). Bu gelenek, ilk olarak Nizâmiye Medresesinde başlamış, daha sonra diğer medreselerde de devam etmiştir. Müderris ve talebelerin ne kadar maaş aldığıyla ilgili en net bilgiler Müstansırıyye Medresesi vakıf şartnamesinde geçmektedir. Orada müderrisler için aylık 12, muîdler için 3, talebeler için 2 dinar verilmektedir. Verilen bu miktarlar da diğer medresedekiler için aşağı yukarı aynı olmalıdır. Bir dinar 4,40 gram saf altına tekabül ettiğine göre bir müderrisin aylığı 52,8 muîdin 13,2, talebenin de 8,8 gram saf altındır.

4.6.2.6. Müderrislere Verilen Cezalar

Moğol istilâsına kadar geçen dönemde Bağdat'ta müderrislere yönelik uygulanan cezalarla ilgili olarak kaynaklarda bazı bilgiler verilmiştir. Verilen bu bilgilere göre müderrisler siyasi ve itikâdî nedenlerden ceza almışlardır. Müderrislerin hal tercemelerine bakıldığından daha çok görevden men (azl) şeklinde ceza verildiği görülmektedir. Azl ile ilgili pek çok örnekler daha önce verilmiştir. Bunun yanında hapis ve sadece İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgi olan eşek üstünde gezdirme şeklinde de cezalar verilmiştir. Onun verdiği bilgiye göre Sultan Melikşah Medresesi müderrisi İbn Muallim, bazı usûlcülerin Allah'ın var olmadığını iddia ettiklerinden bahsetmesi ve ardından İmâm Şafî'ye söylemediği muhalif şeyleri isnad etmesi üzerine vezir onu bir eşek üzerinde şehir halkına teşhir edilerek getirilmesini emretmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, 18, 196). Bu olayda da görüldüğü üzere bazı müderrisler itikâdî sebeplerden de ceza almışlardır. Nizâmülmülk'ün oğlu Ahmed'in torunu olan Ebû Nasr, Nizâmiye Medresesinde müderris iken muhtemelen Selçuklulara yakın olduğu için halifelik tarafından azledilip hapse atılarak siyasî bir sebeple cezalandırılmıştır (Sübkî, bty., 6/150).

5. SONUÇ-TARTIŞMA VE ÖNERİLER

11. yüzyılın ilk çeyreğinde Bağdat'ın Şîî ve Bâtînîlerin etkisi altında kalmasıyla hilâfet hâkimiyeti zaafa uğramış; tam da yok olma sürecine girerken Tuğrul Bey'in müdahalesiyle hilâfet, yeniden otoriteyi ele alarak güçlenmeye başlamıştır. Ancak Bağdat'ta fikrî anlamda Şîîlerin tesiri kendisini hissettirmiş; öte yandan Sünnî anlayış, onların karşısında etkili bir cevap verememiştir.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Selçuklular Bağdat'ta imar faaliyetlerine ağırlık verip kendilerine bir mahalle (Medine Tuğrul Bey) oluşturmuş, açtıkları ilmî kurumlar ve vakıflarla ilme ve ilim adamlarına sahip çıkmaya başlamışlardır. Bu mahallenin inşasıyla Bağdat'ta bulunan Türklerin kültürlerini koruma, devam ettirme politikası düşünülmüş olmalıdır. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin meşhedine bir medrese yaptırılması, Nizâmiye Medresesinin inşa edilmesi, Selçukluların savundukları mezhepsel inanışlarının bu şehirde güçlenmesi ve devam etmesi, Şîîler karşısında güçlü ve etkili olacak Sünnî ulema sınıfını meydana getirme gayelerini gütmüştür. Bu amaçlarla açılan mezkûr müesseseler, buradaki diğer toplumların kendi düşüncelerine uygun medreseler açma fikrini doğurmuş onlar da kendileri için ilim merkezleri oluşturmaya başlamışlardır.

Özellikle Nizâmiye Medresesi burada pek çok medresenin açılmasına örnek teşkil etmiş ve Bağdat'ta Mâlikî mezhebi hariç olmak üzere diğer mezheplere ait medreseler açılmıştır. Nizâmiye Medresesi, medreselerin sadece inşası bakımından değil, ilmî çalışmaların daha sistematik, devlet destekli, devletin amaç ve istihdam ihtiyacını karşılayan önemli merkezlere dönüşmesinde de etkili olmuştur.

Bu dönemde açılan medreselerdeki hocaların tasavvuf ve mezhep anlayışları öğrencileri vasıtasıyla geniş bir coğrafyaya yayılmış ve günümüzde bile başta Anadolu olmak üzere İslâm dünyasının pek çok yerinde etkisini sürdürmeyi devam ettirmiştir. Bu bakımdan dönemin ilmî ve fikrî çalışmalarında medreselerin eğitim politikalarının da dikkatle incelenmesiyle tesirini günümüze kadar sürdüren sosyopolitik oluşumlardaki sonuçlarını gün yüzüne çıkarmaya yönelik yeni çalışmaların yapılması faydadan hâli değildir.

Medreselerin ortaya koyduğu yeni sistematik, disiplinli ve çok branşlı eğitim anlayışı günümüz yükseköğretiminin çekirdeğini oluşturması bakımından da dikkat

çekicidir. Üniversitelerin oluşum ve gelişmesinde rol oynayan bu kurumların Nişâbur merkezli olarak ortaya çıkıp Bağdat'ta büyümesi ve gelişmesiyle okullaşmanın nüvesini oluşturması bakımından dikkat çekmektedir.

Medreselere dışarıdan gelerek eğitim alıp ülkelerine dönen öğrenciler bulundukları yerlerde Selçukluların fikir ve siyasî hâkimiyet düşüncelerinin de elçiliğini yaparak devletin kökleşmesi ve siyasî amaçlarını gerçekleştirmesinde etkin rol oynamışlardır. Günümüzde bile bazı ülkelerin üniversitelerine bu tür amaçlarla dış ülkelerden öğrenci kabul etmeleri ve kendi siyasî hedefleri doğrultusunda yetiştirmeleri o dönemdeki Selçuklu siyasetinin örnek alındığı bir uygulamaya benzemektedir.

Bağdat'ta Halife Müstansır-Billâh'ın daha görkemli, daha kapsamlı bir medrese (Müstansırıyye Medresesi) açma düşüncesi aslında halifelik ile Selçukluların arasında cereyan eden hâkimiyet yarışı ve Türk-Arap hâkimiyeti mücadelesinin de bir örneği olarak ele alınmalıdır. Bu girişimle halifeliğin dört mezhep bağlamında siyasî iktidarını elinde tutma ve halifeye bağlılığı artıracak bir kadro yetiştirme gibi amaçları olabileceği kanısına varılmıştır.

Avvad Korkis, Naci Ma'rûf ve Mustafa Cevâd gibi araştırmacıların özellikle Müstansırıyye Medresesi örneğinde Arapların dünyanın ilk üniversitesini açtıklarını dile getirmeleri (Avvâd, Mustansırıyye, 1945; Cevâd, el-Medresetü'l-Mustansırıyye, 1958; Ma'rûf, Târîhu Ulemâi'l-Mustansırıyye, 1959) üzerinde durulması gereken bir iddiadır. Onların bu iddialarının temel dayanağı medresede dinî ilimlerin yanında diğer bilim dallarında da eğitim verilmesidir. Dolayısıyla medresenin tek başına dinî ilimlerle birlikte diğer bilim dallarını da müfredatına katmasıyla ilgili ayrı bir çalışmanın da lüzumu ortadadır.

Öte yandan Müstansırıyye Medresesinin dört Sünnî mezhebi ihtiva eden, diğer ilim dallarını da bünyesinde barındıran bir medrese olarak özgürlükçü ve bilimsel tutumuyla İmâd Abdüsselâm Raûf, Naci Ma'rûf gibi araştırmacıların yanında İslâm dünyasının hatta dünyanın ilk üniversitesi sayıldığı da kayda değer bir iddiadır.

Elde ettiğimiz veriler sonucunda, Bağdat'taki medreseler, diğer bölgelerde açılan medreselere sadece sistematik bir yükseköğretim kurumu olarak değil, belli bir tasavvuf fikrinin katılmasıyla maneviyatı güçlendiren bir model olmuştur. Bu amaçla

kurulan pek çok medrese Osmanlı Devleti'nin son dönemine hatta günümüze kadar uzanan süreçte içerisinde bir tarikat ekolünü de barındırmıştır. Bağdat'ta Gazâlî ile başlayan medreselerdeki tasavvuf eğitimi daha sonra Abdülkâdir Geylânî ve Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ile devam etmiş, bu gelenek daha sonra ortaya çıkan tarikatların hâkim olduğu yerlerdeki medreselerde de sürdürülmüştür.

Bağdat'taki Nizâmiye Medresesinin müderrislerine bakıldığında neredeyse tamamının ilimde yetkin ve üst düzey görevlerde bulunan şahsiyetler olduğu görülmüş, bunlar görevlendirilmeden önce belli bir araştırma yapılarak seçilmiştir. Müderrisler, Nizâmülmülk hayattayken bizzat kendisi, ondan sonra oğulları, sultanlar ve daha sonra da halifeler tarafından verilen menşurla ve ilk ders merasimiyle görevlerine başlamışlardır. Nizâmiye Medresesi ile kural haline gelen müderris kıyafeti geleneği diğer medreseler tarafından da uygulanmıştır. Müderrisler hem yetiştirdikleri öğrenciler, hem yazdıkları kitaplar hem de yaptıkları vaazlarla topluma Sünnî anlayış çerçevesinde Şerî ilimleri vermişler, toplumu bu anlayış üzerinde tutmak suretiyle diğer fikir akımlarına karşı diri tutmuşlardır.

Diğer taraftan Bağdat'ta o dönemde sayıları gün geçtikçe artan tekkeler; toplumun iman, itikat ve maneviyatında bir gelenek oluşturarak ilimle birlikte manevî çalışmalarla karakter oluşumuna da katkı sağlamıştır. Tekkelerdeki maneviyat eğitimiyle İslâmî mistik anlayış hem çeşitlenmiş hem de yaygınlaşmıştır.

Eğitimde kişinin kendini tanıması ve belli bir disiplinde eğitilmesi önemli amaçlardan biridir. Bu amacın gerçekleştirilmesinde tekkelerin önemli bir rolü vardır. Bağdat'taki tekkeler verdikleri manevî eğitimin yanında sosyal ve psikolojik destekleri ile halkın bütünleşmesini ve kaynaşmasını sağlamıştır. Böylece yaygın eğitim vazifesi gören tekkeler sayesinde devletin istediği şekilde sosyalleşme gerçekleşmiştir. Halife Nâsır-Lidînillâh bu politikayla hareket ederek Bağdat'ta pek çok tekke açmıştır. Kuruluşlarından itibaren ve Bağdat'taki gelişmelerinden yola çıkarak tekke eğitimi bu çerçevede araştırılabilirse çok farklı sonuçlara varılacağı tahmin edilmektedir. Araştırmada tekkelerle ilgili dikkat çeken bir husus da sadece kadınlara ait ve onların eğitilmesini amaçlayan tekkelerin de mevcudiyetidir. Tekkelerin hem kadın sığınma evi hem de onların eğitildiği bir merkez olarak görülmesi tarihsel süreçte kadının eğitilmesiyle ilgili önemli bir ayrıntıdır. Öte yandan o dönemdeki tekkeler, devlet kontrolünde ve yarı bağımsız, fikrî özgürlüklere açık, devletin amaçlarıyla hizmet

veren kurumlardır. Günümüze kadar süren tekke geleneğinin devlet kontrolünde devamının sağlanması ya da güncel resmî alternatifler oluşturulması, toplumu yanlış yönlendiren illegal oluşumların türemesini engelleyecektir. Bu bakımdan halife Nâsır'ın tekkeler üzerinden siyasî hâkimiyetini nasıl diri tuttuğu ve halkın kendisine bağlılığını nasıl sağladığıyla alakalı yapılacak araştırmaların illegal tekkelere alternatif olacak çalışmalara yol göstereceği kanaatindeyiz.

Bağdat'ın ilmî yönündeki diğer bir unsur da kitap ve kütüphanelerin bolluğudur. Neredeyse her medresenin zengin bir kütüphanesinin bulunması, buna paralel dârülilim ve özel kütüphanelerin de azımsanmayacak zenginlikte kitaplara sahip olması şehirde o dönemde kitap sıkıntısı yaşanmadığının delili sayılabilir. Bir de bu şehrin kitap dünyasını tamamlayan Bağdat'ın en kapsamlı çarşısı olan Sûku'l-Verrâkin'i de işin içerisine katmak gerekir.

Selçukluların ve izinde giden diğer devletlerin kurduğu medreseler, devletin siyasî amacını gerçekleştirerek devlet adına bir fikir birliği oluşturma, devletin temel hedeflerine sahip çıkıp, bu düşünceyi geliştirme gibi bir çalışma alanı olması bakımından örnek eğitim kurumları olmuştur.

Medreselerin kazandırdığı diğer bir katkı, devletin ve toplumun ihtiyaç duyduğu kadı, tabip, kâtip, avukat, divan memurları vb. kalifiye kişilerin devlet tekelindeki resmî kurumlar tarafından yetiştirilmesidir. Toplumu siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan etkileyecek olan kişiler, daha devletçi kişilikleriyle topluma bu hedefte hizmet edecekler, böylece devletin daha güçlü ve halkıyla bütünleşik bir yapısı ortaya çıkacaktır. Bu gayeleri önceden gören Selçukluların eğitim ve ilim çalışmalarına bütçe ayırması, ilim ehline saygı duyup destek vermesi, onları üst düzey vazifelerde kullanarak topluma onların vasıtasıyla devletin büyüklüğünü hissettirmeleri, devletin kalıcılığını ve daha da büyümesini sağlamıştır.

Öte yandan Nizâmülmülk'ün açtığı ve belli bir mezhep ya da düşünce zorunluluğu getirilmesi suretiyle model olduğu medrese ve diğer müesseselerdeki buna benzer hedefler her ne kadar başarılı olduysa da, eksik bir tarafı vardı. O da toplumun en çok ihtiyaç duyduğu birlik ve beraberlik duygusuydu. Maalesef birlik ve beraberlik duygusunun medresede tam anlamıyla verildiğini söyleyemiyoruz. O dönemin kaynakları medreseden kaynaklı mezhep ve tasavvuf kavgalarının

yaşandığıyla ilgili bilgiler nakletmişlerdir. Bu kavgalar ilmî çalışmaların yavaşlamasına ve değişik zamanlarda kitapların toplatılarak yakılması suretiyle birikimin de yok olmasına sebep olmuştur. Halife Müstansır muhtemelen dört mezhepli medreseyi bu kavgayı bitirmek için açmıştır. Selçukluların bu tek mezhepli medreseleri açarken hoşgörü çerçevesinde, temelde Sünnî anlayışın ilmî yönden güçlenmesini sağlamak, batıl fikirlere karşı savaşmak gibi amaçlar güttüğü ortadadır. Ama özellikle Nizâmiye Medresesindeki koyu mezhepçilik sadece Sünnî olmayanlara karşı olmamış, Hanbelîlere karşı da bir atağa dönüşmüştür. Hanbelîlere karşı yapılan mücadelelerde Selçukluların resmî bir desteği yoksa da onlar, çatışmaları engelleyecek bir tutum da izlememişlerdir.

Bağdat'ta Sünnî mezhepler içerisinde ortaya çıkan bu kavga ve çatışmalar daha çok Hanbelî ve Şafiî mezhebi medreselerinin taraftarları arasında gerçekleşmiştir. Kaynaklardan Haneî medreselerinin Şafiî medreselerine göre daha kucaklayıcı ve mezhep kavgalarından daha uzak olduğu anlaşılmaktadır. İşin ilginç yanı Selçuklu sultanları Haneî medreselerini açıp, onları vakıflarıyla sürdürürken çatışmalara sebep olan Nizâmiye Medresesi ile ilgili müderris maaşı hariç, doğrudan yardımlarıyla ilgili bir malumat görülmemiştir. Bu yönüyle bakıldığında Selçuklu ailesinin çatışmalara yol açan bu medrese ile çok yakın ilgilerinin olmadığı görülmektedir. Netice olarak Selçuklu ailesinin destekledikleri Haneî medreseleri hoşgörüden, birlik ve beraberlikten uzak değilken Nizâmiye Medresesi koyu bir Şafiî tutumu sergileyerek çatışmalara sebep olmuştur. Medresenin bu olumsuzluğuna rağmen Şii/Fâtimîlere karşı sergilediği ilmî ve fikrî mücadele, İslâm-Türk dünyası için olumlu ve önemli bir sonuçtur.

Bağdat'ta Haife Mansûr'un yaptırdığı ilk Camii olan Mansûr Camii hem ilmî faaliyetlerin yapıldığı bir merkez olması hem de Halife Me'mûn döneminde zikir meclislerini de içerisinde barındırması bakımından ilk yer sayılmaktadır. Başta bu camii olmak üzere diğer camilerde hem medreselerin varlığında hem de öncesinde fıkıh, tefsir, hadis, münazara, tarih ve edebiyat gibi dersler için halkalar oluşturulmuştur. Bu halkaların müderrislerinin seçimlerinde halifenin ya da ileri gelen devlet adamlarının dahli olduğu görülmektedir. Selçuklular da Bağdat'a başta Sultan Camii olmak üzere pek çok camii kazandırmıştır. Selçukluların camilerinde de ilmî faaliyetler sergilenmiştir. Özellikle Melikşah'ın yaptırdığı camii medreseye dönüşmüş,

“Medrese Câmîu’s-Sultan” adıyla kaynaklarda en sık geçen eğitim merkezlerinden birisi olmuştur.

Bağdat’taki Müsteced Camii, hem ilim meclisleri, hem fütüvvet hırkasının giydirildiği bir mekân, hem de içerisinde dârü’l-kur’an bulunduran merkez olması gibi özellikleriyle şehrin nadir camilerinden birisi olmuştur.

Kuruluşundan itibaren tıp ilmine ve hastanelere önem verilen Bağdat’ta Selçuklular döneminde var olan bimâristanlarla ilgili malumatların kaynaklarda çok fazla geçmediği görülmektedir. Tutuşkiye Bimâristanı dışında Selçuklulara ait bir hastane ismi bulunamamıştır. Tespit ettiğimiz toplam 6 Bimâristan’dan sadece Tutuşkiye Bimâristan’ı çalıştığımız dönemde, diğerleri ise 11. Yüzyılın başlarına kadar olan süreçte açılmışlardır.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac, G. (1999). *Abu'l-Farac Tarihi* (3. b., Cilt I). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: TTK Basımevi.
- Açıkgenç, A. (2007). *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim* (3. b.). Ankara: TDV. Yayınları.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk Eğitim Tarihi* (8. b.). Ankara: Alfa Yayınları.
- Alevî, N.-i. H. (1993). *Sefernâme* (2 b.). (Y. El-Haşşâb, Çev.) Kahire: El-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme.
- almaany.com. (2019, Aralık 16). el-Maânî: <https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/> adresinden alındı
- almadapaper. (2018, Aralık 21). Aralık 21, 2018 tarihinde Mecelle el-Medâ: <https://almadasupplements.com/view.php?cat=20222> adresinden alındı
- Âlûsî, M. Ş. (2010). *Târîhu Mesâcidi Bağdâd ve Âsârîha*. Bağdat: Matbaatü Dârü's-Selâm.
- Arslantaş, N. (2009). *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia İslâm Dğnyası Gözlemleri* (2. b.). İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Asîrî, M. S. (1985). *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî*. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Kısmü'd-Dirâsâtü'l-Ulya'l-Hadariyye. Mekke: Basılmamış Doktora Tezi.
- Askalânî, İ. H. (1972). *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Âyâni'l-Mieti's-Sâmine* (Cilt 1-6). (M. A. Hân, Dü.) Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Osmâniyye.
- Ataallah, H. A. (tarih yok). *Beytü'l-Hikmeti Fî Asri'l-Abbâsiyyîn*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
- Avcı, C. (2011). *Târîhu Bağdâd* (Cilt 40). Ankara: TDV. Yayınevi.
- Avvâd, K. (1945). el-Medresetü'l-Mustansırıyye bi Bağdâd. *Sümer*(1), 76-130.
- Avvâd, K. (1986). *Hazâinü'l-Kütübi'l-Kadîme fi'l-İrâk*. Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî.
- Aydınlı, A. (2000). İmlâ. *DİA* (Cilt 22, s. 225-226). içinde Ankara: TDV Yayınevi.

- Aynî, B. M. (2007). *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*. (M. R. Mahmûd, Dü.) Kahire: Matbaatü Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.
- Âzâmî, Ş. H. (1964). *Târîhu'l-Câmîi'l-İmâmi'l-Âzâm ve Mesâcidü'l-Âzâmiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Âni.
- Bağdâdî, H. E. (2001). *Târîhu Bağdâd ve Medînetü's-Selâm*. (B. I. Mahfûz, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye.
- Bek, A. İ. (1981). *Târîhu'l-Bimâristânâtî fi'l-İslâm* (2 b.). Beyrut: Dârü'r-Râid.
- Bek, H. M. (1986). *Muhadarâtü Târîhi'l-Ümami'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kelâm.
- Beken, A. (2016). Mustansiriyye Medresesinde (631/1233-34) Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 309-337.
- Biçer, B. (2013). Kuruluş Döneminde Nizâmiye Mesreselerinin Müderrisleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 16, 263-287.
- Bin Abdullah, S. (2020, Mart 5). *el-Elûkah*. Mart 5, 2020 tarihinde el-Elûkah: <https://www.alukah.net/culture/0/123707/> adresinden alındı
- Bozkurt, N. (1993). Dârü'l-Hadis. *DİA* (Cilt 8, s. 527-529). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Bozkurt, N. (1993). Dârü'l-Kurra. *DİA* (Cilt 8, s. 543-545). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Bozkurt, N. (2006). Müderris. *DİA* (Cilt 31, s. 467-468). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Bozkurt, N. (2016). *Abbâsîler* (2. b.). Ankara: TDV. Yayınları.
- Bündârî, e.-İ.-F. b. (1900). *Kitâbü Târîhi Âli Selcûk*. Mısır: Meclisü İdâreti's-Şirke.
- Cahız, E. O. (1960). *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Mısır: Mektebetü Hancî.
- Câmiî, A. (1995). *Nefehâtü'l-Üns (Evliya Menkıbeleri)*. (S. Uludağ, & M. Kara, Dü) İstanbul: Marifet Yayınları.
- Can, Y. (1995). *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: TDV Yayınevi.
- Cevâd, M. (1953). el-Medresetü'n-Nizâmiyyetü bi-Bağdâd. *Sümer*, 9(2), 317-345.

- Cevâd, M. (1954). er-Rubutü'l-Bağdâdiyye. *Sümer*, 10(2), 218-249.
- Cevâd, M. (1958). el-Medresetü'l-Mustansırıyye. *Sümer*, 14(2), 27-75.
- Cevâd, M. (1958). el-Medresetü'l-Mustansırıyye ve Müderrisüha ve Muhaddisüha ve Nâzirüha ve Dârü'l-Kur'âni'l-Mustansırıyye fî Nusûsin Târihiyyetin Gayri Menşûrâtın. *Sümer*, 14(2), 27-75.
- Cevâd, M., & Sûse, A. (1958). *Delîlü Haritati Bağdâd el-Mufasssal fî Hitati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*. Bağdat: Matbaatü'l-Mecammai'l-İlmi'l-Irakî.
- Cirit, H. (2017). V/XI. Yüzyılda Vaizler ve Hadis İlmiyle Münasebetleri. *MÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(53), 1-26.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. (M. Bütün, & S. B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cuma, U. Y. (2011). el-Medârisü'l-Hanbeliyye fî Bağdâd ve Eserüha fî'l-Fikri'd-Dînî Ebâne'l-Asri's-Selcûkî. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu (Entelektüel Hayat)*. 4, s. 361-368. Konya: Servet Ofset.
- Cübeyr, İ. (1802). *Rıhle*. Beyrut: Dârü Sâdır.
- Cündî, M. A., & Hasaneyn, A. (1996). Min Eşheri'l-Medârisi'l-İslâmiyyeti'l-Kadîme. *el-Faysal*, 239(3), 99-103.
- Çelebi, A. (1976). *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çelebi, İ. (2006). Mu'tezile. Komisyon içinde, *DİA* (Cilt 31). İstanbul: TDV.
- Dağ, M., & Öymen, H. (1974). *İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Dâvûdî, H. Ş. (1983). *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Demirci, M. (1996). *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dımaşkî, E.-M. M. (1998). *Zeylû Tezkireti'l-Huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Dûrî, A. (1991). Bağdat. *DİA* (Cilt 4, s. 425-433). içinde Ankara: TDV Yayınevi.

- Dündar, A. (2012). *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâmı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dündar, A. (2019). *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Basılmamış Doktora Tezi.
- Dündar, A. (2021, Temmuz). Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*(46), 1-58. Ağustos 20, 2021 tarihinde http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi46/isad046_dundar.pdf adresinden alındı
- Ebû Şâme, Ş. A. (2002). *Kitâbü'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû'l-Fida, Z. E.-Â. (1992). *Tâcü't-Terâcim*. (M. H. Yûsuf, Dü.) Dimaşk: Dârü'l-Kalem.
- Ebü'n-Nasr, M. A. (2002). *El-Evkâfî fî Bağdâd El-Asrî'l-Abbâsiyyi's-Sânî*. byy.: Ayn Liddirâsâti ve'l-Bühûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye.
- Efendioğlu, M. (2009). Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. Komisyon içinde, *DİA* (Cilt 36, s. 461-462). İstanbul: TDV. Yayınları.
- Emîn, H. (1965). *Târîhü'l-Irak fî'l-Asri's-Selcûkî*. Bağdat: byy.
- Enbârî, E.-B. a. (1985). *Nüzhetü'l- Elbâ fî Tabakâti'l- Üdebâ* (3. b.). (İ. es-Samarrâî, Dü.) Ürdün: Mektebetü'l-Menâr.
- Erünsal, E. İ. (2003). Kütüphane. Komisyon içinde, *DİA* (Cilt 27, s. 32-35). İstanbul: TDV. yayınları.
- Erünsal, İ. E. (1993). Dârülilim. *DİA* (Cilt 8, s. 539-541). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Evsî, E. A.-E. (1965). *es-Seferü'l-Hâmisi min Kitâbi'z-Zeyli ve't-Tekmile likitâbeyi'l-Mevsûli ve's-Sıla*. (İ. Abbas, Dü.) Beyrut: Dârü's-Sekâfe.
- Faruqi, Z.-H. (1987). The Development of The Institution of Madrasah and Nizamiyah of Baghdat. *Studies of Islam*, 26(3), 253-263.

- Fazlullah, R. (2010). *Câmiü't-Tevârih Selçuklu Devleti*. (E. Göksu, & H. H. Güneş, Çev.) İstanbul: Selenge yay.
- Fevvâz, Z. (1895). *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabâti'l-Hudûr*. Kahire: Matbaa el-Kubra'l-Emîriyye.
- Gazâlî, E. H. (1958). *İhyâü Ulûmiddîn* (Cilt 1). Beyrut: Dârü'l-Mâ'rife.
- Göktürk, T., & Dağ, İ. (2014). Nizamiye Medreselerinin Eğitim ve Öğretimdeki Rolü. *The Journal of academic Social Sciense Studies*, 27(Sonbahar), 457-469. doi:10.9761/JASSS2430
- Gözütok, Ş. (2006). İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseseleşme. *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 9(26), 17-44.
- Gözütok, Ş. (2012). *İslâm'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Günay, H. M. (2012). Vakıf. *DİA* (Cilt 42, s. 475-479). içinde İstanbul: TDV yay. Mayıs 8, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif> adresinden alındı
- Güzel, A. (2012). *Abbasi Halifesi Mehdi B. Mansur ve Siyâsî Yönü*. Konya: Kitap Dünyası.
- Ğassânî, e.-M.-E. (1975). *el-Ascedü'l-Mesbûk ve'l-Cevherü'l-Mahkûk fî Tabakâti'l-Hülefa ve'l- Mülûk*. (A.-M. Ş. Mahmûd, Dü.) Bağdat: Dârü'l-Beyân.
- Hamevî, Y. (1993). *Mû'cemü'l-Üdebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (Cilt 1-6). (İ. Abbas, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İlmî.
- Hamevî, Y. b.-R. (1995). *Mu'cemü'l-Buldân* (2 b., Cilt 7). Beyrut: Dârü Sâdır.
- Hartman, A. (2006). Nâsır-Lidînillâh. *DİA* (Cilt 32, s. 399-402). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Kasım 11, 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasir-lidinillah> adresinden alındı
- Hartmann, A. (2006). Muktedî-Biemrillâh. *DİA* (Cilt 31, s. 142-143). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Hatiboğlu, İ. (2006). Müzakere. *DİA* (Cilt 32, s. 233-234). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Hitti, P. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Hodgson, M. G. (1993). *İslâm'ın Serüveni* (Cilt 2). (İ. Kutluer, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbn Batuta. (1904). *Rihle İbn Batuta Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*. Matbaatü'l-Hayriyye.
- İbn Dimyatî, A. b. (tarih yok). *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd*. (E. F. Kayser, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Usaybia, M. E.-A. (tarih yok). *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Entebbâ*. (N. Rıza, Dü.) Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât.
- İbn Hallikân, E.-A. Ş. (1978). *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân* (Cilt 1-5). (İ. Abbas, Dü.) Beyrut: Dârü Sâdır.
- İbn Kadî Şühbe, B. E.-F. (2011). *Bidâyetü'l-Muhtâc Fî Şerhi'l-Minhâc* (Cilt 3). (E. b. ed-Dağistânî, Dü.) Cidde: Dârü'l-Minhâc.
- İbn Kesîr, E.-F. (1991). *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Cilt 1-15). (A. b. Hâkim, Dü.) Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. (2004). *Tabakâtü's-Şâfiyye*. (A. Mansûr, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî.
- İbn Kunfuz, E.-A. A. (1986). *el-Vefeyât*. (A. Noyhad, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde.
- İbn Münevver, M. (tarih yok). *Esrârü't-Tevhîd*. (E. Abdülhâdî, Çev.) Mısır: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme.
- İbn Nakta, H. E. (1987). *Tekmiletü'l-İkmâl* (Cilt 1-6). (A. Abdurabbi'n-Nebi, Dü.) Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kura.
- İbn Neccâr, H. M. (tarih yok). *Zeylû Târîhi Bağdâd*. (K. Farah, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Nizâm, M. e.-H. (1979). *el-Uredâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*. (A. Hasaneyn, & H. Emin, Dü) Bağdat.
- İbn Receb, A. b. (2005). *ez-Zeylû Alâ Tabakâti'l-Hanbeliyye* (Cilt 1-5). (A. b. el-Useymin, Dü.) Mekketü'l-Mükerreme: Mektebetü Ubeykân.

- İbn Sa'd, M. (tarih yok). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. Beyrut: Dârü't-Turâsi'l-Arabî.
- İbn Sâî, A. b. (2009). *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*. Tunus: Dârü'l-Ğarbî'l-İslâmî.
- İbn Salâh, Ş. (tarih yok). *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâm.
- İbnü'd-Dübeysî, E. A. (2006). *Zeylû Târîhi Medineti's-Selâm* (Cilt 1-7). (B. A. Mâ'rûf, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Biyografilerle Selçuklu Tarihi (Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb'den Seçmeler)*. (A. Sevim, Dü.) Ankara: TTK. Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. (1980). *Menâkıbü Bağdâd*. (M. B. el-Bağdâdî, Dü.) Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. (1985). *Menâkıbu Mâ'rûfi'l-Kerhî ve Ahbâruhu*. (A. el-Cebbûrî, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Azî.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. A. (1992). *el-Muntazâm fî Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem* (Cilt 15-20). (M. A. Ata, & M. A. Ata, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. A. (1987). *el-Kâmil fî't-Târih* (Cilt 1-11). (E.-F. Abdullah, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. E.-Ş. (1987). *el-Kâmil fî't-Târih* (Cilt 8). (M. Y. Ed-Dakkâk, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Fuvatî, K. (1995). *Mecmau'l-Âdâb fî Mû'cemi'l-Elkâb* (Cilt 1-5). (M. el-Kâzım, Dü.) Tahran: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-İslâmî.
- İbnü'l-Fuvatî, K. (2003). *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fî'l-Mieti's-Sâbia*. (M. en-Necm, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-İmâd, Ş. E.-F. (1993). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb* (Cilt 1-8). (A. el-Arnâvût, & A. el-Arnâvût, Dü.) Beyrut: Dârü İbn Kesîr.
- İbnü'l-İmrânî. (1999). *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*. (K. es-Samarrâî, Dü.) Kahire: el-Âfâkü'l-Arabiyye.

- İbnü'l-Mibred, C. Y. (2000). *el-Cevherü'l-Mundad fî Tabakâti Müteahhiri Ashâbı Ahmed*. (A. b. el-Useymin, Dü.) Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân.
- İbnü's-Sâî, E. T. (2010). *Târîhu İbnü's-Sâî* (Cilt 1). (M. A. el-Kadehât, Dü.) Amman: Dârü'l-Fârûk.
- İbnü't-Tiktaka, M. b. (tarih yok). *el-Fahrî fî'l- Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârü Sâdır.
- İhsanoğlu, E. (2019). *Medreseler Neydi? Ne Değildi?* İstanbul: Kronik Yayınları.
- İsnevî, C. A. (1981). *Tabakâtü's-Şâfiyye* (Cilt 1-2). (A. el-Cubûrî, Dü.) Riyad: Dârü'l-Ulûm.
- Kadı, E.-H. (tarih yok). *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Cilt 2). Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (3. b.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalaycı, M. (2014). Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz. *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî* (s. 133-144). Eskişehir: Ofis Yayın Matbaacılık. 6 16, 2021 tarihinde https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/75437/mod_resource/content/1/13.%20Hafta.pdf adresinden alındı
- Kalkaşendî, E.-A. A. (1914). *Subhu'l-A'şâ* (Cilt 4). Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *DİA* (Cilt 18, s. 133-143). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Kan, K. (2010). *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa: Basılmamış Doktora Tezi.
- Kanar, Y. (2017). *Abbâsî Devrimi Bağdat ve Beytü'l-Hikme*. İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Kara, M. (2011). Tekke. *DİA* (s. 368-370). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Kâtib Çelebi, H. H. (bty.). *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (Cilt 1). Beyrut: Dârü't-Tür'asi'l-Arabî.
- Kaya, M. (2009). Sinan b. Sabit. *DİA* (Cilt 40, s. 239-240). içinde Ankara: TDV Yayınevi.

- Kaya, S. (2008). Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat. *Akademik Bakış*(15), 1-16. Ocak 5, 2019 tarihinde <https://docplayer.biz.tr/1342025-Buyuk-selcuklular-doneminde-bagdat-dr-selim-kaya-ksu-fen-edebiyat-fakultesi-tarih-bolumu.html> adresinden alındı
- Kazıcı, Z. (2018). *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi* (5. b.). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Kazvîni, Z. b. (1848). *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. (F. Wüstenfeld, Dü.) Göttingen: Druck un Verlak der Dieterichshscen.
- Keleş, N. (2015). İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdat Şahnesi Bihrûz el-Hâdim. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30(2), 451-477. Mayıs 22, 2020 tarihinde https://www.academia.edu/20063991/Nevzat_Kele%C5%9F_%C4%B0nsanlar%C4%B1n_En_Kibarlar%C4%B1ndan_Sel%C3%A7uklular%C4%B1n_Ba%C4%9Fdad_%C5%9Eahnesi_Bihr%C3%BBz_El_H%C3%A2dim_One_of_the_Kindest_People_Sel_djukid_Shihna_of_Baghdad_Bihr%C5%ABz_Al_Kh%C4%81dim_adresinden_alındı
- Kenan, S. (2015). Modern Üniversitenin Oluşum Süreci. *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, 45, 333-367. Haziran 12, 2019 tarihinde http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli_sy45/2015_45_12_skenan.pdf adresinden alındı
- Kesâî, N. (1944). *Medârisü Nizâmiyye ve Tesîrâtü İlm-i ve İctimâiyân* (2 b.). Tahran: Müessese İntişârât Emîr Kebîr.
- Keskioğlu, O. (1985). *İslam'da Eğitim ve Öğretim*. Ankara: TDV. Yayınevi.
- Keyânî, M. (2013). *Hankahlar Tarihi*. (E. Ali, & S. Gökbulut, Çev.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kıftî, C. E.-H. (1986). *İnbâhü'r-Rüvât alâ Enbâhin'Nuhât* (Cilt 1-4). (E.-F. İ. Muhammed, Dü.) Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
- Kîlânî, M. Ş. (1971). *Medârisü Bağdâdi'l-Kadîme*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kisâî, N. (1323). *Medârisü Nizâmiyye ve Tedrîsâtü'l-İlmî vel-İctimâiyân*. Tahran: Müessese İntişârât Emir Kebîr.

- Kîşî, Ş. M. (1987). *el-İrşâdü ilâ İlmi'l-İ'râb*. (A. A. el-Hüseynî, & M. S. el-Umeyrî, Dü) Mekketü'l-Mükerreme: Merkezü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî.
- Kocabaş, Ş. (1996). İslam ve Bilim. *Divan*, 1, 67-83. Haziran 13, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254295> adresinden alındı
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: MEB.
- Kusayrî, î. Y. (2008). *Edvâ Ale't-Turâsi'l-Hadarî el-Mîmâriyyü'l-İslâmî fî'l-Irak*. Rabat: İsesco.
- Kutlu, S. (2011). *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınevi.
- Ma'rûf, N. (1959). *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Âni.
- Ma'rûf, N. (1973). *Medârisü Kable'n-Nizâmiyye*. Bağdâd: el-Mecammaa'l-İlmi'l-Irakî.
- Ma'rûf, N. (1973). *Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-Meşriki'l-İslâmî*. Bağdâd: Matbaa el-İrşâd.
- Makdisî, G. (2007). *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. (A. H. Çavuşoğlu, & H. T. Başoğlu, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Makdisî, G. (2012). *Ortaçağ'da Yükseköğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*. (A. H. Çavuşoğlu, & H. T. Başoğlu, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Mansûr, İ.-M. e.-E. (1981). *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırru'l-Halâik*. (H. Habeşî, Dü.) Kahire: Âlemü'Kütüb.
- Mansûrî, E.-T. N. (2007). *ed-Delîlü'l-Muğnî Lişüyûhi'l-İmâm Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî*. Riyad: Dârü'l-Kiyân.
- marefa.org. (2021, Haziran 2). Haziran 2, 2021 tarihinde [www. marefa.org](http://www.marefa.org): https://www.marefa.org/%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9_%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%85%D8%A7%D9%85_%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B9%D8%B8%D9%85 adresinden alındı
- Ma'rûf, N. (1966). *Neş'etü'l-Medârisi'l-Müstakille fî'l-İslâm*. Bağdâd: Matbaatü'l-Ezher.

- Mavsılî, K. E.-B. (2005). *Galâidü'l-Cümân fî Ferâidi Şuarâi Hâza'z-Zamân* (Cilt 1-9). (K. S. el-Cebûrî, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mazahari, A. (1964). Müslüman Ortaçağ'da Eğitim ve Öğretim. (B. Üçok, Dü.) *AÜİFD*, 12, 119-128.
- Mekkiyye, M. (2005). *Bağdâd*. Londra: Varrak Puplishing Ltd.
- Menekşe, Ö. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Merçil, E. (2008). *Büyük Selçuklu Devleti* (2. b.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Mes'ûdî, E. H. (tarih yok). *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. Beyrut: Dârü't-Turâsi'l-Arabiyye.
- Muhyiddîn, E. M. (1993). *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (Cilt 1-5). (A. M. el-Hulv, Dü.) Riyad: el-Hicr.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Müdevvir, C. N. (2003). *Târîhu Irâk fî- Asri'l-Abbâsîyyîn*. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arab.
- Mümtehin, H. A. (1966). Nizâmiye-i Bağdâd. *Amuziş ve Parvariş*, 37-44.
- Nebi, B., & Sâmi, e.-S. (2006). Mustansiriyye Medresesi. *DİA* (Cilt 32, s. 121-123). içinde Ankara: TDV Yayınevi.
- Nedîm, İ. (tarih yok). *el-Fihrist*. (Ş. İ. Ramazan, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Nefîsî, S. (1967). *el-Medresetü'n-Nizâmiyye fî Bağdâd*. Beyrut: ed-Dirasâtü'l-Arabiyye.
- Nuaymî, A. b. (1988). *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*. (C. el-Hasenî, Dü.) Kahire: byy.
- Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tatav Yay.
- Ocak, A. (2009). Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs üzerindeki Etkileri. *Turkish Studies*, 4(3 Spring), 1622-1647.
- Ocak, A. (2017). *Nizâmiye Medreseleri* (2. b.). İstanbul: Semerkant Yay.

- Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizâmiye Medreselerinin Etkisi. *Marife*, 8(1), 137-148.
- Öngören, R. (2010). Sühreverdî, Ebu'n-Necîb. *DİA* (Cilt 38, s. 35-36). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Özaydın, A. (2006). Müstazhir-Billah. *TDV*, XXXII, 127-128. İstanbul: TDV.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. *DİA* (Cilt 33, s. 194-196). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Özdemir, H. A. (2011). *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özdemir, H. A. (2013, Aralık). Ahilerin Büyük Şeyhi Şihâbeddîn-i Sühreverdî (539-632/1145-1234) Anadolu ve Konya Ziyareti, Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarıyla ve KAnaat Önderleriyle İlişkileri. (H. A. Özdemir, Dü.) *Yeni İpek Yolu*, XIV(Özel), 1*31.
- Özdemir, M. N. (2008). Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler. *SUTAD*, 24, 315-367.
- Özel, A. (2002). Kelvezânî. *DİA* (Cilt 25, s. 218). içinde İstanbul: TDV. Yayınevi.
- Öztürk, N. (2006). Mütevellî. *DİA* (Cilt 32, s. 217-220). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Pala, A. İ. (2006). Cuma Namazına Dair. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*(8), 285-302. doi:http://isamveri.org/pdfdrg/D02533/2006_8/2006_8_PALAAI.pdf
- Pedresen, J. (2012). *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. (M. M. Karagözoğlu, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2018). Nizamiye Medreselerinin Kuruluş ve Önemi. *USAD*(8), 124-135.
- Piyadeoğlu, C. (2020). *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Rabâsî, M. Y. (2010). *el-Müessesetü't-Tâlîmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel* (h. 132-232). Bingazi: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye.
- Râvendî, M. b. (2005). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. (İ. E. eş-Şevâribî, A.-N. M. Hasaneyn, F. es-Sayyad, & M. Bedî, Çev.) Kahire: el-Meşrûu'l-Kavmî Li't-Terceme.
- Râvî, T. (2015). *Bağdâd Medînetü's-Selâm*. Kahire: Müessese Hindâvî Li't-Tâlîm ve's-Sekâfe.

- Safedî, S. H. (2000). *el-Vâfî bi'l-Vefeyât* (Cilt 1-29). (A. el-Arnâvût, & M. Türkî, Dü) Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Sâid, H. (2000). *Varrâku Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî*. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İlmiyye.
- Sâid, H. (2011). *Mevsûatü'l-Verrâka ve'l-Verrâkîn fî'l-Hadâratî'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'l-İntişâri'l-Arabî.
- Sakkar, S., & Nebi, B. (2006). Müstansiriyye Medresesi. *DİA* (Cilt 32, s. 121-123). içinde İstanbul: TDV yay. Mayıs 5, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustansiriyye-medresesi> adresinden alındı
- Sallâbî, A. M. (2006). *Devletü's-Selâcika*. Kahire: Müessese Ikra'.
- Sallâbî, M. (2020). *Mevkî er-Resmî es-Sallâbî*. Haziran 13, 2020 tarihinde es-Sallâbî: <http://alsallabi.com/article/351> adresinden alındı
- Sârifnî, İ. b. (1989). *el-Müntehâb mine's-Siyâk li Târîhi Neysâbûr*. (M. A. Abdulaziz, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sayılı, A. (2011). *Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese* (2. b.). (R. Duran, Çev.) Ankara: Öncü Basımevi.
- Selâhaddîn, M. b. (1973). *Fevâtü'l-Vefeyât* (Cilt 1-5). (İ. Abbas, Dü.) Beyrut: Dârü Sâdır.
- Selâmî, A. (2014). *el-Medhalü İlâ Fenni'l-Münazara*. Doha: Dârü Bulûmezberî.
- Sem'ânî, E. S. (1980). *El-Ensâb* (Cilt 1-8). Kahire: Mektebe İbn Teymiye.
- Sıddıqî, J. (2012). *Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Basılmamış. Kasım 12, 2018 tarihinde <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/34574/JawadSIDDIQItez.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alındı
- Sûlî, E. M. (1935). *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l Müttakî-Lillâh*. (C. H. Dan, Dü.) Mısır: Matbaatü's-Sâvî.

- Sûse, A. (1952). *Atlasu Bağdâd*. Bağdat: Matbaatü'l-Medîneti'l-Messâhati'l-Âmme.
- Sutay, G. (2013). *Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Bağdat Halifeliği ile Siyasi Kültürel-Dinî İlişkiler*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum: Basılmamış. Aralık 11, 2018 tarihinde <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- Sübkî, T. A. (1992). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübra* (2. b., Cilt 1-10). (M. M. et-Tannâhî, & A. M. el-Hulv, Dü) Mısır: el-Hicr.
- Süyûtî, C. A. (1965). *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât* (Cilt 1-2). (İ. M. Ebu'l-Fadl, Dü.) Halep: Matbaa İsa el-Bâbî el-Halebî.
- Süyûtî, C. A. (2018). *Halifeler Tarihi*. (C. M. Mustafa, Dü., & A. Gündüz, Çev.) İstanbul: Asalet Yayınları.
- Şehrezûrî, İ.-S. T. (1992). *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfiyye* (Cilt 1-2). (M. A. Necîb, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Şimşek, H. (2009). Eğitim Tarihi Araştırmalarında Yöntem Sorunu. *AÜEBFD*, 42(1), 33-51.
- Şîrâzî, E. İ. (1970). *Tabakâtü'l-Fukaha*. (İ. Abbas, Dü.) Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî.
- Şühbe, İ. K. (1978-1980). *Tabakâtü's-Şâfiyye*. (H. Abdulalim, Dü.) Haydarabad: Matbaa Mahlas.
- Taberî, E. C. (1966). *Târîhu'r-Rüsûl vel-Mülûk* (2. b., Cilt 8-9). (İ. Ebu'l-Fadl, Dü.) Mısır: Dârü'l-Maârif.
- Takiyyüddîn, A. b.-B. (2003). *Kitâbü'l-Münevver fî Râcihi'l-Muharrar*. (V. A. el-Münîs, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Talas, M. A. (2000). *Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*. (S. Cihan, Çev.) Samsun: Otak Form.
- Tâzî, Â. (2008). el-Cühûdü'l-İlmiyye li'l-Vezîri's-Selcûkî Nizâmülmülk et-Tûsî fî Mukâvemeti'l-Vücûdi's-Şîî bi'l-Meşriki'l-İslâmî Hilâle'l-Karn (h5/m11). *Akademiyeye li'd-Dirâsâti'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye*, 19, 65-79. Eylül 19, 2019 tarihinde <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/74001> adresinden alındı

- Tell, Ö. S. (2009). *Mutasavvifatü Bağdâd fî'l-Karni's-Sâdisi'l-Hicrî*. Umman: Dârü'l-Me'mûn li'n-Neşr.
- Temîmî, H. K. (2011). *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsî ve Devruhu fî Zuhûri Merâkizi'l-Hikmeti fî'l-Âlemi'l-İslâmî*. Umman: Darü'z-Zahrân.
- Temîmî, T. b. (1970). *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* (Cilt 1). (A. M. el-Hulv, Dü.) Kahire: el-Meclisü'l-Â'la li's-Şüûni'l-İslâmiyye.
- Temîmî, T. b. (1983). *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* (Cilt 1-4). (A. M. el-Hulv, Dü.) Riyad: Dârü'r-Rufâî.
- Terzioğlu, A. (1997). Bîmâristan. *DÎA* (Cilt 6, s. 163-178). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (10. b.). İstanbul: Ötüken.
- Turan, O. (2018). *Selçuklular ve İslâmiyet* (11. b.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turtûşî, E. M. (1872). *Sirâcü'l-Mülûk*. Mısır.
- Uludağ, S. (1997). Halka. *DÎA* (Cilt 15, s. 358-359). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Uludağ, S. (1998). Abdulkadir-i Geylânî. *DÎA* (Cilt 1, s. 234-239). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Yâ'kûbî. (tarih yok). *Bağdâd*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ya'kûbî, A. b. (1918). *Kitâbü'l-Büldân*. (M. Sâdık, Dü.) Bağdat: el-Haydariyye.
- Yavuz, A. Ö. (2017). Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları. *Bilimname*(34), 511-532.
- Yavuz, Y. Ş. (2003). Mâtürîdiyye. *DÎA* (Cilt 28, s. 165-175). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (5. b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, H. K. (2010). Şehâbeddîn Sühreverdî. *DÎA* (Cilt 38, s. 40-42). içinde Ankara: TDV. Yayınevi.

- Zehebî, Ş. E. (1985). *el-İber fî Haber Men Ğaber* (Cilt 1-4). (M. Ebû Hacer, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye.
- Zehebî, Ş. E. (1988). *Mû'cemü's-Şüyûh el-Mû'cemü'l-Kebîr* (Cilt 1). (M. el-Habîb, Dü.) Taif: Mektebetü's-Sıddîk.
- Zehebî, Ş. E. (1994-1995). *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhiri ve'l-İslâm* (Cilt 1-52). (A. Tedmûrî, Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Azelî.
- Zehebî, Ş. E. (1998). *Tezkiretü'l-Huffâz* (Cilt 1-4). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Ş. E. (tarih yok). *Siyerü Âlâmü'n-Nübelâ* (Cilt 1-25). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zeydan, C. (2019). *İslam Uygarlıkları Tarihi* (3. b., Cilt 2). (N. Gök, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zirikli, H. (2002). *el-Âlâm Kâmûs Terâcîm* (15. b.). Beyrut: Dârü'l-İlmi Li'l-Melâyîn.
- Zorlu, C. (2013). *Âlim ve Muhalif İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu* (2 b.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Zübeydî, M. M. (tarih yok). *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Cilt 9). Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt.

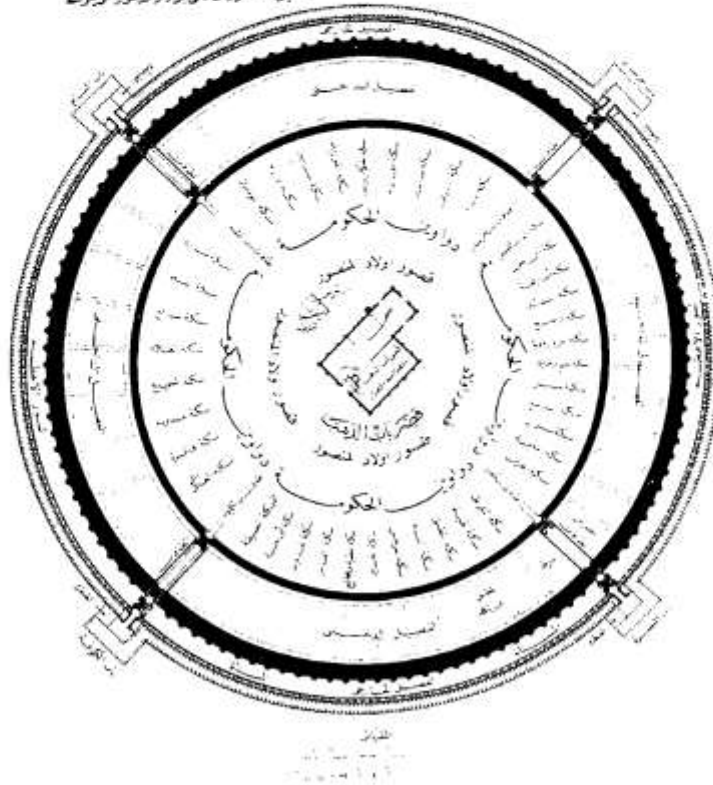
EKLER

EK 1.

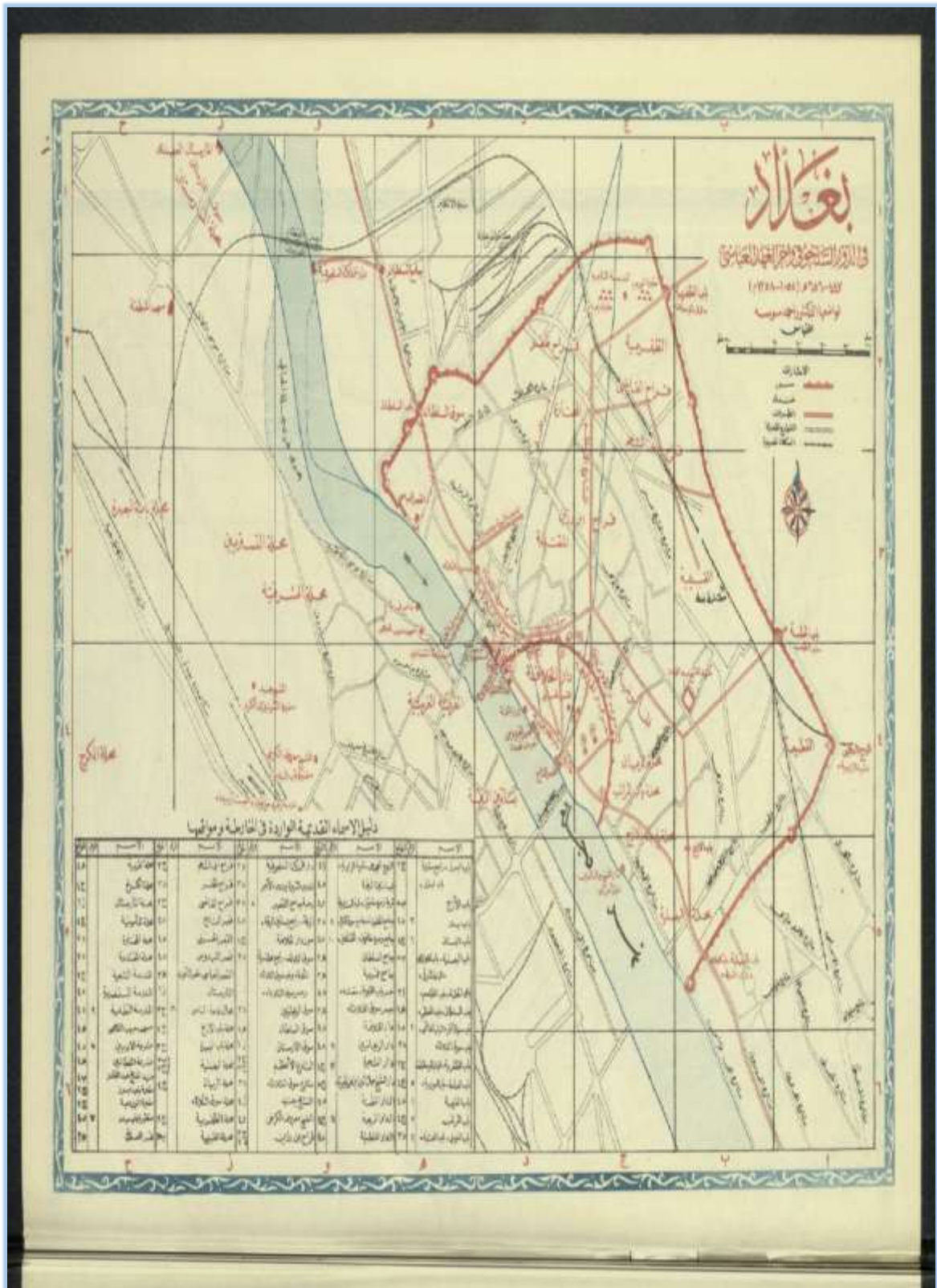
والجرح، وظهوراً شديداً المصعد الموصّل إلى الثقب، وأتى على الأرواح، وأعلى المصعد أبواب لفاق
 ويضج مكاناً من حفر المصعد إذا أراد الظفر إلى الماء، ومن يميل من ناحية التيق جرس في قبة باب
 خراسان، وإذا أحد الجثر إلى ما حول عديته من الخواب وما والآ حلس في قبة باب الشام. وإذا حب
 الظفر إلى الخواب ومن يميل من تلك الناحية جرس في قبة باب المصرة. وإذا حب الظفر إلى السلاطين
 والوزراء حلس في قبة الكوفة.

مَدِينَةُ الْمَنْصُورِ الْمَدَوْرَةِ

تخصیص اکثریت مصطفیٰ مراء والدہ کنوڑا اور سرب

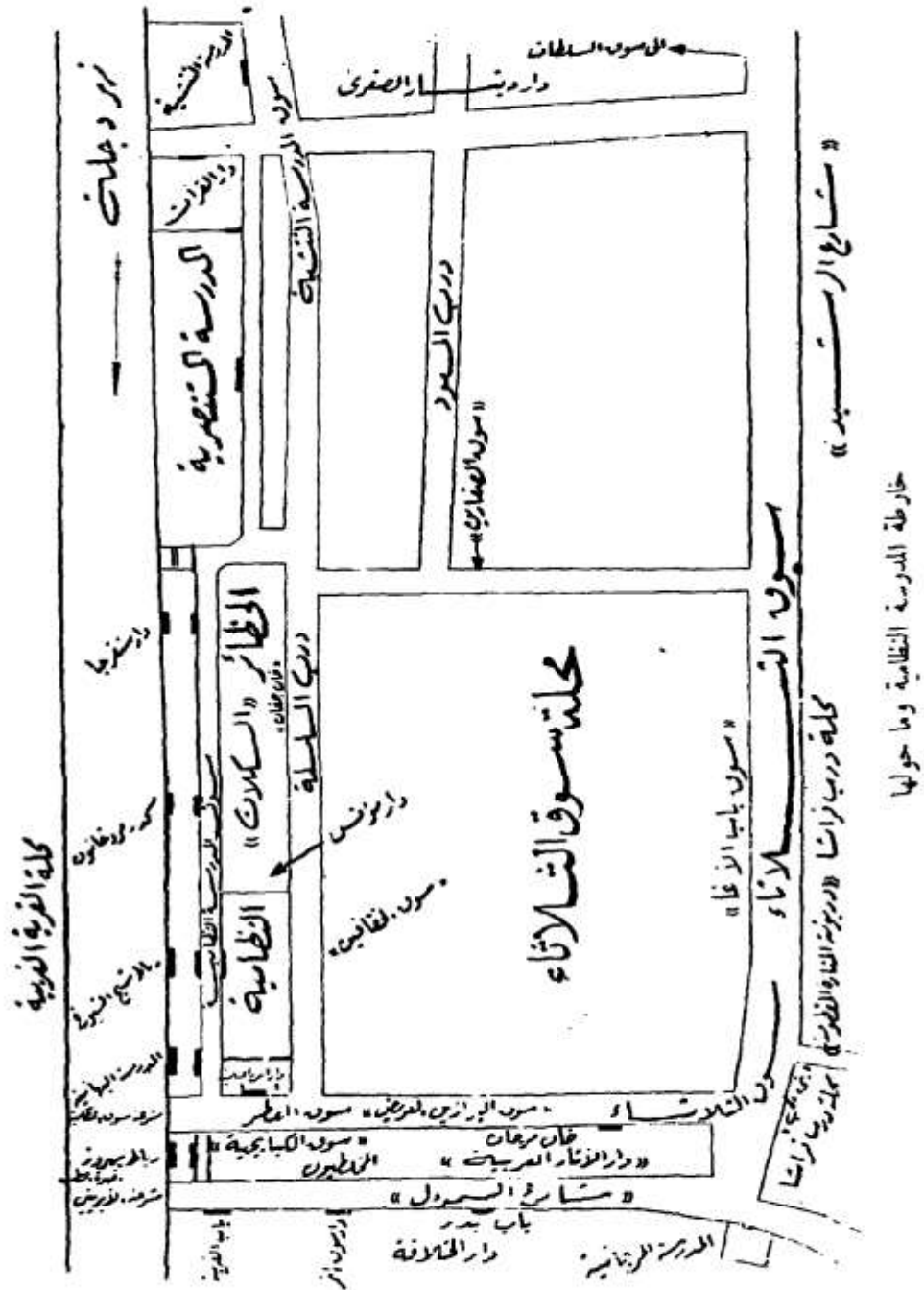

Şekil 4. 1. Halife el-Mansûr'un Döneminde Bağdat (Mekkiyye, 2005, 18).

Şekil 4. 2. 1055-1258 yılları arasında Bağdat (Sûse, 1952, 10).

213

Şekil 4. 4. Nizâmiye Medresesi ve Çevresindeki Çarşı, Medrese ve Tekkeler (Cevâd, Nizâmiyye, 1953, 345).

EK 5 .

مقبرة زمرد خاتون في الكرخ

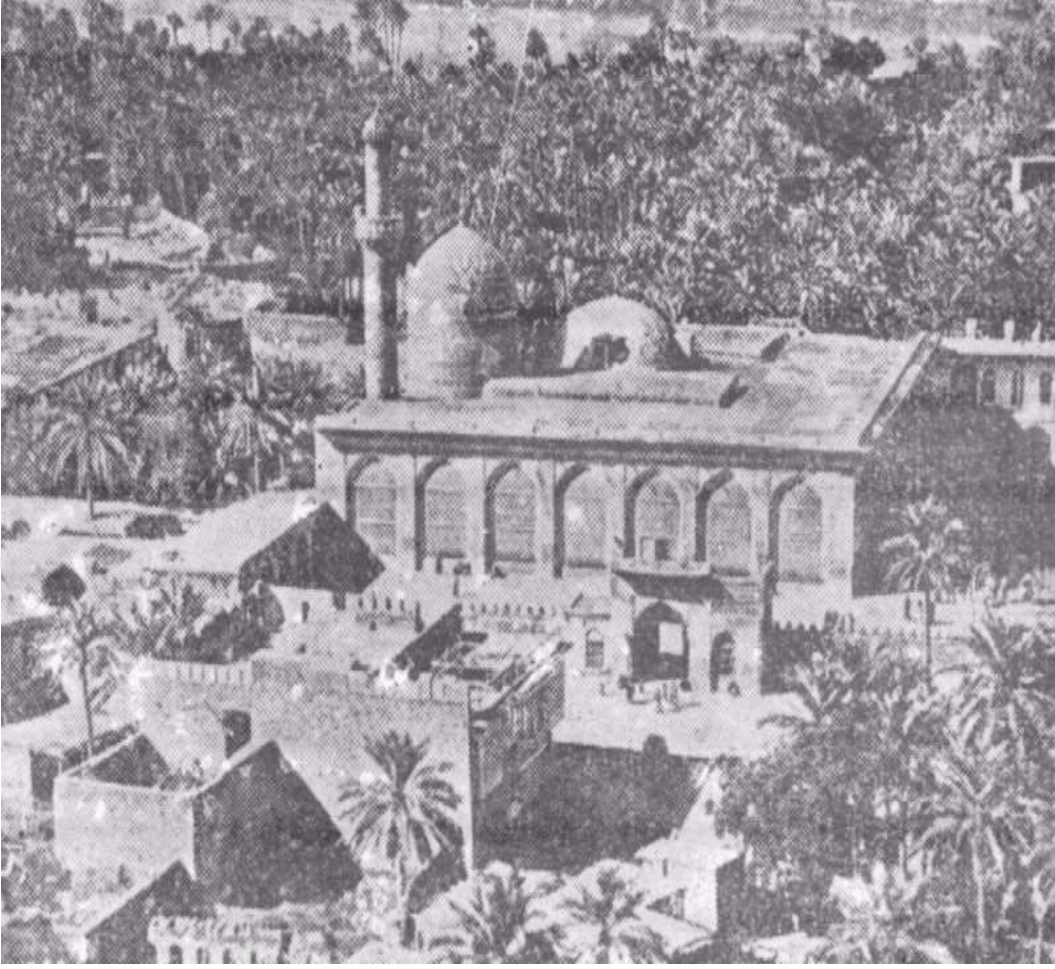
Şekil 4. 5. Kerh'te bulunan Zümrüt Hatun Türbesi (Mekkiyye, 2005, ekler)

EK 6.

Şekil 4. 6. Müstansırıyye Medresesi (<https://archnet.org/sites/3836>, 2019).

EK 7.

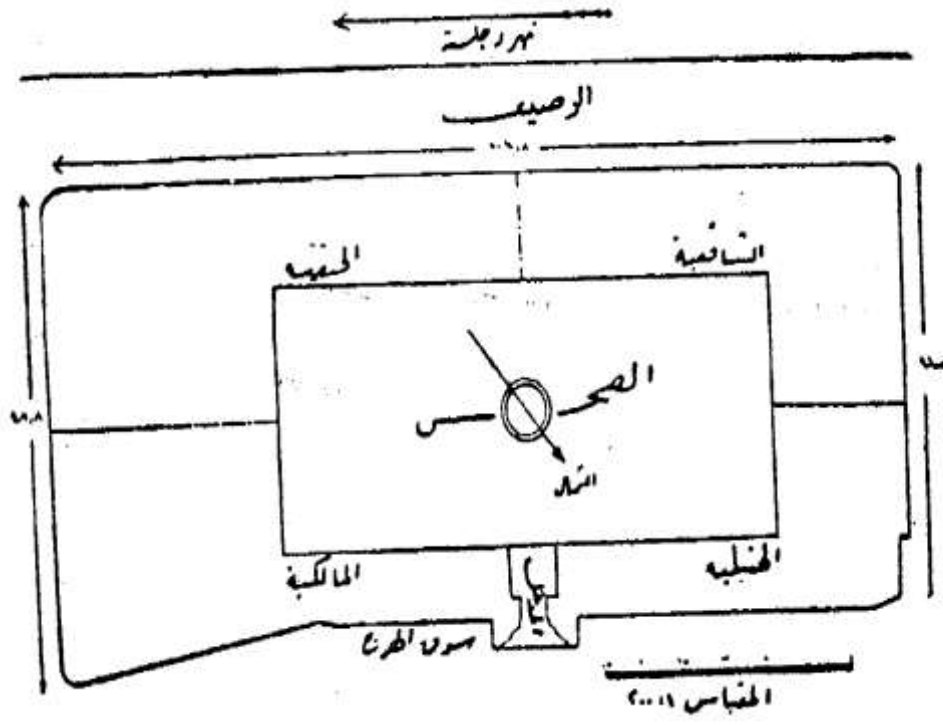
Şekil 4. 7. 1902 yılında Âzamiye Külliyesi (Marefa.org, 2021).

EK 8.

Şekil 4.8. Müstansırıyye Medresesi ((Sakkar & Nebi, 2006).

EK 9.

Şekil 4.9. Müstansırıyye Medresesinin Dört Mezhebe Göre Konumları (Avvâd, 1945, 88).

EK 10.**Tablo 4. 1. Bağdat'ta 1258 yılına kadar kurulan mezheplerine göre medreseler ve sayıları**

Mezhepler	Medreseler	Sayıları
Şafîî	Nizâmiye Medresesi, Zümrüt Hatun Medresesi, Fahriyye Medresesi, Sıgatiyye Medresesi, Şâşî Medresesi, Necîbiyye Medresesi, Kayseriyye Medresesi, Behâiyye Medresesi, Kemâliyye Medresesi, Şerâbiyye Medresesi, İsbehbeziyye Medresesi,	11
Hanefî	Hanefiyye Medresesi, Sultan Melikşah Medresesi, Türkan Hatun Medresesi, Tutuşîyye Medresesi, Gıyâsiyye Medresesi, Muğîsiyye Medresesi, Tâciyye Medresesi, Ebrâdî Medresesi, Zeyrek Medresesi, Muvaffakiyye Medresesi, Nâciyye Medresesi, es-Sultan Medresesi,	12
Malikî	Yok	
Hanbelî	Benefşe Medresesi, Muharrimiyye Medresesi, Ebû Şüca' Medresesi, İbnü Bekrûs Medresesi, İbnü Şemhal Medresesi, İbn Dinar Ebû Hâkim Medresesi, İbnü Hübeyre Medresesi, İbnü'l-Bell Medresesi, İbnü'l-Cevzî Medresesi, İbnü'l-Attâr Medresesi, Mücâhidiyye Medresesi, Halbe Mahallesi Medresesi,	12
Şafîî-Hanefî	Es-Seâde Medresesi,	1
Dört Mezhep	Müstansırıyye Medresesi, Beşîriyye Medresesi,	2

EK 11.**Tablo 4. 2. Bağdat Nizâmiye Medresesi Müderrisleri Tablosu (1258 yılına kadar ders verenleri içermektedir. Vekil müderrisler eklenmemiştir.)**

Adı	Doğum Yeri ve Tarihi	Görev yaptığı Tarih	Ölüm Yeri ve Tarihi	Alanı	Hocaları
Ebû Nasr İbni's-Sabbâğ	Bağdat 400/1010	10 Zilhicce 459	Bağdat 477/1084	Fıkıh Usulu Fıkıh	Ebû't-Tayyib Et-Taberî
		22 Eylül 1067			
		20 gün 476/1083-15 Şaban 477 / 17Aralık 1084			
Ebû İshâk Eş-Şîrâzî	Şîrâz 393/1002-1003	30 Zilhicce 459	Bağdat 476/1083	Fıkıh Hilâf Cedel	Ebû't-Tayyib Et-Taberî
		12/Ekim/1067			
		476/1083 vefatına kadar			
Ebû Sa'd el-Mütevellî	Nişâbur 426/1035	476 kısa süreliğine	Bağdat 478/1086	Fıkıh Ferâiz Din Usulü	
		477/1084-478/1086			
Eş-Şerîf Ebû'l-Kâsım ed-Debûsî		478/1086-482/1089	Bağdat 482/1089	Fıkıh Hadis Münazara Dil	
Ebû Abdullah el-Hulvânî			İsfahan 493/1099-1100	Fıkıh	
Ebû Abdullah Et-Taberî	Bağdat	483/1090-	Harezmi 530-531/ 1135-1136	Fıkıh	Ebû't-Tayyib Et-Taberî Ebû İshâk Eş-Şîrâzî
		484/1091			
		489/ 1096 -493/1100			
Ebû Muhammed el-Fâmî	Şîraz	483/1090-484/1091	500/1106	Fıkıh	
Ebû Hamid el-Gazzâlî	Tus 450/1058	484/1091-	Tus 505/1111	Fıkıh Kelâm	Ahmed b. Muhammed er-Razkânî el-Cüveynî
		488/1095			

Adı	Doğum Yeri ve Tarihi	Görev yaptığı Tarih	Ölüm Yeri ve Tarihi	Alanı	Hocaları
Ebû Zekerıyya Yahya Et-Tebrîzî	Tebriz		502/1108	Dil	
İlkiya el-Herrâsî	Taberistan 450/1058	493/1100-504/1110	Bağdat 504/1110	Fıkıh Tefsir Hadis	İmâmül-Haremeyn el-Cüveynî
Ebûbekir Eş-Şâfi	Meyyâfârikîn 429/1037	504/1110- 507/1114	Bağdat 507/1114	Fıkıh Hilâf	el-Kazerûnî Ebû Mansûr Et-Tûsi Ebû Muhamed el-Cüveynî, Ebû İshâk
Ebû'l-Fetih Esad el-Mihenî	Mihen	507/1114- 513/1119 517-iki ay ya da 523?	Hemedân 527/1132	Fıkıh	
İbn'ı Ebû Kudeyye et-Temimi el-Kayrevânî	Kayrevân	1119'a kadar	Bağdat 1119	Kelâm Kıraat	Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Hâtem el-Ezdî
Ebû'l-Hasan el-Fasihî el-İstirâbâzî	İstirâbâz	1123'e kadar	Bağdat 1123	Nahiv	Abdulkahir el-Cürcânî
Ebû'l-Fetih b. Berhan	Bağdât	517/1123-520/1126	Bağdat 1126	Usûl Fürû	İmâm-ı Gazâlî, Ebûbekir eş-Şâfi İlkiya el-Herrâsî
Ebû Sa'd el-Hulvânî	Hulvân		Semerkant 1126	Fıkıh Hilâf Usûl	Ebû İshâk eş-Şîrâzî
Ebû'l-Futûh el-Gazzâlî	Tus	488/1095 kısa süreliğine	Kazvin 1126	Fıkıh Vaaz	
Ebû Ali el-İsfahânî	İsfahân	1130 yılına kadar	Bağdat 1130	Edebiyat	Ebûbekir el-Hocendî
Muhammed b. Ahmed ed-Dibâci	Nablus 1050	526/1132 'den önce	Bağdat 1132		

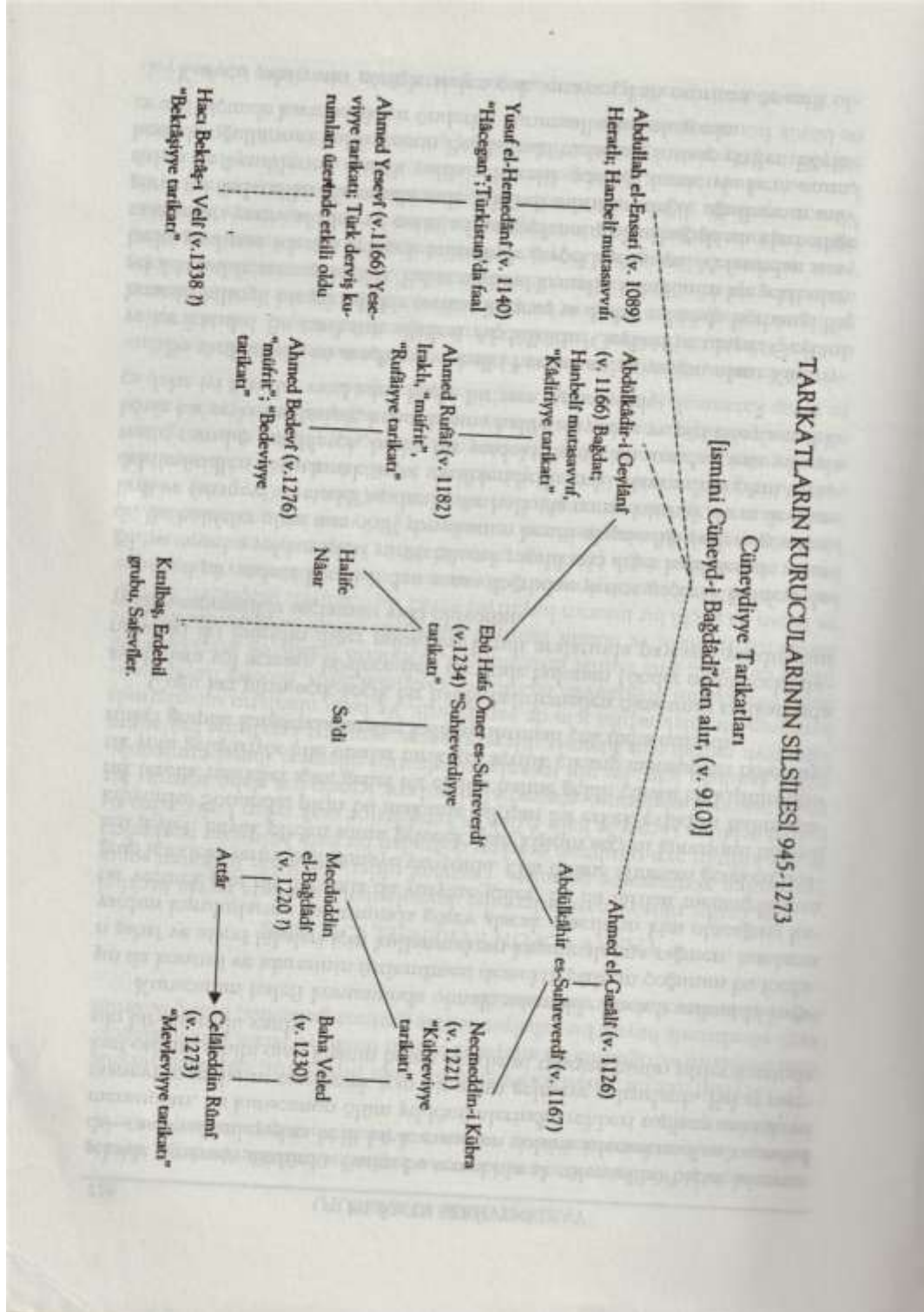
Adı	Doğum Yeri ve Tarihi	Görev yaptığı Tarih	Ölüm Yeri ve Tarihi	Alanı	Hocaları
Ebû'l-Fetih el-Mihenî	Mihen	507/1114-513/1119	Hemedan		
		517/1123 Şaban/Ekim-ayını yıl Zilkade ayına kadar.	527/1132		
Abdurrahman Et-Taberî	Bağdat	513/1119-517/1123	Harizm 530-531/1136-1137	Fıkıh	Babası (Ebû Abdullah) Ebû İshâk EŞ-Şîrâzî
Ebû Es'âd b. Ebibekir el-Hocendî	İsfahân		Hemedan 552/1157		
Ebû Mansûr İbnü'r-Rezzaz	Bağdat 1070		Bağdat 539/1145	Fıkıh	İmâm-ı Gazâlî, Ebû Sa'd el-Mütevellî, İlkiya el-Harrâsî, Ebûbekir eş-Şâşî, Es'ad el-Mihenî
Ebû Mansûr el-Cevâlikî	Bağdat 466/1073-1074	1145'e kadar	Bağdat 540/1145	Nahiv Dil	Ebû Zekerîyya et-Tebrîzî
Ebû'l-Fetih İbnî'l-Bâkarhî	482/1089-1090	517/1123-2 ay (Şaban ayına kadar, yerine el-Mihenî geçti)	Gazne 553/1158-59	Fıkıh	İlkiya el-Harrâsî İmâm-ı Gazâlî Ebû Nasr el- Kuşeyrî
Ebû'l-Vakt Abdul-Evvel el-Siczî	Herat 458/1066	552/1157	Bağdat 553/1158	Hadis	Abdullah el-Ensârî
el-Emir Ebû Nasr Muhammed (Nizâmülmülk'ün torunu)		537/1142 -545/1151	Dımaşk 561/1166		Es'ad el-Mihenî
		547/1152-557-1162			
Ebû'n-Necîb Es-Sühreverdî	Sühreverd 490/1097	545/1150-547/1152	Bağdat 563/1168	Fıkıh Hadis	Ali b. Nebhan (Hadis) Esad el-Mihenî (Fıkıh)
Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî		545/1150- iki hafta	Bağdat	Fıkıh	Es'ad el-Mihenî
		563/1167-68'kadar	563/1167-1168		

Adı	Doğum Yeri ve Tarihi	Görev yaptığı Tarih	Ölüm Yeri ve Tarihi	Alanı	Hocaları
Ebü Nasr eş-Şâfi	Bağdat	566/1166 569/1169	Bağdat 576	Fıkıh	Ebü'l-Hasan ibni'l-Hall
Ebü'l-Berekât el-Enbârî	Bağdat 513/1119	577/1181'den önce.	Bağdat 577/1181	Dil Fıkıh	İbnü'r-Rezzâz Fıkıh Ebû Mansûr ibni'l-Cevâlikî ve Hibetullah b. eş-Şecerî (Dil)
Ebü'l- Meâli el-Vaiz	Merv	582/1186-1187' ye kadar.	Bağdat 582/1186-1187		
Rıdâullah Ebû'l-Hayr el-Kazvinî Et-Talekânî	Kazvin 512/1118-19	569/1173-1174-589/1193	Kazvin 590/1193	Fıkıh Hadis Hilâf	Ebübekir b. Melekdâz b. Ali el-Amrakî (Fıkıh) Muhammed b. Yahya (Fıkıh)
Ebü Tâlib el-Kerhî	Kerh	589/1193-?	Bağdat 585/1189-1190	Fıkıh	
el-Mücîru'l-Bağdadî	Bağdat 517/1123	592/1196- üç ay	Hemedan 592/1196	Usûl Furû Cedel Kelâm	Ebübekir el-Urmevî Ebû'l-Futûh el-İsferâyini
İbn Fadlân Ebû'l-Kasım	512/1118		Bağdat 595/1199	Fıkıh Münazara	Ebü Mansûr er-Razzaz Muhammed b. Yahya
Ebü'l-Hasan Ali el-Fârîkî	Meyyafarîkîn	593/1197 yılına kadar...	602/1205-1206	Fıkıh	Ali b. Ebî Amr
Mecdüddîn Yahya b. Er-Rebî el-Vâsîfî	Vâsît 528/1134	606/1210 yılına kadar...	Bağdat 606/1210	Fıkıh Hilâf Cedel Matematik	Babası Ebû'l-Fadl Ebû Ca'fer el-Bûkî Muhammed b. Yahya Ebû'n-Necîb es-Sühreverî
el-Vecîh Ebûbekir ibni'd-Dihân	Vâsît 532/1138	612/1215 yılına kadar...	Bağdat 612/1215	Nahiv	
Ebü'l-Muzaffer el-Mavsîlî	Musul 542/1147-48	615/1218 yılından önce bir müddet ders verdi.	Musul 615/1218	Fıkıh	Ebü'l-Berekât ibni's-Surûcî Ebû'l-Muhâsin Yûsuf b.

Adı	Doğum Yeri ve Tarihi	Görev yaptığı Tarih	Ölüm Yeri ve Tarihi	Alanı	Hocaları
					Bundâr
İbnü'l-Müferric et-Tikritî	Tikrit 531/1136	607/1210-616/1219	Bağdat 616/1219	Fıkıh Hilâf Usûl	Saîd b. Şehrezûrî Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî Yûsuf ed-Dımaşkî
Ebü'l-Abbâs el-Vâsıtî	Vâsıt	631/1234 'e kadar 40 yıl...	Bağdat 631/1234	Matematik Ferâiz	
İbnü'l-Hübeyr el-Himyerî	Bağdat 559/1164	626/1228-639/1242	Bağdat 639/1242	Fıkıh Cedel Münazara	el-Mücîru'l-Bağdâdî Ebû'l-Mefâhir en-Nûkânî
Sirâcüddîn Ömer b. Bereke en-Nehregalî		649/1251 den sonra...	654/1256		
Necmüddin el-Bâdirâî	594/1197-98	639/1241'den sonra bir müddet...	Dımaşk 655/1257	Hadis Fıkıh	Abdülazîz b. Menîna Ebû Mansûr er-Rezzaz
Ebü'l-Menâkîp Mahmud ez-Zencânî	Zencân	Bir müddet...	Bağdat 656/1258	Fıkıh Hilâf Usûl	
Şerefüddin Harun el-Cüveynî		672/1273			Burhanuddin en-Nesefî Safıyyüddîn Abdülmü'min el-Bağdâdî

EK 12.

Tablo 4. 3. Bağdat'taki müderrislerin tasavvuf silsileleri

(Hodgson, 1993, 2/175).